

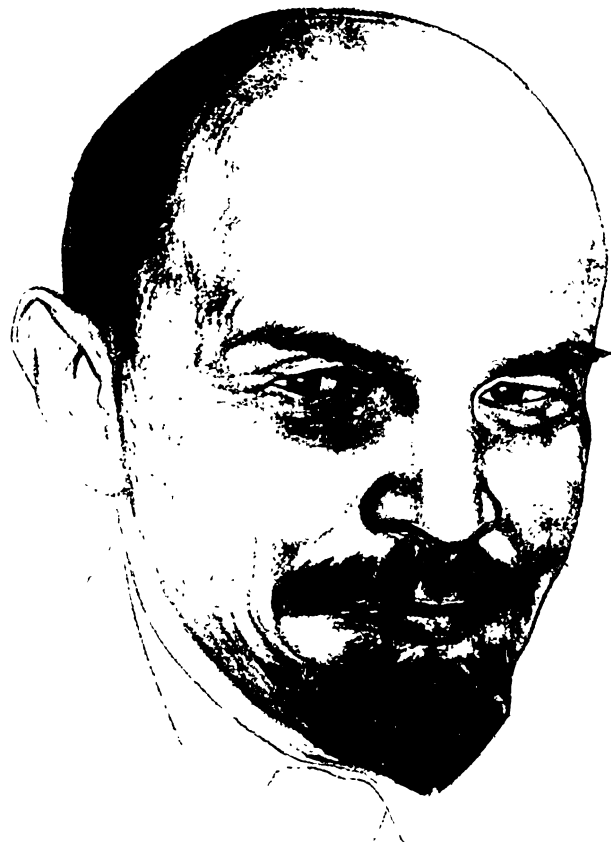
ISSN 0130—5719

Філософська думка

2 1980

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

Більшість матеріалів цього номера нашого журналу можуть бути широко використані пропагандистами і слухачами теоретичних семінарів «Розвинутий соціалізм. Проблеми теорії і практики» і «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і методологічні проблеми наукового пізнання».

ЗМІСТ

До 110-річчя від дня народження В. І. Леніна

Ленінська філософська спадщина і актуальні проблеми розвитку матеріалістичної діалектики 3

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Всесоюзний симпозіум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»

Шинкарук В. І.— Категоріальна структура наукового світогляду 16
Яценко О. І.— Про світоглядну функцію категорій матеріалістичної діалектики 25
Буєва Л. П. (Москва)— Про деякі методологічні проблеми філософського дослідження людини 36
Лекторський В. О. (Москва)— Знання, рефлексія і категорії філософії 46
Булатов М. О.— Категорії в контексті культури 53
Андрос Є. І.— Співвідношення світоглядного і методологічного аспектів у ленінській концепції істини 63

Характерні риси соціалістичного способу життя

Передерій В. Ф. (Ровно)— Комплексний підхід до формування нової людини і естетичне виховання 72

Методологія наукового пізнання

Кримський С. Б., Кузнецов В. І.— Методологічний статус відносного в ленінській концепції науки 80

Мазєпа В. І.— Ленінська теорія відображення і проблеми художньої творчості 91

На допомогу керівникам теоретичного семінару «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і методологічні проблеми сучасного наукового пізнання»

Йолон П. Ф.— Методи наукового пізнання 103

Критика буржуазної ідеології

Кремень В. Г.— Ленінська критика лівоопортуністичної оцінки рушійних сил соціалістичної революції та сучасність 112
Танчер В. В.— Дилема свідомого і стихійного в сучасній буржуазній соціології 121

Рецензії

Дученко М. В.— Значення ленінських ідей для розробки актуальних проблем діалектико-матеріалістичної філософії 131
Горський В. С.— Дослідження історії марксистської філософії 133

Наші автори 136

СОДЕРЖАНИЕ

К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ В. И. ЛЕНИНА. Ленинское философское наследие и актуальные проблемы развития материалистической диалектики. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. ВСЕСОЮЗНЫЙ СИМПОЗИУМ «МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЗАКОНОВ И КАТЕГОРИИ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ». Шинкарук В. И. — Категориальная структура научного мировоззрения. Яценко А. И. — О мировоззренческой функции категорий материалистической диалектики. Бувца Л. П. (Москва). — О некоторых методологических проблемах философского исследования человека. Лекторский В. А. (Москва) — Знания, рефлексия и категории философии. Булатов М. А. — Категории в контексте культуры. Андрос Е. И. — Соотношение мировоззренческого и методологического аспектов в ленинской концепции истины. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. Передерий В. Ф. (Ровно) — Комплексный подход к формированию нового человека и эстетическое воспитание. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Крымский С. Б., Кузнецов В. И. — Методологический статус относительно в ленинской концепции науки. ♦ Мазепа В. И. — Ленинская теория отражения и проблемы художественного творчества. В ПОМОЩЬ РУКОВОДИТЕЛЯМ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО СЕМИНАРА «РАБОТА В. И. ЛЕНИНА «МАТЕРИАЛИЗМ И ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ» И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ». Ялон П. Ф. — Методы научного познания. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Кремень В. Г. — Ленинская критика левооппортунистической оценки движущих сил социалистической революции и современность. Танчер В. В. — Дилемма сознательного и стихийного в современной буржуазной социологии. РЕЦЕНЗИИ. Дученко Н. В. — Значение ленинских идей для разработки актуальных проблем диалектико-материалистической философии. Горский В. С. — Исследование истории марксистской философии. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON V. I. LENIN'S 110TH BIRTH ANNIVERSARY. Lenin's Philosophical Legacy and Urgent Problems of Materialist Dialectics. IDEOLOGICAL ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. ALL-UNION SYMPOSIUM «IDEOLOGICAL ASPECT OF LAWS AND CATEGORIES OF MATERIALIST DIALECTICS». SHINKARUK V. I. Categorical Structure of Scientific Ideology. Yatsenko A. I. — On Ideological Function of Categories in Materialist Dialectics. Bueva L. P. (Moscow) — On Certain Methodological Problems of Philosophical Studies of Man. Lektorsky V. A. (Moscow) — Knowledge, Reflection and Categories of Philosophy. Bulatov M. A. — Categories in the Culture Context. Andros E. I. — Correlation of Ideological and Methodological Aspects in Lenin's Conception of Truth. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. PREDERY V. F. (Rovno) — Complex Approach to Moulding a New Man and Aesthetic Education. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. KRYMSKY S. B., KUZNETSOV V. I. — Methodological Status of the Relative in Lenin's Conception of Science. ♦ Mazepa V. I. — Lenin's Theory of Reflection and Problem of Art Creation. AID TO TEACHERS OF THE THEORETICAL SEMINAR «V. I. LENIN'S WORK «MATERIALISM AND EMPIRIOCITICISM» AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF MODERN SCIENTIFIC KNOWLEDGE. Jolon P. F. — Methods of Scientific Knowledge. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. Kremen V. G. — Lenin's Criticism of Left-Opportunist Estimate of the Socialist Revolution Motive Forces and the Present. Tancher V. V. — Dilemma of the Conscious and Spontaneous in the Present Bourgeois Sociology. REVIEWS. Duchenko N. V. — Significance of Lenin's Ideas for Development of Urgent Problems of Dialectic-Materialist Philosophy. Gorsky V. S. — Investigation of the History of Marxist Philosophy. OUR AUTHORS.

ЛЕНІНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Минає сто десята річниця з дня народження Володимира Ілліча Леніна — титана наукової думки, геніального продовжувача революційного вчення Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, вождя трудящих усього світу, полум'яного революціонера, засновника Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави. З ім'ям і діяльністю В. І. Леніна пов'язане народження цілої революційної епохи. Він дав відповіді на найактуальніші питання, поставлені ходом історичного розвитку, всебічно розвинув теорію соціалістичної революції і будівництва комуністичного суспільства, озброїв світовий революційний рух науково обгрунтованою стратегією і тактикою, очолив боротьбу робітничого класу за втілення в життя величних ідеалів соціалізму. «Леніну, партії більшовиків,— відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна,— випала велика місія підготувати й очолити першу в історії переможну соціалістичну революцію, з'єднати теорію наукового соціалізму з найширшою практикою народних мас»¹.

Ленінізм став символом соціального оновлення світу. Ленінізм — це марксизм нової історичної епохи, епохи імперіалізму і пролетарських революцій, переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства.

Під прапором Леніна радянський народ побудував розвинуте соціалістичне суспільство і успішно здійснив комуністичне будівництво. Під прапором Леніна створилася і зміцніла світова соціалістична система. Під прапором Леніна розвивається міжнародний комуністичний рух. Під прапором Леніна народи світу борються за мир і соціальний прогрес.

Хід історії, найглибші перетворення, які докорінно змінили обличчя сучасного світу, приносять все нові докази правоти й незламної сили ленінських ідей.

В. І. Ленін неухильно додержувався закликів К. Маркса — не тільки пояснювати світ, але й змінювати його. Одна з головних особливостей В. І. Леніна — уміння творчо застосовувати загальнотеоретичні положення до аналізу конкретної історичної дійсності, в реалізації політичних завдань пролетаріату, в осмисленні тієї чи іншої гносеологічної ситуації розвитку наукового пізнання. Ленінський підхід до розгляду актуальних проблем суспільної практики й наукового пізнання відзначається органічною єдністю наукової об'єктивності і партійності, оцінки цих проблем з позицій робітничого класу. Для марксистів-ленінців, для всіх справжніх революціонерів «ленінізм — це методологія революційного мислення і революційної дії»².

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: [Постанова ЦК КПРС].— Рад. Україна, 1979, 16 груд.

² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу.— К.: Політвидав України, 1970, с. 5.

Саме цією обставиною зумовлюється теоретична і практична значущість всебічного вивчення невичерпної скарбниці ленінських ідей.

Розв'язувати теоретичні проблеми в нерозривному зв'язку з суспільною практикою — ця риса ленінського стилю роботи яскраво виявляється в діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу, братніх комуністичних і робітничих партій, які творчо розвивають марксистсько-ленінське вчення, узагальнюючи досвід будівництва соціалізму й комунізму, боротьби народних мас капіталістичних країн за демократію і соціальний прогрес, досвід національно-визвольних, антиімперіалістичних рухів, боротьби прогресивних сил за розрядку міжнародної напруженості, за мир. «Ленінізм, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — як вічно живе вчення, вчення, що розвивається, був, є і буде в центрі ідейного життя партії, основою всієї її революційно-перетворюючої діяльності. Звертаючись до ідейної спадщини В. І. Леніна, партія вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»³.

В наш час скарбниці марксизму-ленінізму поповнилася ученням про розвинутий соціалізм, яке істотно збагатило і уточнило уявлення про закономірності становлення нової суспільно-економічної формації, про партію робітничого класу, яка в процесі створення розвинутого соціалізму стає авангардом, партією всього народу, про переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, про радянський народ як нову історичну спільність людей. Розробляючи економічну стратегію, найвищою метою якої є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, партія висунула положення про необхідність поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, про шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, переходу до інтенсивних методів господарської діяльності, підвищення ефективності і якості роботи. У тісному зв'язку з розвитком економіки визначено масштабні соціальні завдання, спрямовані на дальший розвиток і поглиблення соціалістичної демократії, вдосконалення радянської державності, всієї політичної системи розвинутого соціалізму, соціалістичного народовладдя, ленінські уявлення про яке лягли в основу нової Конституції СРСР; на посилення соціальної однорідності суспільства при провідній ролі робітничого класу, стирання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, на неухильне зближення всіх націй і народностей країни, зміцнення їх братерської дружби і єдності. Визначним вкладом у революційну теорію марксизму-ленінізму є рішення XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, програмні документи партії, праці товариша Л. І. Брежнева, інших керівників партії.

Партія постійно спрямовує радянських суспільствознавців на теоретичне осмислення найактуальніших проблем суспільної практики і наукового пізнання. Тісний зв'язок з суспільною практикою, узагальнення новітніх досягнень сучасної науки — запорука постійного творчого розвитку діалектико-матеріалістичної філософії. Це винятково важливе завдання становить основний зміст філософського заповіту В. І. Леніна.

Ленінським по праву називають сучасний етап в історії марксистської філософії. Цей етап пов'язаний з грандіозними соціальними пе-

³ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1972, т. 3, с. 296.

ретвореннями, поряд з якими відбувалася радикальна зміна багатьох наукових поглядів на навколишній світ. Докорінні якісні зміни у соціальному бутті та науковій картині світу викликали потребу в подальшому розвитку діалектико-матеріалістичної філософії, невід'ємному від розвитку усіх інших складових частин марксизму. Осмислення В. І. Леніним актуальних проблем суспільної практики й наукового пізнання здійснювалося на основі критичного аналізу й узагальнення прогресивних надбань усієї попередньої культури.

Гармонійний характер розробки В. І. Леніним всіх сторін філософії марксизму поєднувався з особливою увагою до найважливіших аспектів революційної практики, наукового пізнання, завдань боротьби проти буржуазної ідеології та ревізіонізму. Ленінський етап у філософії марксизму вбирає усю сукупність складних проблем, які порушують перед суспільною думкою сучасна історія, практика будівництва соціалізму, розвиток соціалістичної системи, міжнародний робітничий і національно-визвольний рух, бурхливий прогрес наукового пізнання. Неодмінною умовою наукового розв'язання цього комплексу проблем є всебічна творча розробка методу матеріалістичної діалектики. Така розробка здійснювалася В. І. Леніним у процесі теоретичного осмислення найактуальніших соціально-практичних завдань, світоглядних і методологічних питань, пов'язаних з бурхливим розвитком наукового пізнання.

Майстерно застосовуючи й розвиваючи матеріалістичну діалектику, В. І. Ленін створив наукову теорію імперіалізму як особливої, останньої стадії капіталізму, яка є передднем соціалістичної революції. Розкриття природи імперіалізму дало можливість зробити теоретичні висновки, винятково важливі для визначення перспектив революційного руху, — про гегемонію пролетаріату, про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатьох або в одній країні, здійснити геніальні передбачення ходу суспільного розвитку у міжнародному масштабі (про неминучість боротьби двох систем на міжнародній арені, про поєднання класової боротьби пролетаріату з національно-визвольною боротьбою, боротьби за соціалізм — з антиімперіалістичною боротьбою пригноблених народів) та ін.

В. І. Ленін глибоко й усебічно розкрив діалектику об'єктивних і суб'єктивних чинників суспільного розвитку, взаємодію економіки і політики, взаємозв'язок суспільного буття і суспільної свідомості. Підкреслюючи визначальну роль об'єктивних умов у суспільно-історичному процесі, він завжди поєднував глибину наукового аналізу історичних обставин із з'ясуванням величезного значення революційної енергії, ініціативи, свідомості, організованості мас, класів, партій, а також діяльності окремих осіб.

Неминуце значення мають дослідження В. І. Леніним питань теорії пізнання діалектичного матеріалізму, його ідея союзу природознавства і філософії, усебічне тлумачення філософського змісту фундаментальних відкриттів у природничих науках. Висловлена В. І. Леніним думка про невичерпність матерії стала загальним світоглядно-методологічним принципом природничонаукового пізнання.

В. І. Ленін глибоко розкрив взаємозв'язок класових і гносеологічних коренів філософського ідеалізму, його світоглядної й методологічної обмеженості, дав блискучі зразки спростування спроб ідеалізму спекулювати на новітніх наукових відкриттях.

Теоретична діяльність В. І. Леніна здійснювалася в епоху, сутність і закономірності якої могли бути з'ясовані тільки на ґрунті діалектичного методу в його єдності з матеріалістичним світоглядом.

Характеризуючи евристичні можливості діалектико-матеріалістичного методу і оцінюючи з цього погляду ідейну спадщину основоположників марксизму, В. І. Ленін підкреслював, що «застосування матеріалістичної діалектики до перероблення всієї політичної економії, з основи її, — до історії, до природознавства, до філософії, до політики і тактики робітничого класу, — ось що найбільше цікавить Маркса і Енгельса, ось у чому вони вносять найбільш істотне і найбільш нове, ось у чому їх геніальний крок вперед в історії революційної думки»⁴. Така соціокультурна масштабність є відмінною рисою ленінського підходу до застосування і творчого розвитку матеріалістичної діалектики. Ленінське вчення про єдність діалектики, гносеології та логіки визначило програму дальшого розвитку марксистської філософської думки. В. І. Ленін збагатив матеріалістичну діалектику розкриттям методологічного й світоглядного значення двох концепцій розвитку, розкрив внутрішньо суперечливий характер процесу розвитку, всебічно обґрунтував закон єдності й боротьби протилежностей, визначивши його місце як «ядра» та суті діалектичного методу, показав органічний взаємозв'язок елементів діалектики, її законів і категорій, співвідношення об'єктивної і суб'єктивної діалектики. Величезне евристичне значення для теорії діалектики мають ленінські положення про категорії як сходинки у пізнанні й практичному перетворенні людиною світу. Блискуче застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до розв'язання всіх актуальних теоретичних і практичних питань, В. І. Ленін багато уваги приділяв дальшому розвитку діалектичної логіки, критичному аналізу ідеалістичної діалектики, спростуванню метафізики.

Діалектика, згідно з В. І. Ленінінм, є чинником, що стимулює марксизм до неупинного розвитку, живить взаємозв'язок теорії з насущними практичними завданнями суспільного життя. Саме на це спрямовує радянських учених Комуністична партія. «Сила марксизму-ленінізму в тому, що в його основі — революційна, матеріалістична діалектика, яка вимагає завжди конкретного аналізу конкретної ситуації, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев. — Тісний, постійний зв'язок з практикою, з реальним життям, строго науковий підхід до дійсності становлять живу душу марксизму-ленінізму. І в цьому таємниця його вічної молодості»⁵.

З цього випливає виняткова актуальність завдання всебічної розробки проблем матеріалістичної діалектики, яка здійснюється радянськими філософами на всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства. Ця актуальність все більше зростає в наш час, коли партія ставить і розв'язує важливі завдання щодо нового могутнього зростання матеріальних і духовних сил країни. Марксистсько-ленінська філософія, її метод — матеріалістична діалектика стали органічним компонентом духовної культури розвинутого соціалізму. Філософський аналіз соціальних явищ дедалі більшою мірою включається в процес вироблення великомасштабних практичних рішень, в розв'язання комплексних народногосподарських і соціальних проблем, відіграє вирішальну роль у підвищенні світоглядної і методологічної культури спеціалістів усіх галузей народного господарства, у формуванні духовного обличчя радянської людини.

⁴ Ленін В. І. Листування Маркса з Енгельсом. — Повне збір. творів, т. 24, с. 252.

⁵ Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму: Доповідь і заключна промова на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 3—4 листопада 1967 року. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 2, с. 132.

Глибокі соціальні зміни в усьому світі, бурхливі зрушення в усіх галузях наукового пізнання, загострення ідеологічної боротьби двох систем — ці процеси зумовлюють необхідність дальшого піднесення ідейно-теоретичного рівня суспільствознавчих досліджень, в тому числі — досліджень з марксистсько-ленінської філософії. «Партія, — відзначає товариш Л. І. Брежнев, — завжди підтримувала і підтримуватиме новаторський, ленінський підхід до вивчення складних суспільних явищ, зусилля наших теоретичних кадрів, спрямовані на розвиток суспільної теорії, на творчий аналіз дійсності»⁶.

Магістральні напрями дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії визначені в матеріалах XXV з'їзду КПРС. Головною умовою цього розвитку є дослідження питань матеріалістичної діалектики. Глибока розробка матеріалістичної діалектики названа одним із першочергових завдань учених-філософів у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Така розробка розглядається тут як неодмінна умова підвищення ідейно-теоретичного рівня філософських досліджень, посилення їх зв'язку з практикою комуністичного будівництва. Важливе, принципове значення в цьому плані має постановва ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Серцевиною ідеологічної діяльності партії, вказується в цьому партійному документі, є формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. У зв'язку з цим перед марксистсько-ленінською філософією постають важливі завдання щодо теоретичного осмислення усього комплексу питань, які стосуються розкриття специфіки комуністичного світогляду, його революційно-перетворюючої суті, особливостей його формування у широких мас трудящих. Дедалі більше посилюється взаємозв'язок світоглядних і методологічних функцій марксистсько-ленінської філософії.

Головний засіб підвищення ефективності всієї роботи в галузі філософії у світлі цих вимог — ще більша концентрація зусиль учених на дослідженні кардинальних проблем, поставлених сучасним етапом суспільного прогресу, «доведення» кожної з цих проблем до фундаментальних методологічних і світоглядних висновків, все більше і змістовніше використання величезних евристичних можливостей матеріалістичної діалектики, постійна її творча розробка. На кончій потребі активізувати дослідження проблем матеріалістичної діалектики наголошував член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслов у доповіді на Всесоюзній нараді ідеологічних працівників: «Матеріалістична діалектика, за визначенням Леніна, — це жива душа марксизму. Роль діалектики як загальної теорії розвитку, як логіки і теорії пізнання визначає особливу актуальність її дальшої розробки. Зокрема, необхідно вивчати шляхи її конкретного застосування до пізнання найскладніших явищ і процесів у всіх галузях дійсності»⁷. Йдеться, отже, про реалізацію величезних евристичних можливостей матеріалістичної діалектики у всьому спектрі проблемного діапазону марксистсько-ленінської філософії.

⁶ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Доп. на спільному уроч. засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 21 груд. 1972 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 92.

⁷ Суслов М. А. Дело всей партии: Доклад на Всесоюзном совещании идеологических работников.— Коммунист, 1979, № 15, с. 29.

У редакційній статті газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів» наголошувалось на недостатності обмежувати дослідження питань діалектики лише проблемними галузями логіки і теорії пізнання, підкреслювалась необхідність посилити вивчення діалектики різних сфер об'єктивної дійсності, особливо діалектики суспільного розвитку; з цим безпосередньо пов'язане вивчення методологічних проблем суспільних наук, філософський синтез новітніх даних суспільствознавства⁸.

Протягом останніх років досягнуто серйозних успіхів у розробці питань марксистсько-ленінської філософії, зокрема проблем діалектики. Це виявилось у тому, що стала актуальнішою проблематика філософських досліджень, зріс їх якісний рівень, поліпшилися викладання і пропаганда філософських знань. Значно більше уваги приділяється розробці проблем діалектики як найбільш повного і всебічного вчення про розвиток, як логіки і теорії пізнання. Створено серйозний науковий доробок у такій найважливішій галузі філософських досліджень, як діалектична логіка, видано фундаментальні праці з теорії відображення, питань методології і логіки науки, філософських питань сучасного природознавства, видруковано низку фундаментальних праць з проблем діалектики суспільного розвитку, значно розширилось вивчення категорій і понять історичного матеріалізму, інтенсивно розроблялися теоретичні й методологічні проблеми розвинутого соціалізму, з'ясувалися сутність, закономірності, передумови і соціальні наслідки науково-технічної революції, стало органічніше пов'язуватися з актуальними завданнями сучасності розв'язання проблем історії філософії, більш компетентно, аргументовано і дійово здійснюється критика ворожих марксизму-ленінізму філософських концепцій.

Свій внесок у дослідження названих питань зробили і філософи нашої республіки. Так, протягом останніх років вийшли друком публікації, присвячені питанням діалектики переростання соціалізму в комунізм, діалектики становлення комуністичної праці, діалектики соціалістичного способу життя, діалектики інтернаціонального й національного у формуванні радянського народу як нової історичної спільності людей, філософсько-соціологічним проблемам сучасної науково-технічної революції, методологічним проблемам прогнозування і передбачення суспільних явищ, з'ясуванню специфіки і структури соціального знання, розглядові ряду фундаментальних категорій історичного матеріалізму, зокрема таких, як «соціальне завдання», проблем єдності логіки, діалектики і теорії пізнання, соціально-історичного змісту філософських понять і категорій, дослідженню питань цілепокладання, людської діяльності, практики, свідомості, співвідношення діяльності і структури філософського знання, соціально-психологічних чинників утвердження науково-матеріалістичного світогляду, методологічним аспектам сучасного природознавства, логіко-філософському аналізу понятійного апарата науки; стало більше уваги приділятися з'ясуванню методологічних аспектів кризи сучасної буржуазної філософії і культурології тощо.

Значно активізувалась розробка проблем матеріалістичної діалектики у зв'язку з відзначенням 70-річчя праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Досвід цієї роботи слід якомога ефективніше використати для дальшого поглиблення досліджень питань матеріалістичної діалектики. Адже, як відзначається в редакційній статті журналу «Коммунист»,

⁸ Див.: Високий долг советских философов.— Правда, 1975, 19 сент.

розвиток філософської науки все ще не відповідає зрослим вимогам суспільної практики і наукового пізнання. «Головною хвилюючою філософськими досліджень продовжує лишатися повільне розв'язання завдання розробки теорії діалектики як цілісної системи знань, яке заповідав Ленін. Щоправда, після XXV з'їзду КПРС в Інституті філософії АН СРСР, в Інституті філософії Академії наук Української РСР і Інституті філософії і права Академії наук Казахської РСР, на філософських факультетах Московського, Ленінградського, Ростовського університетів сформовані авторські колективи, що мають на меті створити фундаментальні праці з теорії матеріалістичної діалектики. Але їх діяльність в цьому напрямі повинна бути активізована»⁹.

Актуальність цього завдання стає особливо відчутною у зв'язку з тим, що в галузі теорії діалектики за останні роки вже нагромаджений значний аналітичний матеріал, який ставить на порядок денний питання про синтез філософських знань на рівні нинішніх вимог. Для цього потрібно посилити вивчення сучасних функцій філософського знання, специфіки вироблення філософських понять і методології побудови їх систем. Важливим є дослідження такої проблеми, як специфіка філософських узагальнень, що не обмежуються зведенням найзагальніших відомостей, за позичених з різних галузей знання, з'ясуванням того спільного, що є в закономірностях розвитку природи, суспільства і мислення, а враховують й істотні відмінності, протилежності, конкретний зв'язок різноманітного у цих узагальненнях. Інакше кажучи, специфіка вищих рівнів розвитку, зокрема соціальності, має враховуватися вже в розробці вихідних категорій діалектичного матеріалізму. Філософський матеріалізм змінює свою форму з кожним відкриттям, що становить епоху, не тільки в природничонауковій, але й у соціальній сфері. Дослідження актуальних проблем сучасного суспільного розвитку, зокрема розробка філософсько-методологічних основ концепції розвинутого соціалізму, має істотно збагачувати загальну теорію розвитку. Необхідно розглядати соціально-філософське знання як сферу не тільки застосування законів і категорій історичного матеріалізму, але й як сферу їх дослідження, слід більше уваги приділяти з'ясуванню своєрідності закономірностей розвитку суспільства і мислення. Лише на цій основі можливо більш глибоко і всебічно зрозуміти загальні закономірності розвитку.

У контексті таких важливих завдань стає дедалі актуальнішим розкриття соціально-історичного змісту всіх філософських понять і категорій, вивчення світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики.

Ленінська програма дальшого розвитку матеріалістичної діалектики орієнтує на теоретичне осмислення історії філософських ідей, логіки їх руху, на оволодіння марксистським методом мислення, розвиток цього методу, діалектико-матеріалістичне узагальнення даних сучасного наукового пізнання. Передбачаючи діалектичну обробку історії людської думки, науки і техніки¹⁰, вона стала дороговказом для філософів-марксистів, спрямовує їх на розв'язання вузлових, фундаментальних проблем діалектики.

Останніми роками дослідження цих проблем як у країні в цілому, так і в нашій республіці, здійснюється досить інтенсивно. Видано ряд праць, присвячених важливим питанням історії і теорії діалектики. Нині завдання полягає передусім у тому, щоб проводити такі дослідження більш координовано й цілеспрямовано.

⁹ О состоянии и направлениях философских исследований.— Коммунист, 1979, № 15, с. 71.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 123.

Розв'язання цього завдання покликане сприяти підвищенню практичної значущості усіх розробок в галузі марксистсько-ленінського суспільствознавства. «Відаючи належне зробленому за останні роки вченими-суспільствознавцями нашої республіки, — підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — ми повинні відверто сказати, що вплив їх теоретичних розробок на практику лишається ще маловідчутним. Отже, треба підвищити результативність досліджень у галузі суспільних наук, виробляти на їх основі рекомендації для розв'язання конкретних завдань для розвитку економіки, управління соціальними процесами»¹¹.

Саме під кутом зору необхідності посилення зв'язку філософських досліджень з життям, з практикою ідейно-виховної роботи слід розглядати як досягнуті успіхи, так і далі перспективи розробки світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики. Такий зв'язок реалізується не тільки в процесі теоретичного аналізу питань, які мають безпосередню практичну значущість, а й через істотне підвищення світоглядної й методологічної культури філософських та спеціально-наукових праць, все більш органічну взаємодію методологічних і світоглядних функцій марксистсько-ленінської філософії.

Значення згаданих функцій марксистсько-ленінської філософії дедалі більше актуалізується на сучасному етапі.

Побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, неухильне зростання його матеріального і духовного потенціалу, успіхи боротьби КПРС і Радянської держави за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів створили широкі можливості для реалізації програмних цілей партії в галузі формування комуністичної свідомості радянських людей. «Сила нашого ладу в свідомості мас, — підкреслив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев. — І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹².

Особливості сучасного суспільного розвитку визначають зростання ролі марксистсько-ленінської філософії в підвищенні ефективності ідеологічної роботи, в комплексному розв'язанні проблем комуністичного виховання. Ідеологічна робота все більшою мірою стає сферою не тільки застосування, а й творчого розвитку фундаментальних питань діалектико-матеріалістичної філософії. Одним з найважливіших напрямів такого розвитку є всебічне розкриття соціально-історичного і світоглядного змісту всіх сторін марксистсько-ленінської філософії.

Як зауважується в редакційній статті журналу «Коммунист», рівень розробки філософами світоглядних проблем залишає бажати кращого. Відчувається нестача власне філософських, світоглядних і методологічних праць концептуального характеру.

У світлі цих високих вимог актуалізується завдання поглиблено-го аналізу корінних питань діалектико-матеріалістичного світогляду й методології в їх органічному зв'язку, розкриття їх партійного, комуністичного характеру, всебічного наукового обґрунтування комуністичного ідеалу, розробки теорії наукового гуманізму, поглиблення взаємозв'язку наук про природу і наук про суспільство. У зв'язку з цим стає дуже важливим висвітлення органічного взаємозв'язку методо-

¹¹ Радянська Україна, 1976. 3 квіт.

¹² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 521.

логічних і світоглядних аспектів сучасного суспільствознавства і природознавства.

Необхідність дальшого поглибленого дослідження актуальних світоглядних проблем філософської науки пов'язана з тією обставиною, що ці проблеми є об'єктом гострої ідейної боротьби. Перекопливим свідченням цього стала робота XVI Всесвітнього філософського конгресу, присвяченого питанням співвідношення філософії і світоглядних проблем сучасної науки.

На нинішньому етапі розвитку марксистсько-ленінської філософії конче потрібним є розв'язання питань про взаємодію складових елементів світогляду, місце і роль в системі світогляду різних форм духовно-практичного освоєння світу. Важливо, не послаблюючи уваги до дослідження філософських питань природознавства, тісніше пов'язувати їх з розробкою теорії матеріалістичної діалектики і проблематикою науково-технічного прогресу, активізувати теоретичну розробку філософсько-світоглядної проблематики сучасних наук про суспільство. Загалом ідеться про те, що слід істотно поглибити дослідження світоглядного змісту всього комплексу питань, який становить предмет марксистсько-ленінської філософії.

У радянській філософській літературі останнім часом видано низку праць, в яких висвітлюються світоглядні аспекти марксистсько-ленінської філософії. Інтенсивно проводяться такі дослідження, зокрема, в нашій республіці. Інститут філософії АН УРСР, згідно з координаційним планом, затвердженим Науковою радою АН СРСР «Проблеми матеріалістичної діалектики», є головним координуючим центром із зазначених питань у країні. За останні роки опубліковані такі праці, як «Діалектичний і історичний матеріалізм — філософська основа комуністичного світогляду», «Людина і світ людини», «Соціально-історичні і світоглядні аспекти філософських категорій». Видруковані монографії, присвячені розкриттю світоглядного змісту проблем практики, діяльності, цілепокладання, категорій «простір» і «час» та ін. Систематично проводяться конкурси статей з актуальних проблем матеріалістичної діалектики. Проте це — лише початок великої і відповідальної роботи.

Більш систематичного й цілеспрямованого теоретичного осмислення потребують питання співвідношення філософії і світогляду, закономірностей їх взаємозв'язку в історичному розвитку людської свідомості, духовної культури, про принципи і структуру комуністичного світогляду як вищого історичного типу світогляду, про світоглядне значення марксистсько-ленінської філософії і філософський зміст комуністичного світогляду.

Багато які з цих проблем стали предметом творчих дискусій на Всесоюзному симпозіумі «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики», який відбувся наприкінці минулого року в Києві. Його учасники обговорили широке коло питань: про категоріальну структуру наукового світогляду, роль і значення комуністичного світогляду в духовній культурі розвинутого соціалістичного суспільства, про соціально-практичну природу, культурно-історичний зміст і світоглядні функції категорій матеріалістичної діалектики, роль діалектико-матеріалістичного світогляду і його принципів у сучасному суспільствознавстві й природознавстві; розробили рекомендації щодо розширення і поглиблення досліджень світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики, врахування результатів цих досліджень у практиці викладацької та пропагандистської роботи.

Дослідження світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики актуалізуються у зв'язку з тим, що нині суспільний розвиток висуває на

перший план проблеми, які мають переважно комплексний характер і для розв'язання яких потрібне об'єднання зусиль представників суспільних, природничих і технічних наук, внаслідок чого значно посилюється синтезуюча, інтегративна роль марксистсько-ленінської філософії. Ефективність комплексних досліджень вирішальною мірою залежить від їх світоглядно-методологічного забезпечення. Роль філософії у реалізації цих завдань полягає в тому, що вона робить водночас і теоретичний, і методологічний внесок у розв'язання комплексних проблем, виявляючи їх фундаментальні загальносвітоглядні аспекти. Дедалі більше зростання значущості світоглядної і методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії, функцій, які реалізуються в процесі конкретного застосування матеріалістичної діалектики до пізнання складних явищ і процесів у всіх галузях дійсності, а також у філософському осмисленні новітніх досягнень суспільних і природничих наук — важлива тенденція сучасного наукового пізнання.

Всебічне, ґрунтовне осмислення цієї тенденції є одним із ефективних засобів посилення практичного потенціалу філософського знання

Марксистсько-ленінська філософія виконує важливу роль у вивченні проблем сучасного світового розвитку, розвинутого соціалістичного суспільства і його поступового переростання в комуністичне, науково-технічної революції, екології, демографії, проблем людини. Виступаючи в єдності своїх світоглядних і методологічних функцій, вона покликана брати на себе ініціативу у привертанні уваги вчених до нових комплексних проблем, брати активну участь в їх фактичній розробці. Це завдання треба розглядати, зокрема, і під кутом зору ленінської ідеї розширення і зміцнення союзу філософів з представниками природничих і технічних наук, спеціальних галузей суспільствознавства. Цей союз сьогодні все частіше набирає форми безпосередніх, ділових, творчих контактів, спільних досліджень, присвячених важливим народногосподарським, політичним, культурним проблемам.

Отже, з'ясування соціально-історичного і світоглядного змісту марксистсько-ленінської філософії важливе як у дослідженні всіх сторін предмета філософської науки, так і у реалізації її методологічних функцій щодо сучасного природознавства і суспільствознавства.

Вивчення світоглядних аспектів марксистсько-ленінської філософії сприяє підвищенню ефективності ідейно-виховної роботи, оскільки воно пов'язане з аналізом механізмів перетворення знань — у переконання, у керівництво до конкретної дії, розкриттям особливостей формування активної життєвої позиції радянської людини.

Велику роль щодо цього відіграє дослідження світоглядного аспекту принципів, законів і категорій матеріалістичної діалектики, змістовна реалізація їх світоглядного потенціалу у філософському осмисленні актуальних питань суспільної практики і наукового пізнання, у критичному аналізі сучасних буржуазних філософських концепцій.

Учасники Всесоюзного симпозиуму «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики», зокрема, відзначили перспективність таких напрямів дослідження світоглядних проблем марксистсько-ленінської філософії:

— генезис світогляду як соціокультурного феномена, його класовий, партійний характер;

— принцип єдності діалектики, логіки і теорії пізнання з погляду концептуального осмислення історії і теорії суспільної практики;

— особливості формування предмета й категоріального апарата філософської науки у його зв'язку з матеріальним і духовним виробництвом, зокрема в умовах науково-технічної революції;

— особливості взаємодетермінації методу матеріалістичної діалектики, теорії людської діяльності і культури;

— спадкоємність історії з погляду зародження і утвердження принципів комуністичного гуманізму;

— єдність суспільства, природи, людини, специфіка перетворення природи в матеріальний і духовний світ людської культури; роль сучасної НТР в цьому процесі;

— соціокультурна масштабність діалектико-матеріалістичного принципу практики, особливості практичної зумовленості духовного освоєння світу, відображення цих особливостей у світогляді;

— сутність світогляду як форми суспільної самосвідомості людини і способу практично-духовного освоєння світу, спільність й відмінність філософії і світогляду (через відмінність теоретичного і практично-духовного освоєння світу), філософії і спеціальних наук;

— співвідношення історичних типів і структурних рівнів світогляду, його складових компонентів і функцій, їх значення в інтелектуальному, моральному, естетичному й фізичному вихованні всебічно розвиненої людини;

— співвідношення партійності, об'єктивності і науковості у дослідженні світоглядного змісту категорій;

— світоглядна функція категорій як універсальних форм свідомості, а отже як вузлових пунктів інтеграції знання, самосвідомості й цілепокладання;

— соціально-практична і світоглядна зумовленість пізнання, її відображення у понятійному змісті категорій матеріалістичної діалектики як логіки й теорії пізнання;

— культурологічний аспект категорій;

— понятійний зміст категорій матеріалістичної діалектики як теоретичної основи і обґрунтування комуністичного ідеалу;

— роль категорій як форм освоєння сукупного суспільно-історичного досвіду на різних етапах соціалізації особи;

— взаємозв'язок світоглядної і методологічної функцій філософії, світоглядного й методологічного аспектів законів і категорій діалектики;

— значення дослідження соціально-світоглядних аспектів філософських категорій для критики сучасних буржуазних філософських концепцій, для висвітлення особливостей кризи буржуазної духовної культури, критики методологічного релятивізму і плюралізму.

З'ясування взаємодії світоглядних і методологічних аспектів філософських категорій, реалізація їх світоглядно-методологічних можливостей у розв'язанні кардинальних комплексних проблем сучасної філософської науки є запорукою ефективності дальшої розробки категорій діалектичного і історичного матеріалізму.

Важливим у дослідницькій роботі є виявлення ролі законів і категорій матеріалістичної діалектики в суспільному і природничонауковому пізнанні; воно має ґрунтуватися на з'ясуванні як спільних закономірностей, так і конкретних особливостей, пов'язаних з специфікою суспільних, природничих і технічних наук. Щодо цього потребують поглибленого вивчення специфіка детермінізму взагалі і особливості соціального детермінізму, механізми дії законів природи і законів розвитку суспільства, особливості їх пізнання і використання.

Принципове значення для творчого розвитку матеріалістичної діалектики має даліше поглиблене вивчення діалектики сучасного соціального процесу, усього комплексу філософських проблем теорії наукового комунізму, питань діалектики розвитку соціалістичних націй, по-

силення соціальної однорідності радянського суспільства, вдосконалення соціалістичного способу життя.

Актуальними в світоглядно-методологічному плані є питання про особливості цілеспрямованого впливу суспільства на формування і розвиток потреб, визначення шляхів, методів і засобів знаходження оптимального співвідношення між стихійним зростанням потреб і свідомим впливом на цей процес з метою формування всебічно розвиненої особи.

Слід посилити вивчення методологічних і світоглядних функцій таких категорій історичного матеріалізму, як «суспільне буття», «суспільна свідомість», «соціально-економічна формація», «політика», «ідеологія», «суспільні відносини», «праця», «потреба», «інтерес» та ін., поглиблювати дослідження специфіки духовного виробництва. Необхідно оперативніше і ґрунтовніше здійснювати критику новітніх буржуазних соціологічних концепцій, враховуючи той факт, що тут простежується тенденція переходу від апології «рівноваги» капіталістичної системи до визнання необхідності еволюційних змін у соціальній системі капіталізму, з'являються нові форми антикомунізму.

У зв'язку з цим актуалізується завдання оперативного викриття реакційних соціально-класових функцій, світоглядної й методологічної неспроможності ворожих марксизмові-ленінізмові філософських ідей і напрямів: «модернізованих» антикомуністичних, антирадянських концепцій, буржуазно-ліберальних, буржуазно-націоналістичних, сектантсько-догматичних і ревізіоністських «інтерпретацій» марксизму, філософського і ідейно-політичного плюралізму і неоконсерватизму, теоретико-пізнавального релятивізму і агностицизму, історичного песимізму і прагматизму, соціально-філософських основ теорії і практики маоїзму, зокрема, маоїстського тлумачення діалектики, сучасної кризи буржуазної духовної культури. Загалом йдеться про поглиблення світоглядно-методологічних аспектів критичного аналізу всіх сучасних антимарксистських і немарксистських філософських учень, протиставлення їм світоглядно-методологічної цільності марксистсько-ленінської філософії.

На особливу увагу заслугоує критичний аналіз спроб буржуазних ідеологів фальсифікувати матеріалістичну діалектику, спростування різних варіантів ідеалістичної діалектики.

Запорукою ефективної реалізації всіх цих відповідальних завдань є послідовне проведення принципів класовості і партійності, ґрунтовне діалектико-матеріалістичне осмислення актуальних проблем суспільної практики і наукового пізнання.

Зростання масштабності і глибини досліджень світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики, яке здійснюється сьогодні, настійно ставить на порядок денний питання про ширшу реалізацію результатів цих досліджень у практиці викладацької та агітаційно-пропагандистської роботи, зокрема у висвітленні всіх нормативних тем вузівського курсу марксистської філософії. Слід подолати ще наявну подекуди абстрактність викладання філософських дисциплін, невиправдану відокремленість проблематик діалектичного і історичного матеріалізму; наукового комунізму, філософських питань сучасного природознавства, історії філософії, етики, естетики, наукового атеїзму. Щодо цього набуває важливого значення питання про єдність філософського знання, що особливо наочно виявляється в його світоглядно-методологічних функціях.

Взірцем такого органічного поєднання усіх сторін предмета філософії є ідейна спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна.

Минають десятки років, минуть століття, а теоретична думка знову й знову звертається і звертатиметься до геніальних ленінських ідей, черпаючи в них наснагу для осмислення найактуальніших проблем сучасності. «Неминуще значення ленінізму полягає в тому, що він глибоко і точно виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, потреби всесвітнього соціального прогресу, дає змогу виробляти правильні відповіді на найбільш пекучі, життєві питання сучасності, вчить сміливого, творчого розв'язання назрілих проблем, озброює науковим розумінням перспектив суспільного розвитку»,— відзначається у Постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна»¹³.

Багатюща ідейна спадщина В. І. Леніна, революційний дух його вчення, послідовність і непохитність у захисті корінних принципів марксизму від будь-яких опортуністичних перекручень є надійним орієнтиром для всіх ідеологічних бійців ленінської партії.

«Ленін дорогий нам не тільки тому, що він — прапор нашої революції, засновник нашої партії, будівник першої в світі соціалістичної держави. Він нам дорогий і близький ще й тому,— і, можливо, особливо тому,— що його гострий творчий розум і непереможна логіка, глибина аналізу і сміливість висновків і дій, його невтримна пристрастність революціонера і разом з тим величезна людяність, простота і чуйність — усе це було і буде для нас орієнтиром у житті, неоціненною опорою і допомогою в сьогоднішніх ділах»¹⁴,— підкреслює товариш Л. І. Брежнев.

Усебічне дослідження ленінської теоретичної спадщини, освоєння ленінського стилю осмислення актуальних проблем суспільної практики і наукового пізнання — запорука постійного творчого розвитку діалектико-матеріалістичної філософії.

* * *

В передовій статті розглядається значення ленінського філософського насліддя для розвитку матеріалістическої діалектики, в частности — для дослідження її міжнародних аспектів.

¹³ Радянська Україна, 1979, 16 груд.

¹⁴ Брежнев Л. І. Промова у Великому Кремлівському палаці при одержанні найвищої нагороди Батьківщини — ордена Леніна і другої медалі «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, т. 6, с. 240.

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ «СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ЗАКОНІВ І КАТЕГОРІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ»

В. І. ШИНКАРУК, академік АН УРСР

КАТЕГОРІАЛЬНА СТРУКТУРА НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ

Одним з визначальних напрямів дальшого творчого розвитку лєнінської теоретичної спадщини в діяльності КПРС є всебічна розробка проблем комуністичного виховання трудящих. «Сила нашого ладу,— відзначав на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев,— в свідомості мас. І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹. Теоретичні положення і практичні висновки XXV з'їзду КПРС з проблем формування комуністичної свідомості трудящих дістали свою дальшу конкретизацію в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». У цій постанові підкреслюється: «Серцевиною ідеологічної, політико-виховної роботи було і залишається формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, пролетарського інтернаціоналізму»². Серед найактуальніших проблем, над розробкою яких визнано доцільним зосередити увагу вчених, в постанові відзначені проблеми «формування марксистсько-лєнінського світогляду різних груп трудящих». Важливим моментом у дослідженні цих проблем є з'ясування філософського змісту наукового світогляду, його основних категорій і діалектичних зв'язків між ними.

На перший погляд може видатись, що шлях до вичленування основних категорій світогляду і тим самим до з'ясування його категоріальної структури пролягає через аналіз вузлових категорій і категоріальних структур самої філософії. Інакше кажучи, розкрити категоріальну структуру світогляду найпростіше через ототожнення її з категоріальною структурою філософії. У цьому випадку основне питання філософії, такі категорії, як мислення і буття, матерія і свідомість, природа і дух, повинні розглядатись відповідно як основне питання і вузлові категорії будь-якого світогляду.

Однак проти такого спрощення є серйозні заперечення. По-перше, світогляд, як форма суспільної свідомості виникає історично значно раніше, ніж відбуваються відокремлення розумової праці від фізичної і становлення на цій основі філософії і науки; поява світогляду історично пов'язана принаймні з епохою родового ладу (ритуальне захоплення померлих сородичів, тотемізм та ін.); ключ до розкриття категоріальних структур цього первісного світогляду дає міфологія, яка історично передувє філософії. По-друге, становлення філософії як

¹ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 80.

² Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Пост. ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р.] — К.: Політвидав України, 1979, с. 9.

форми суспільної свідомості відбувалось на основі трансформації світоглядних проблем, що виникали в процесі міфологічного освоєння світу, у власне філософські проблеми, на основі свідомого пошуку способів їх теоретичного розв'язання; філософія є формою теоретичного розв'язання світоглядних проблем, які спершу виникають поза нею, диктуються самою практикою суспільного життя і розвитком цієї практики. По-третє, світогляд передує філософії і в розвитку індивідуальної свідомості: індивід стає здатним оволодівати філософськими світоглядними знаннями лише в певному віці і на певній теоретичній, науково-культурній базі. Але це зовсім не означає, що до вивчення філософії у індивіда світогляд не формується. Він формується на ґрунті освоєння духовної культури даного суспільства і вже через неї і певних філософських уявлень.

Становлення світогляду особи в соціалістичному суспільстві, де вивчення марксистсько-ленінської філософії ввійшло в систему народної освіти, здійснюється за допомогою освоєння всієї духовної культури соціалістичного суспільства. Світоглядні знання, що їх дає марксистсько-ленінська філософія, органічно впливають на формування світогляду радянських людей вже навіть у дитинстві, в сім'ї і школі, але не безпосередньо, а через засвоєння проїнятої марксистсько-ленінськими ідеями духовної культури соціалістичного суспільства.

Опосередкування зв'язку світогляду і філософії духовною культурою ще виразніше виступає в минулі епохи. У первісному суспільстві формування світогляду людей відбувається на основі засвоєння духовної культури, просякнутої міфологічними уявленнями. Філософії взагалі тоді ще не існувало. В класових експлуататорських суспільствах, уже в умовах виникнення і розвитку філософії, зв'язок світогляду суспільства і особливо світогляду трудящих мас з філософією опосередковувався переважно релігією і через неї — всією духовною культурою суспільства.

Враховуючи все це, ключ до з'ясування категоріальної структури світогляду потрібно шукати не на шляху розкриття співвідношення понять «філософія — світогляд», а в діалектичних зв'язках: «духовна культура — світогляд — філософія — духовна культура».

Постає питання: яке співвідношення вузлових категорій світогляду, духовної культури і філософії? В чому полягає єдність і відмінність категоріальної структури світогляду, культури і філософії? А якщо говорити про науковий світогляд, то в чому полягає єдність і відмінність категоріальних структур цього світогляду, соціалістичної духовної культури і марксистсько-ленінської філософії.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» перед суспільними науками висувається завдання, щоб їхні результати сприяли розвитку духовної культури нашого суспільства. І питання про структуру світогляду і з огляду на це — про категоріальну структуру соціалістичної духовної культури має безпосереднє практичне значення для розв'язання тих завдань, які ставить перед нами партія.

Розглянемо передусім питання про співвідношення категорій світогляду і категорій культури.

За останні роки радянські філософи, історики й культурознавці створили ряд ґрунтовних праць, присвячених філософському аналізу проблем духовної культури, різним історичним етапам її розвитку, вузловим категоріям кожного з цих етапів (наприклад, «Категорії середньовічної культури» А. Я. Гуревича та ін.) Однак, коли ми знайомимось з цими творами, привертає до себе увагу та обставина, що в

них не робиться чіткого розрізнення категорій культури і категорій світогляду. Категорії «простір», «час», «світ» та ін. розглядаються як категорії культури, а їхні специфічні зв'язки і світоглядні функції — як категоріальна структура культури.

Чи є сенс в такому ототожненні категорій світогляду і культури? На наш погляд, якщо брати духовну культуру загалом, в усьому тому обсязі, в якому вона охоплюється у філософських й історико-культурних дослідженнях, — то категорії світогляду, безперечно, є категоріями культури. Так само можна сказати, що деякі категорії культури є категоріями світогляду. Більше того, якщо йдеться про духовну культуру, то основою категоріальних відношень духовної культури є категоріальні зв'язки світогляду. В основі системи категоріальних зв'язків духовної культури лежить категоріальна структура притаманного їй світогляду.

Але водночас є низка категорій духовної культури, які не можна залічити до категорій світогляду. Вони можуть мати світоглядний зміст, але не завжди, не в усіх аспектах. Візьмемо, наприклад, казки. Під час аналізу культури тієї чи тієї епохи казки, легенди, міфи, епос та ін. розглядаються як феномени культури. І не можна характеризувати культуру того чи іншого народу без розгляду створених ним казок. Який же світоглядний аспект дослідження казок? На наш погляд, він полягає у розкритті казкового світу як форми світогляду людини певного віку. Казковий світ дитинства — важливий компонент, який виявляє особливість дитячого світогляду. Або дитячі ігри. Це надзвичайно важливий компонент культури. І водночас вони мають величезне світоглядне значення. І нам потрібно реалізувати світоглядний підхід до цього явища. Що таке ігри? Адже це і є спосіб прилучення підрастаючого покоління до форм життєдіяльності дорослих, який забезпечує освоєння суспільних відносин через «програвання» в уяві. Можна послатися ще на один приклад, що характеризує відмінність світоглядного підходу до розкриття змісту феноменів культури від звичайного культурологічного. Йдеться про історію — систему історичних знань. Кожна культура, починаючи, скажімо, з античної, включає в себе цей феномен. Але історія — з погляду систем історичних знань — це разом з тим і категорія світогляду. Вона виявляє світоглядну функцію, коли береться як форма самосвідомості людини, через яку усвідомлюється причетність індивіда до свого народу і до людства взагалі. Це форма, через яку, наприклад, категорія часу стає способом бачення світу. Без історії її немає.

Отже, існують категорії культури, які мають важливі світоглядні аспекти і повинні розглядатися в системі світогляду. Але між ними є грані. Як же їх знайти? Що слугує для нас критерієм світоглядного підходу до категорій культури? Для реалізації такого підходу необхідно взяти світогляд насамперед як форму суспільної самосвідомості людини. Зрозуміло, що світогляд — це узагальнені уявлення про світ, природу і суспільство в їх єдності, про людину і її місце в світі, смисл буття та ін. Але ці уявлення стають елементами світогляду тоді, коли вони інтегруються у форми суспільної самосвідомості людини, в якій вузловими категоріями виступають поняття «людина» і «світ», що через них суб'єкт світогляду (індивід, соціальна група, клас або соціум загалом) усвідомлює своє місце і призначення у світі. З цього боку важливим є дослідження самого генезису понять «людина» і «світ» як вузлових категорій світогляду.

Цей генезис був досить тривалим. Формування людської самосвідомості здійснювалося в ході багатовікової практики людства. Розви-

нитої форми суспільства самосвідомість людини досягає тоді, коли остання виділяє себе з природи не тільки практично, але й «теоретично», осмислюючи відмінність свого, людського способу дії від способів дії усіх інших істот і природи як такої. Поява цієї форми суспільної самосвідомості відбувалася на основі розвитку життєдіяльності роду, розкладу родоплемінних відносин, формування більш широких історичних спільностей людей — народностей, встановлення між ними систематичних торговельних, культурних й інших зв'язків і виникнення держав.

Процес вироблення суспільної самосвідомості людини як осмислення родової єдності всіх людей і єдиного для всіх них людського способу дії був складним і суперечливим. Уже в міфології періоду розкладу родового ладу і формування класового суспільства і держави відбувається «космізація» поняття «світ» (світ — це космос, всесвіт) і «універсалізація» питання про походження людини (з питання про походження того чи іншого роду воно переростає у питання про походження людини і людей взагалі). Через виникнення перших філософських учень здійснюється усвідомлення окремих елементів універсальної природної закономірності, єдиного походження всього суцього, в тому числі й людини, ставиться питання про «будову» всесвіту і про місце й призначення в ньому людини. Виробляються певні уявлення про всесвітню рівність усіх людей, про єдині моральні норми їх поведінки саме як людей («стоїцизм», почасти раннє християнство та ін.). Усе це — становлення елементів суспільної самосвідомості, завдяки якій індивід освоює світ, виходячи із суспільно вироблених уявлень як про навколишню дійсність (суспільство і природу в їх єдності), так і про людину, її людську сутність, її місце і призначення у світі, про смисл її буття та ін. Ці уявлення становлять основний зміст більш чи менш розвинутого світогляду. Його вузловими категоріями є, як уже зазначалося, поняття «світ» і «людина» — світ у його відношенні до людини і людина, що самовизначається в світі. У різні історичні епохи і у відповідних соціальних умовах ці категорії наповнюються різним соціально-класовим змістом. Виникнення цих категорій і їх об'єктивний зміст зумовлюються, в кінцевому підсумку, всією суспільною практикою.

Нерозуміння зазначеної обставини тривалий час утруднювало філософське осмислення походження світоглядних категорій. Відомо, що Кант, аналізуючи категорію «світ», намагався довести, що світ загалом ніколи людині в її досвіді не даний і не може бути даний, що це — апріорна ідея. Справді, поняття «світ загалом» передбачає світ як замкнений в собі об'єкт, тимчасом як об'єктивна дійсність, природний всесвіт не має окреслених досвідом меж.

Де ж генетично береться «самозамкненість» в понятті «світ загалом», коли він безмежний?

Вона можлива завдяки тому, що категоріальні структури світогляду типу «світ загалом», «людина» та ін. є поняттями, які відображують об'єктивну дійсність крізь призму суспільних відносин, у них виражена цілісність «соціуму». В стародавній українській і староросійській мовах категорія «мир» («світ») етимологічно пов'язана з поняттям «мир» як громада (бути «на миру»). Тут наявний безпосередній зв'язок поняття «мир» з общиною, питання про походження світу з питаннями про походження общини, роду та ін. Звідси і бере початок поняття про походження світу («мира»). За своїм змістом всі категорії світогляду в їх зв'язках і відношеннях відображують дійсність так чи інакше крізь призму соціальних відносин і, отже, в класовому суспіль-

стві мають класовий характер. Скажімо, в буржуазному світогляді людина завжди має якості й особливості буржуа; природа людини тут сприймається як природа самого буржуа.

Категоріальний зв'язок «людина — світ» — конкретизується в категоріальних зв'язках «людина — природа», «людина — суспільство», «людина — історія», «людина — природа — суспільство — історія», між ними є градації, які потребують дослідження.

Єдино наукове розуміння людини і світу в їх взаємовідношеннях дає марксистсько-ленінська філософія. Вона вперше науково відповіла на всі ті питання, які ставить світогляд людини як форма її суспільної самосвідомості³. Вироблене марксистсько-ленінською філософією наукове розуміння світу (природи і суспільства в їх єдності), походження і суспільної суті людини, її місця в світі, смислу її буття, закономірностей розвитку природи і суспільства, засобів їх пізнання і використання та ін. становить світоглядну основу соціалістичної культури і через неї забезпечує формування наукового світогляду на всіх етапах становлення особистості — від її дитинства до духовної зрілості⁴.

Органічна єдність світогляду і духовної культури виявляється не лише в тому, що остання не мислима без вироблення і вираження в ній суспільної самосвідомості людини, а в тому, що культура включає в себе світогляд як спосіб духовно-практичного освоєння світу. Культура (в широкому розумінні — матеріальна і духовна) — це суспільно-історичне матеріальне і духовне освоєння (олюднення) природи, перетворення її у світ людського буття.

Тому конче потрібно розкрити відношення світогляду до матеріального і духовного освоєння світу людиною, визначення його місця в цьому освоєнні. Річ у тім, що і сам світогляд є не що інше, як спосіб духовно-практичного освоєння світу. Освоєння світу суспільною людиною здійснюється в трьох основних формах: як (1) матеріально-практичне — подолання «зовнішності», «чужості» світу за допомогою його перетворення в процесі праці, матеріального виробництва, перетворення природи; як (2) духовно-практичне — подолання «чужості» світу, зовнішніх сил, які панують над людиною, в уяві, в свідомості, у мисленні і як (3) теоретичне — пізнання природи, закономірностей світу, розкриття його таємниць.

Світогляд становить єдність теоретичного (як форма суспільної самосвідомості людини) і духовно-практичного освоєння світу (як спосіб і засіб його перетворення). Вузловими категоріями світогляду як форми суспільної самосвідомості людини є «людина» і «світ»; коли ж він береться як спосіб духовно-практичного освоєння світу, такими категоріями є поняття про світ як наявну дійсність (світ предметної практичної життєдіяльності) і світ буття поза цією дійсністю (поза безпосередньою життєдіяльністю). В основі цього освоєння світу через його подвоєння — протиставлення світу наявного буття світові поза ним — лежить матеріально-практичне перетворення світу через цілепокладання, створення образів бажаної дійсності.

Категоріальний зв'язок «світ наявного буття» і «світ поза світом наявного буття» в різні історичні і соціокультурні епохи мав неоднаковий зміст. Елементарною формою цього протиставлення є «загробний» світ, світ «після смерті», уявлення про який виникали ще в первісному суспільстві. Уже первісна людина «подвоювала» світ на безпосередній,

³ Див. про це докладно в кн.: Человек и мир человека. Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения. — К. : Наук. думка, 1977.

⁴ Див. докладніше: Шинкарук В. І. Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи. — Філософ. думка, 1976, № 2.

«видимий», і «невидимий», в якому нібито перебувають предки і в який відходять померлі або ті, що сплять. Це первісне подвоєння світу стосується здебільшого окремого індивіда, проте турбуватись про майбутнє індивіда — належить соціуму, колективу і суспільству. В антропогенезі людство змогло сформуватися, вирватися із тваринного стану, зокрема, завдяки тому, що виробило здатність піклуватися не лише про потомство, а й про людину загалом як носія людських суспільних відносин до її смерті і після смерті. Проблема смерті і безсмертя є надзвичайно важливою світоглядною проблемою, яка пронизує всю історію духовної культури людства.

Другим «зрізом» протиставлення світу наявного буття і світу поза ним є протиставлення їх як різних соціальних і соціально-історичних світів: теперішнього, минулого і майбутнього, які поляризуються категоріями добра і зла, правди і кривди, істини і заблудження. Скажімо, згідно з античною міфологією світ щасливого людського буття — в минулому, «золотий вік» уже був, настав жорстокий «залізний вік». За релігійним світоглядом, первісні уявлення про «загробне» життя доповнюються і трансформуються уявленнями про «вічне блаженство», «пекло» і «рай», «воскресіння», «царство боже на землі» та ін. Тут в есхатологічній формі виробляється уявлення про прийдешній світ правди, добра і справедливості. Ці релігійні уявлення — продукт відчуженої свідомості, що відображає соціальне гноблення людини в її реальному суспільному житті.

Докорінно відрізняються від таких уявлень ті ідеали майбутнього, які формуються у науковому світогляді і відбивають реальну практику боротьби експлуатованих проти експлуататорів. Саме таким є марксистсько-ленінський, комуністичний світогляд. За науковим світоглядом побудова світу майбутнього, світу визволення від соціального гноблення є справою революційної практики самих трудящих мас. Тут теоретична побудова майбутнього виступає як його передбачення на основі пізнання законів суспільного розвитку.

Науковий світогляд, на противагу релігійному, виходить з досягнень науки, він спирається на наукове пізнання і практичне використання законів, які управляють рухом людства в майбутнє, де здійснюється визволення трудящих від соціальних сил, що їх пригноблювали. Цей світогляд орієнтує людину на практичне перетворення дійсності згідно з комуністичним ідеалом.

Категоріальний зв'язок світу наявного буття і світу прийдешнього спирається в світогляді на сприйняття і переживання уявного як дійсного, майбутнього як теперішнього, можливого як дійсного. В світогляді світ майбутнього (а в широкому розумінні — «світ за цим теперішнім») сприймається і переживається як безпосередня реальність. У цьому полягає особливість світогляду.

Що ж забезпечує можливість пережити уявне, те, що створюється в мисленні (у теорії, у свідомості), як дійсне? Надзвичайно велику роль тут відіграють людські почуття (не відчуття, а саме почуття) — ті, які К. Маркс назвав духовними і про предмет яких він поставив питання в «Економічно-філософських рукописах 1844 р.». Зазначимо, що особливості предмета відчуттів, сприйняття і уявлень широко досліджуються в психології і теорії пізнання. Особливість же предмета духовних почуттів ще потребує з'ясування.

«В першому наближенні» можна сказати, що особливістю предмета людських почуттів як духовних, є те, що він (предмет) становить внутрішню розчленовану єдність ідеального і реального, матеріального і духовного. Розглянемо таке почуття, як любов до Батьків-

щини. Предмет його—Батьківщина—це, безперечно, об'єктивна реальність. Але водночас вона — щось ідеально-реальне, Батьківщина-мати. Те саме можна сказати про предмет кохання, який також є єдністю ідеального і реального. «За плечима» коханої чи коханого стоїть ідеал. І здатність до цього почуття визріває тоді, коли індивід проходить через етап так званої платонічної любові, коли цей ідеал формується. Предмет усіх людських почуттів так чи інакше становить єдність ідеального і реального, почуття спаюють ідеальне і реальне у світогляді, дозволяють переживати ідеальне як реальне, духовне як матеріальне, і навпаки — реальне як ідеальне, матеріальне як духовне. Більше того, особливість людських почуттів і їх надзвичайно важлива роль у світогляді полягають у тому, що заради їх задоволення людина готова йти на самозречення. Вона здатна навіть віддати своє життя заради того, що є предметом її духовних почуттів. Тому предмети духовних почуттів є смисложиттєвими предметами.

Світогляд як духовно-практичне освоєння світу є таким його освоєнням, в якому реалізуються суспільно вироблені поняття про добро, правду, справедливість, щастя, інакше кажучи ідеї істини, добра і краси. І не просто ідеї, а ідеали. Що таке ідеал? На нашу думку, ідеал — це ідея, яка стала предметом людських почуттів — ідеально-реальним, в реалізацію якого людина вкладає енергію, заради чого здатна йти на будь-які випробування. Світ майбутнього саме і формується тими ідеями, які перетворюючись на предмет людських почуттів, стають ідеалами.

Ідеал є своєрідним «сплавом» знання про світ і переживання цього світу, знання про суще і бачення перспектив його розвитку, переживання світу як належного. Він є важливим світоглядним орієнтиром у всій життєдіяльності особи, розвиток якої не зводиться лише до збільшення знань про світ. В. І. Ленін особливо наголошував на необхідності врахування світоглядного потенціалу знань, що реалізується в процесі перетворення знань у переконання. Більше того, в основі самого інтелектуального розвитку лежить оволодіння світоглядними принципами, які цілеспрямовують мислення на досягнення істини.

У реалізації людської здатності сприймати і переживати майбутнє як теперішнє, можливе як дійсне і вкладати енергію в його реалізацію винятково важливе значення має такий феномен людської свідомості і духовного життя загалом, як надія. Світ майбутнього, в якій би формі він не уявлявся, як в індивідуальному, так і в суспільному бутті, — світ можливостей. Світ минулого — світ реалізованих чи втрачених можливостей. Наші уявлення про майбутнє — це пошук і переживання різних можливостей, створення на їх основі уявного образу буття. Та й сам процес творчості — це насамперед відкриття можливостей.

У тому й полягає, зокрема, велика творча роль мрії, злету людської фантазії, що з їх допомогою людина, оглядаючи безмежне море абстрактних можливостей, відкриває реальні можливості. У процесі розкриття цих можливостей відповідно до інтересу, очікувань і прагнень людини і формується такий психологічний феномен духовного життя, як надія. Без почуття надії неможливий світогляд як активне переживання і вживання в майбутнє, прагнення вкласти себе в це майбутнє, реалізувати себе в ньому, немає активної життєвої позиції.

Надія є єдністю протилежностей: знання і віри. Це — мрія, в реалізацію якої людина повірила (яка стала об'єктом віри). А мрія може стати ймовірною, коли можливість її об'єкта виявлена пізнанням⁵.

⁵ Див. кн.: Человек и мир человека, а також ст.: Шинкарук В. И. Философия и мировоззрение. — Общественные науки, 1979, № 5.

Віра — один з дуже важливих феноменів духовного життя людини. Вона виявляється у сприйнятті ймовірно істинних знань як вірогідних у тій ситуації, коли нам потрібно розв'язувати життєво важливі справи, а вірогідного знання у нас немає і ще не може бути.

У творчих актах свідомості віра відіграє істотну роль. Тут ідеться не про релігійну віру, а про віру як неодмінну властивість людської свідомості взагалі. Релігійна віра — це відчужений вияв названої властивості. Як уже відзначалося, особливістю людської свідомості є те, що вона здатна уявне переживати як дійсне, минуле і майбутнє — як теперішнє. Віра і є психологічна установка на сприйняття уявної реальності як дійсної. Але уявна реальність не є обов'язково фантастичною, ілюзорною. Вона може бути істинною, але ще не перевіреною. Тому віра протилежна не знанню взагалі, а вірогідному знанню. Де знання вірогідне, там віра не потрібна, їй там «нема чого робити». Іноді гадають, що віра перетворює знання в догми і що, отже, в науці вона не тільки не потрібна, але й шкідлива. На наш погляд, це заблудження. Наприклад, коли вчений висуває «божевільну» ідею, яка в кращому разі є гіпотезою, він не зможе вкласти в неї всю свою енергію, все життя, якщо не сприймає її як істинну. Тут віра є психологічною установкою на сприйняття ймовірно істинного знання як вірогідно істинного. Як психологічний феномен вона генетично пов'язана з цілепокладаючою творчою діяльністю, включає в себе бачення і передбачення майбутнього. До припущень практичного життя ми ставимось як до прийнятих на віру знань. Об'єктивно припущення — це ймовірнісне знання, воно перетворюється у вірогідне знання після виконання дії. Але щоб здійснити цю дію, потрібно повірити в істинність припущення, в його вірогідність.

Віра суперечлива. Вона завжди спирається на авторитет, і в цьому полягає її обмеженість. Але в цьому також — важливе достоїнство її. Скажімо, переважна більшість знань у дитячому віці ми приймаємо на віру, під впливом авторитету батьків і учителів. І без авторитету батьків і учителів не можливе виховання. Крім того, віра має ту важливу особливість (і в цьому її велика перевага), що вона здатна виявити і реалізувати приховану, на перший погляд, можливість, сприяючи тому, що людина може зробити те, що здається неможливим, вона надиhaє людину, підносить її над обставинами.

Віра, надія, мрія, духовні почуття (а позитивним виявом усіх їх є любов в найширшому значенні цього слова) — це винятково важливі категорії духовного життя людини і суспільства і, отже, духовної культури. Без них немає світогляду. В науковому, марксистсько-ленінському світогляді вони поряд із теоретичними знаннями, і на основі останніх, забезпечують сприйняття і переживання комуністичного майбутнього (в єдності суспільного і індивідуального, особистого) як світу вищих життєвих цінностей. Успішне формування комуністичного світогляду неможливе без врахування цих його категоріальних структур.

В умовах перемігшого і розвинутого соціалізму науковий, комуністичний світогляд формується у свідомості широких трудящих мас у процесі комуністичного виховання і безпосередньої практики суспільного життя. Це виховання в нашій соціалістичній дійсності починається з освоєння соціалістичної ідеології уже в процесі первинної соціалізації, у дитинстві, через освоєння норм і принципів соціалістичного способу життя, його, так би мовити, духовної ідеологічної атмосфери.

Світоглядні установки, вироблювані у ході комуністичного виховання і засвоєння марксистсько-ленінської ідеології, відіграють спря-

мовуючу і організуючу роль у всіх сферах життєдіяльності. Вони визначають соціальний смисл життєвих цілей людини соціалістичного суспільства, бачення нею перспектив свого життя.

Комуністичний світогляд відкриває широкі горизонти об'єктивного бачення світу, що дозволяє співвіднести життєві цілі і образи бажаного майбутнього життя з реальними умовами їх здійснення у суспільно плановому і об'єктивно прогнозованому майбутньому. Безперечно, світоглядне бачення майбутнього, навіть коли воно спирається на весь комплекс наукових знань, не може обходитись без віри, бо достовірно передбачити все суттєво важливе для нас в майбутньому ході подій надзвичайно важко. І все ж не віра, а знання визначають основи комуністичного світогляду. Говорячи про перспективу суспільного розвитку у 80-х роках, які настають, Л. І. Брежнев у промові перед виборцями Бауманського виборчого округу Москви 22 лютого 1980 р. відзначив: «Настає нове десятиріччя. І, мабуть, кожен з нас думає: якими вони будуть, ці вісімдесяті? Що вони принесуть з собою? Як складеться доля людей, доля народів і держав? Звичайно, майбутнє завжди таїть у собі несподіванки, такі повороти подій, які важко передбачити. І все-таки ми, комуністи, віримо — і не тільки віримо, — ми переконані, ми знаємо, що вісімдесяті роки будуть роками нових успіхів у комуністичному будівництві. Вони будуть роками зміцнення і розвитку світового соціалізму, нового просування вперед у справі боротьби за забезпечення міцного миру.

Така впевненість спирається на аналіз підсумків нашого власного і світового розвитку, на врахування провідних тенденцій в економіці, соціальних відносинах і політиці»⁶.

У цьому визначенні суб'єктивних і об'єктивних основ оптимістичного бачення ходу подій у 80-ті роки глибоко і змістовно виражена структура наукового, комуністичного світогляду.

* * *

Исследование философского содержания научного мировоззрения, его основных категорий и диалектических связей между ними является актуальным в плане реализации тех ответственных задач по формированию коммунистического мировоззрения, которые ставятся ныне партией.

Необходимо разграничивать категории мировоззрения, культуры и философии. Если рассматривать духовную культуру в целом, то мировоззренческие категории выступают и как категории культуры; в то же время некоторые категории культуры являются мировоззренческими. Существует и ряд категорий духовной культуры, которые нельзя причислить к разряду мировоззренческих категорий. Они могут иметь мировоззренческое содержание, однако не во всех аспектах. Для выявления собственно мировоззренческих категорий важно уяснить специфику мировоззрения как формы общественного самосознания человека, способа практически-духовного освоения мира. Определяющей категориальной структурой мировоззрения является категориальная связь «человек — мир». Она конкретизируется в категориальных связях «человек — природа», «человек — общество», «человек — история», то есть в целой серии градаций, которые нуждаются в обстоятельном исследовании. Если в определении мировоззрения как формы общественного сознания основной является категориальная связь «человек — мир — субъект мировоззрения», то в определении мировоззрения как способа духовно-практического освоения мира основной выступает категориальная связь «мир сущего, наличного — мир должного». В статье показано, какое конкретное содержание вкладывалось в эти категории на различных этапах истории культуры. Марксистско-ленинская философия дает научный ответ на мировоззренческие вопросы, которые воз-

⁶ Брежнев Л. І. Промова перед виборцями Бауманського виборчого округу Москви.— Рад. Україна, 1980, 23 лютого.

никають у кожного человека. Научное мировоззрение научно не просто потому, что оно в противовес религии опирается на достижения науки, а прежде всего потому, что оно основано на научном постижении законов, регулирующих движение человечества в будущее. Под этим углом зрения следует рассматривать мировоззренческую значимость «духовных чувств» человека (К. Маркс), таких феноменов духовной жизни, как вера, надежда, мечта.

В научном, марксистско-ленинском мировоззрении духовные чувства человека обеспечивают не только знание о будущем, но и переживание его как мира высших жизненных реальностей и ценностей. Именно этим обуславливается революционно-преобразующая сила коммунистического мировоззрения, ориентирующего человека на практическое преобразование общественной жизни согласно коммунистическому идеалу.

О. І. ЯЦЕНКО

ПРО СВІТОГЛЯДНУ ФУНКЦІЮ КАТЕГОРІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Однією з важливих умов розв'язання програмного завдання партії — формування наукового світогляду в усіх радянських людей — є глибока розробка проблем, пов'язаних із світоглядною функцією марксистсько-ленинської філософії, зокрема з розкриттям світоглядного аспекту законів і категорій матеріалістичної діалектики. Такий напрям досліджень становить невід'ємний елемент реалізації ленинської програми розробки теорії матеріалістичної діалектики. Оволодіння всім багатством ленинської спадщини в цій галузі потребує передусім усвідомлення того, що В. І. Ленін, так само як К. Маркс і Ф. Енгельс, ніколи не обмежував діалектику логіко-гносеологічною проблематикою, методологією наукового пізнання. Для основоположників марксизму-ленізму діалектика була, насамперед, основою світоглядної орієнтації, духовним знаряддям революційного перетворення суспільства. Під час з'ясування світоглядного аспекту категорій дуже важливе значення мають ленинські положення про революційну сутність діалектики, про те, що фундаментальні положення наукового комунізму ґрунтуються на критичному освоєнні всієї культури, виробленої людством, про соціально-практичну природу категорій як вузлових пунктів пізнавального і практичного оволодіння людиною об'єктивним світом.

Протягом останніх двох десятиліть проблема категорій посідала значне місце у працях радянських філософів. ґрунтовно вивчалися категорії як логічні форми відображення, ступені пізнання об'єктивної дійсності. Завдяки цьому був подоланий однобічний онтологізм, що полягав у пошуках категорій в самій об'єктивній дійсності, в природі безвідносно до пізнання її людиною. Але і розуміння категорій тільки як форм пізнання не дає змоги повною мірою осмислити їх світоглядну функцію, і навіть розкриття їх методологічної ролі в цьому разі виявляється неповним, «урізаним». Отже, думка про те, що «рівень розробки філософами світоглядних проблем залишає бажати кращого»¹, висловлена в редакційній статті журналу «Комуніст», цілком стосується і досліджень у галузі категорій.

Для того, щоб розкрити світоглядну функцію категорій, потрібно осмислити їх не лише як форми пізнання, а й як форми самосвідомості і цілепокладання. Глумачення категорій як універсальних форм, основ-

¹ О состоянии и направлениях философских исследований.— Коммунист, 1979, № 15, с. 74.

них логічних засобів світоглядної орієнтації, що пропонується у цій статті, впливає із розуміння сутності світогляду як особливої форми самосвідомості та способу практично-духовного освоєння світу² і сутності філософії як теоретичної основи розв'язання світоглядних проблем.

(Світогляд) стрижнем якого є питання про відношення «людина — світ людини», становить вищий рівень синтезу та узагальнення пізнання, самосвідомості (що з нею пов'язана ціннісно-орієнтаційна функція свідомості) і цілепокладання. Узагальнення, властиві світоглядові, проходять шлях, на якому вони, по-перше, здійснюються у кожній з означених сфер свідомості з урахуванням взаємозв'язку цих сфер з іншими, а по-друге, інтегруються в такі духовні утворення, де пізнавальне відображення дійсності, усвідомлення суб'єктом себе і свого відношення до неї, а також вироблення цілей її перетворення становлять нерозривне ціле. Знання тут підносяться не тільки до рівня вироблення загальної картини світу, а й до світорозуміння й світотлумачення, що, як відомо, виходить за межі кожної спеціальної науки і всієї сукупності цих наук і необхідно пов'язане з усвідомленням людиною себе у світі, з проєкцією нею своїх корінних потреб та інтересів на об'єктивну дійсність. Самосвідомість у світоглядній формі підноситься на рівень тлумачення сутності людини та світу людини, виявлення загальних фундаментальних відношень людини до світу і граничних основ цього відношення, визначення вищих цінностей і смислу буття. Цілепокладання на світоглядному рівні виходить на формування ідеалів як кінцевих цілей і граничних духовних детермінант діяльності.* Головний продукт світоглядної свідомості — ідеї — це органічний сплав пізнання, самосвідомості і цілепокладання на найвищому рівні самовизначення людини.

Філософія є способом теоретичного розв'язання світоглядних проблем, теорією світогляду, або ж теоретичним світоглядом. Світоглядні проблеми, що об'єктивно постають перед людьми в процесі їх практичної життєдіяльності, філософія трансформує у власні теоретичні проблеми, освоюючи свої теоретичні об'єкти і виражаючи їх в категоріях. Щоб здобути статус науково обгрунтованого світогляду, філософія повинна розкрити сутність кожного з відношень людини до світу — практичного, пізнавального, оцінного та ін., тобто бути і теорією діяльності, і теорією цінностей, і теорією пізнання; виробити загальне уявлення про світ і його розвиток (стати вченням про буття, загальною теорією розвитку); на основі виявлення законів руху мислення розробити способи істиннісної оцінки знання (виступити в ролі логіки) та ін. В кожному випадку це пов'язано з абстрагуванням певного відношення людини до світу і відповідно — певної функції філософії. Таке абстрагування неминуче в теоретичній діяльності. Можна абстрагувати функціональну значущість певного філософського положення (розглянути його, наприклад, стосовно розв'язання природничонаукових проблем). Але завжди треба пам'ятати, що це — лише абстрактне, неповне філософське дослідження. Його завершення забезпечується тільки виходом у сферу світоглядної проблематики.

Отже, у самому філософському пізнанні є різні рівні узагальнення й абстрагування. Найвищий, а тому найконкретніший з них — рівень філософсько-світоглядного осмислення. У філософії діалектичного і історичного матеріалізму не лише ті концепції, що безпосередньо стосуються світоглядних проблем (скажімо, свободи, ідеалів, сенсу життя), але й

² Див.: Шинкарук В. И. Философия и мировоззрение.— В кн.: Человек и мир человека. Киев : Наук. думка, 1977.

усі інші, в тому числі гносеологічні, мають (повинні мати!) світоглядну «спрямованість».

Досягнення світоглядного рівня тут, на наш погляд, означає передусім усвідомлення проблеми як певного теоретичного зрізу відношення «людина — світ людини», виявлення фундаментальних основ цього відношення і вираження їх в понятійно-категоріальних формах. Далі, оскільки світогляд є сферою духовно-практичного освоєння дійсності, такий рівень передбачає відображення сушого з позицій належного, тобто — висвітлення проблеми з позицій комуністичного ідеалу. Філософсько-світоглядний підхід вимагає ввести дослідження у сферу фундаментальних проблем людини та суспільного розвитку і завершити його формулюванням фундаментальних світоглядних висновків, кінцевих ціннісних і цільових орієнтирів.

Основними логічними засобами розв'язання цих завдань у марксистсько-ленінській філософії є категорії матеріалістичної діалектики, чим пояснюється потреба відповідного осмислення їх змісту і функцій. Тут постає перше питання: що розуміється під категоріями і яке відношення між філософськими категоріями і категоріями буденної свідомості? Не маючи на меті дискутувати з приводу різних визначень категорій або пропонувати якусь нову вичерпну дефініцію, визначимо категорії, якими займається філософія, як властиві всім нормальним дорослим людям універсальні структури, форми, схеми духовного та практичного освоєння світу, які з логічного боку виступають як необхідні засоби узагальнення, членування, класифікації, систематизації певних типів предметності і відображуваної у свідомості дійсності. Кожна свідома людина має просторові й часові орієнтири, мислить (і відповідно будує речення) за формою «річ — відношення», «річ — властивість», «річ — дія», за принципом причинення. Ці загальні структури освоєння світу матимемо за категорії, які є предметом філософського пізнання. Підкреслимо, що поширене визначення категорій як форм мислення, загальних понять, в яких відображуються універсальні властивості і відношення дійсності, в логічному аспекті є правильним, але недостатнім. На нашу думку, категорії потрібно тлумачити не тільки як форми мислення, а й як універсальні форми свідомості загалом, як форми духовно-практичного освоєння світу. А це і собі потребує осмислення їх як універсальних і необхідних форм чуттєво-предметної діяльності, суспільно-історичної практики.

Категоріальна будова свідомості виникає об'єктивно, в процесі практичної життєдіяльності людей. Причому треба розрізняти категорії як універсальні форми мислення і понятійний зміст категорій, що може бути різний для одних і тих самих форм. Буденна свідомість, оперуючи категоріями, не робить їх своїм предметом. Певний понятійний зміст категорій — тією мірою, якою він наявний, складається стихійно, акумулюючи суспільно-історичний досвід. Філософія ж, разом з іншими аспектами відношення людини до світу, робить предметом свого дослідження й ці універсальні форми освоєння світу — категорії, розглядаючи їх у контексті відношення духу до буття. «Звичайно, у своїй практичній діяльності і в пов'язаному з нею пізнанні люди користуються категоріями несвідомо, не замислюючись над цим, не з'ясовуючи, чому вони мислять так, а не інакше... — пише В. І. Шинкарук. — У повсякденному житті людина не замислюється над тим, що таке причинність взагалі, річ взагалі, сутність, явище, зміст, форма тощо, хоча в актах її міркувань ці категорії функціонують постійно... Загалом-то вона знає, що таке причинність, бо мала з нею справу безліч разів, але її знання неповні — не викарбувані у форму понять, тобто у

форму конкретного знання всезагального, особливого і одиничного... Сферою пізнання, де відображувані логічними категоріями форми буття осягаються в поняттях і де, отже, самі категорії набувають форму конкретного поняття, є філософія»³⁻⁴.

Тому постає питання про відношення системи філософських категорій до категоріальних структур свідомості — питання, яке в нашій філософській літературі не дістало достатнього висвітлення. Гадаємо, що в порядку першого наближення можна сформулювати такі положення. Система філософських категорій є теоретичним вираженням категоріальної будови реально функціонуючого мислення. Але саме через те, що це — філософська рефлексія стосовно категорій людського мислення, між ними не може бути цілковитої тотожності. У буденній свідомості немає в усвідомленому вигляді категорій суб'єкта і об'єкта, ідеального і матеріального та ін. Це не означає, що в категоріальній структурі реальної свідомості цим філософським категоріям ніщо не відповідає. Є реальні структури, які функціонують в неусвідомленому вигляді, а у філософсько-теоретичній рефлексії фіксуються відповідними категоріями.

Логічно припустити й те, що виявляючи категорії, які реально функціонують у свідомості, філософія водночас має власні категорії для своїх, так би мовити, внутрішньотеоретичних потреб. В усякому разі це питання потребує дальшого дослідження.

Філософія теоретично розробляє понятійний зміст категорій, виходячи з відповідної теоретичної філософської концепції і керуючись певними вихідними принципами. Ми згодні з положенням С. Б. Кримського про те, що філософські категорії «репрезентують вже не тільки предметність буття та його відображення, а також визначені тим чи іншим розв'язанням основного питання філософії всезагальні форми рефлексії над цим співвідношенням предметності та її відображення»⁵. Отже, філософський понятійний зміст категорій є концептуально-теоретичним, ідеологічним. Так само як у будь-якому іншому випадку теоретичної, ідеологічної обробки, тут концептуальний зміст може бути або глибший, істинніший, ніж на рівні буденної свідомості, соціальної психології (в разі коли філософія репрезентує прогресивний світогляд), або «обернений», ілюзійний (як в реакційних ідеалістичних філософських течіях).

Марксистсько-ленінська філософія, розкриваючи загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, розглядаючи фундаментальні проблеми людського буття з погляду історичної перспективи, що відображена в комуністичному ідеалі, створює систему категорій, яка найбільшою мірою відповідає сутності людини в перспективі її вільного всебічного розвитку, і перетворюється в сучасних умовах, за влучним висловом Л. К. Науменка, у «скелетну схему», панівну «парадигму» сучасного соціально-філософського мислення»⁶.

Виконання діалектичним і історичним матеріалізмом своїх світоглядних завдань у галузі дослідження категорій настійно диктує потребу подолати абстрактно-гносеологічний підхід до них. Це положення вже висловлювалося в нашій філософській літературі. Саме такої лінії дотримуються автори книжки «Соціально-практичні і світоглядні

³⁻⁴ Шинкарук В. І. Про методологічну роль категорій філософії.— Філософська думка, 1974, № 1, с. 34, 36.

⁵ Кримський С. Б. Філософські та конкретнонаукові аспекти універсальних категорій.— Філософська думка, 1978, № 6, с. 70.

⁶ Науменко Л. К. Діалектико-матеріалістическа філософія в современном мире.— Коммунист, 1979, № 14, с. 41.

аспекти філософських категорій» (К., Наук. думка, 1978). Слід наголосити на тому, що однобічна абстрактно-гносеологічна традиція у трактуванні категорій тільки як логічних форм пізнання (неодмінним наслідком чого є однобічна орієнтація лише на узагальнення даних наукового, переважно природничого пізнання) не відповідає нинішнім потребам сучасної науки і запитам практики комуністичного будівництва.

За всієї різноманітності підходів до виявлення світоглядної функції категорій можна, на нашу думку, виділити головні методологічні вимоги в дослідженні даної проблеми. Потрібно, насамперед, розкрити світоглядну функцію категорій (як вузлів синтезування) знання, самопізнання й цілепокладання, які, за образним висловом О. Я. Гуревича, задають «модель світу», «сіть координат», з допомогою яких люди будують образ світу не тільки суцього, а й належного, можливого. А зробити це можна, по-перше, тільки керуючись принципом практики, осмислюючи категорії свідомості як відображення універсальних форм суспільно-історичної практики, загальних схем перетворювальної взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом, а по-друге, лише враховуючи детермінованість понятійного змісту категорій не тільки безпосередньо способами практики, а і всією сукупністю культури, розглядаючи категорії як логічну квінтесенцію, кумулятивні вузли культури суспільства.

Принциповими за своїм значенням є положення редакційної статті журналу «Коммунист» про те, що проблеми вищих рівнів розвитку, наприклад розвитку соціального, мають враховуватися під час розробки вихідних категорій матеріалізму⁷. «...Соціально-філософське знання, — відзначається у статті, — має розглядатися як сфера не тільки застосування законів і категорій діалектичного матеріалізму, але й їх розробки... Своєрідність закономірностей розвитку суспільства і мислення недостатньо розглядати лише як окремі випадки загальних закономірностей, тільки як особливий їх вияв. Подібно до того, як вищі форми соціального розвитку є ключем до розуміння нижчих, так і пізнання загальних законів самої соціальної сфери в цілому може й повинне бути ключем до більш глибокого і всебічного розуміння загальних закономірностей розвитку, до розробки проблем методології і логіки наукового пізнання»⁸. Якщо дослідження філософських проблем спеціальних наук здійснюється без такої орієнтації і не виходить з філософсько-соціологічних позицій, воно може дати певні позитивні результати, але ніколи не сягне рівня філософсько-світоглядного розуміння й розв'язання проблем, а відповідно — і рівня світоглядного аналізу методології. Ні фізичне, ні хімічне, ні математичне чи інше розуміння простору, часу, якості, кількості тощо, ні їх сукупність не дають самі по собі філософського поняття цих категорій, а тому й не підносять ці категорії до рівня їх світоглядної значущості. Таке поняття дає лише діалектико-матеріалістична філософія.

Щоб виконати свою світоглядну функцію, філософія має насамперед теоретично обґрунтувати можливість переходу від світу об'єктивно-реального буття до світу духу і, навпаки, обґрунтувати можливість пізнання світу і його перетворення згідно з поставленими цілями. Це досягне лише в тому разі, якщо буде показано, що категорії як універсальні форми і засоби руху людської свідомості можуть виконувати функцію певних трансформаторів об'єктивного в суб'єктивне і навпа-

⁷ О состоянии и направлениях философских исследований. — Коммунист, 1979, № 15, с. 72.

⁸ Там же.

ки. В. І. Ленін, як відомо, визначав категорії як вузлові пункти у сіті явищ світу, що допомагають пізнавати природу і оволодівати нею⁹. Відповідно до цього розуміння категорії є не тільки формами пізнання, трансформаторами об'єктивного в суб'єктивне, але і формами переведення суб'єктивного в об'єктивне, форми активного впливу на природу.

Осмислення цієї функції категорій має за неодмінну умову розуміння їх як вираження універсальних форм практики, як репрезентацію ідеальних схем діяльності. Категорії свідомості є відображенням загальних відношень об'єктивної дійсності такими, якими вони дані людині у формах її практики. Вони виражають загальні способи практичної взаємодії суспільної людини з дійсністю. Тому вони, відображуючи загальні відношення в дійсності, водночас становлять ідеальні схеми активної дії на світ, є необхідними формами цілепокладання (як цілеформування, так і цілереалізації).

Визнання практичної природи категорій дозволяє зрозуміти їх становлення, логіку розгортання в історії людського духу і закономірності їх функціонування у взаємозв'язку суспільної і індивідуальної свідомості.

Практичне походження категорій особливо наочно простежується під час аналізу категорій, що найближче пов'язані з цілепокладаючою трудовою діяльністю. У будь-якому процесі праці, що є основою людської життєдіяльності, наявні мета, предмет, засіб і сама доцільна діяльність. Структура праці становить основу категоріальної будови мислення й задає логіку її розгортання.

Дослідження, що стосуються особливостей первісного мислення, історії мови, дитячої психології, історії філософії, свідчать про те, що категоріальна цільова структура, яка виражає активно-практичне відношення людини до дійсності, формується однією з перших і є таким вузловим пунктом виділення людини з природи, який згодом, внаслідок розвитку і диференціації, «відгалужує» від себе ряд наступних категорій. Спочатку у свідомості людини формується нерозчленована структура, що позначає водночас працю, її закінчення, результат, засоби і спосіб діяльності. На основі трудової діяльності виникає нерозчленована структура «причина — мета», що виражає як відношення детермінації, так і образи, асоційовані з уявленням про мету. В багатьох мовах існували, та й нині існують, слова, які виражають водночас і цільові і причинні звороти. Усвідомлення причинності відбувається на основі фіксації корисних доцільних дій і спочатку виступає у формі «корисності», «доцільності». Загальна категоріальна форма причинності формується внаслідок того, що причинення є одним із загальних способів людського буття. «...Завдяки діяльності людини і обгрунтовується уявлення про причинність, уявлення про те, що один рух є причина другого», — писав Ф. Енгельс¹⁰.

Розвиток інтегрального поняття «мета — причина» відбувався у напрямі диференціації суб'єктивного і об'єктивного причинення, а відповідно — утворення самостійних віддиференційованих понять «мета» і «причина». Структура праці задає розвиток категоріальної структури мислення в напрямі розрізнення суб'єктивного і об'єктивного, ідеального і матеріального, бажаного і наявного та ін. Розвиток самого поняття мети відбувався від позначення об'єктивного предмета у просторі, що його прагнуть, в нього «мітять», до позначення суб'єктивного

⁹ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 81.

¹⁰ Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 506.

ідеального образу бажаного, якого мають досягти внаслідок діяльності. Відповідно історія мови відобразила в собі зв'язок цільових зворотів із просторовими¹¹.

Такий розвиток категоріальної структури відображено і в історії філософії. М. Г. Макаров, досліджуючи історію поняття мети у філософії, показав, що його розвиток відбувається від синкретичного поєднання уявлень про дію, спрямованість, упорядкованість, цілісність, причину, форму, мету до диференціації цього комплексу причинних та цільових позначень на поняття, які чітко розрізняють матеріальні і ідеальні, об'єктивні і суб'єктивні чинники причинення¹².

Оскільки різним народам різних епох притаманні певні загальні універсальні форми практики, що задаються структурою праці, їм властивий однаковий категоріальний лад мислення. Відмінності ж у змісті практики, способі життя, культурі, в нагромадженому духовному матеріалі (в тому числі знаннях) зумовлюють відмінність понятійного змісту одних і тих самих категорій. Тому однакова з формального боку категоріальна будова мислення може бути духовним каркасом різних типів світогляду.

Нагромаджений досі матеріал переконливо свідчить на користь концепції соціально-практичного походження категоріальної будови свідомості. Цей же матеріал виявляє проблеми, які потребують свого дальшого дослідження. До них належить, зокрема, питання про співвіднесеність і механізми відображення у категоріях універсальних форм матеріальної предметності і загальних форм суспільних відносин.

Практика є предметно-чуттєва діяльність, в основі якої лежить матеріально-виробнича взаємодія людей з природою. Практика є і соціальною формою руху, сутність якої полягає у створенні й безперервному перетворенні суспільних відносин. Відповідно до цього внаслідок предметного характеру практики категоріальна будова мислення має відображати універсальні форми предметної взаємодії людини з природою, а через них, в кінцевому підсумку, — загальні форми зв'язків у самій природі. Саме так можна розуміти відоме положення В. І. Леніна: **«ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ МІЛЬЯРДИ РАЗІВ ПОВИННА БУЛА ПРИВОДИТИ СВДОМІСТЬ ЛЮДИНИ ДО ПОВТОРЕННЯ РІЗНИХ ЛОГІЧНИХ ФІГУР, ЩОБ ЦІ ФІГУРИ МОГЛИ НАБУТИ ЗНАЧЕННЯ АКСІОМ»**¹³.

І водночас категоріальна будова мислення, згідно з марксистською філософією, має відображати універсальні форми спілкування людей, загальні форми соціальних зв'язків. На цьому неодноразово наполягав у своїх працях К. Маркс. «Ті самі люди, — писав він, — які встановлюють суспільні відносини відповідно до розвитку їх матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно до своїх суспільних відносин»¹⁴. Ще категоричніше К. Маркс висловлюється у листі до Ф. Енгельса: **«Логічні категорії все ж прямо випливають з «наших відносин»**¹⁵.

Як поєднується в категоріях відображення цих двох рядів відношень об'єктивної дійсності? Ми маємо принципові підходи до розв'я-

¹¹ Див.: Якубинский Л. А. История древнерусского языка.— М., 1953.

¹² Див.: Макаров М. Г. Категория «цель» в домарксистской философии.— Л., 1974.

¹³ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 160.

¹⁴ Маркс К. Злиденність філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 130.

¹⁵ Маркс К. Маркс — Енгельсу, 25 березня 1868 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 43.

зання цього питання¹⁶, але воно ще потребує конкретного вивчення. Насамперед підкреслимо, що коли йдеться про практичну природу категорій свідомості, то практику потрібно брати в усій її повноті. В такому разі під практикою розуміються не окремі процеси, хоч би які значущі, а сукупна діяльність всіх людей, взята в її історії та історичній перспективі; і ця діяльність характеризується як процес суспільного виробництва предметних умов життєдіяльності людей, суспільних відносин і зрештою усіх соціально-творчих здатностей самих людей. Тобто практика виступає тут як творення людьми своєї історії, кінцевим продуктом якої є вони самі.

Предметно-практична діяльність, рівень розвитку продуктивних сил, спосіб виробництва задають певні форми і способи спілкування людей. Ступенем загальності практики, універсальності відносин, в які вступають люди, визначається обсяг загальності предметної дійсності, яка відображується в категоріальних структурах мислення. Характером суспільної взаємодії людей визначаються і механізми «вписування» загальних форм буття природи в суспільний рух, а тим самим і способи їх відображення у свідомості.

Згідно з цим можна припустити, що коли сама категоріальна будова мислення визначається вирішальною мірою технологічним відношенням до природи (хоча не треба забувати, що технологія є оречевленим втіленням не тільки способів предметних дій людини, але й фіксує способи колективних дій), то в детермінації понятійного змісту категорій вирішальне значення мають соціальні відносини, вся сукупність соціокультурних чинників.

Тут ми виходимо на проблему опосередкування культурою детермінації свідомості з боку соціально-економічних чинників. Практика лежить в основі матеріальних і духовних формоутворень культури, які мають відносну самостійність у своєму розвитку і функціонуванні. Ці формоутворення культури опосередковують вплив буття на свідомість, є своєрідними призмами, в яких переломлюється відображення предметного світу. Категоріальний склад мислення, який визначається в кінцевому підсумку практикою і даними в ній загальними формами об'єктивно-реального буття, має на собі відбиток багатшарових і різноманітних формоутворень культури. Таке розуміння категорій у контексті об'єктивної зумовленості форм людського світосприйняття означає, що категоріальні структури характеризує подвійна вплетеність у систему практичного і духовного життя. «Категорії формуються також під впливом багатоманітних форм світосприйняття, будучи ніби їх квінтесенцією, своєрідними вузловими точками, регулятивними принципами світосприйняття, отже, філософські категорії постають і як категорії культури»¹⁷.

Усвідомлення цієї особливості категорій пов'язане з орієнтацією філософського дослідження на осмислення і узагальнення всіх формоутворень культури і такої специфічної форми акумуляції знань і цінностей, як досвід. Марксистсько-ленінська філософія спирається на виявлення загальнолюдського змісту формоутворень культури, вивчаючи його з погляду історичних тенденцій соціального прогресу. Чим більше культурне поле охоплює філософське дослідження, тим адек-

¹⁶ Один з них виклав Є. І. Причепій у статті «Про деякі соціальні аспекти у формуванні категорій» (Філософська думка, 1979, № 6).

¹⁷ Табачковський В. Г. Социально-практическая обусловленность человеческого мировосприятия.— В кн.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий.— Киев: Наук. думка, 1978, с. 14.

ватніше виявляє воно понятійний зміст відповідних категорій. У нашій літературі вже є зразки досліджень категорій з погляду опосередкування їх понятійного змісту всією сукупністю культури. Насамперед відзначимо дослідження О. Ф. Лосева і О. Я. Гуревича.

Виведення філософських категорій із форм суспільно-історичної практики і осмислення їх соціокультурного змісту не можна розуміти спрощено, як механічний пошук аналогів у формах практики та способах життєдіяльності. Ми згодні з М. О. Булатовим, що пряме співвіднесення кожної категорії певної філософської системи з практикою є не найлегшим шляхом виявлення їх земного ядра¹⁸.

Розкрити соціокультурний зміст категорій, її світоглядну функцію і, відповідно, її соціально-практичну основу можливо тільки розглянувши її в системі з усіма категоріями даного типу світогляду. Ми маємо на увазі не формально-логічні спроби (хоч би в якому діалектичному вбранні вони виступали) побудувати суто умоглядним чином раз назавжди субординованому систему, а дійсний зв'язок категорій, закономірні форми їх взаємокоординації, субординації, взаємопереходів, які визначаються принципами матеріалістичної діалектики.

У кожному світогляді (а найбільшою мірою це стосується філософсько-теоретичного світогляду) є центральна ідея (їх може бути кілька), ідеал та певний канон цінностей, які виступають кінцевими цілеспрямованими орієнтирами і смислоутворюючими принципами світоглядної системи. Ці ідеї і ідеали виражають (правильно чи спотворено — це вже інша річ) корінні потреби суб'єкта світогляду і можуть бути прямо виведені з основоположних форм практики.

У нашому, комуністичному світогляді таким принципом є комуністичний ідеал, ідея революційного перетворення суспільства на комуністичних засадах в ім'я вільного гармонійного розвитку кожної особи як вищої самоцілі суспільно-історичної діяльності. Тому дослідження всієї системи категорій матеріалістичної діалектики, як і кожної зокрема, розкриття їх понятійного змісту має провадитися за цільової орієнтації на комуністичний ідеал і гармонійний розвиток людини.

Відзначимо, що в нашій філософській літературі й у практиці викладання філософії категорії діалектики досить часто розглядаються без урахування зв'язку з цією центральною світоглядною ідеєю, а також без зв'язку з принципом практики. Нехтування суспільно-практичної природи категорій, їх спрямованості на комуністичний ідеал, збіднення їх соціокультурного змісту позбавляє виклад розділів з матеріалістичної діалектики світоглядного змісту.

Соціально-практичний підхід до дослідження категорій і виявлення їх культурно-історичного змісту дозволяє з'ясувати особливості категорій як специфічних форм трансформації об'єктивного в суб'єктивне і навпаки, як необхідних форм самосвідомості і цілепокладання. Так, наприклад, категорії матерії, руху, простору і часу, причини і наслідку, змісту і форми є не тільки відображенням загальних властивостей і форм зв'язку об'єктивної дійсності, а й необхідними категоріальними формами самосвідомості і цілепокладання. В категорії матерії людина схоплює не просто загальну властивість всіх речей, а загальну властивість всіх речей стосовно своєї свідомості, з'ясовуючи, що об'єктивний світ існує сам по собі, незалежно від свідомості, що він є зовнішнім, «байдужим» і пасивним щодо цілей людини. Кажучи словами В. І. Леніна, «об'єктивний світ» «іде своїм власним шляхом»,

¹⁸ Див.: Булатов М. А. Социально-историческое содержание философских категорий. — В кн.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. — Киев: Наук. думка, 1978, с. 153.

і практика людини, маючи перед собою цей об'єктивний світ, натрапляє на «труднощі в здійсненні «мети», навіть на «неможливість»¹⁹. Водночас людина усвідомлює матерію як всезагальну основу можливості всіх речей.

Матерія, хоч би в яких формах вона перебувала, не сформована з погляду людських цілей — в тому розумінні, що відсутні готові матеріальні форми, адекватні людським цілям. Цілі стосовно матерії — це ідеальні форми, згідно з якими має бути перетворена матерія. Отже, форма є необхідною духовною структурою цілепокладання. Цілі водночас — це особливий тип ідеальних причин, а цілепокладаюча діяльність виступає як така, що спричинює і формує. Праця, писав К. Маркс, «є такий рух, завдяки якому робітник надає матеріалу праці нової форми і який таким чином матеріалізується у матеріалі праці як форма»²⁰. Цілепокладаюча діяльність, матеріалізуючись у предметі праці, формує його, змінюючи водночас і власну форму, переходячи з форми суб'єктивної діяльності у форму наявного буття.

Оскільки «матерія», «рух», «причина», «форма» є неодмінними категоріальними формами цілепокладання, то правильний понятійно-теоретичний зміст їх становить граничні духовні основи ефективної діяльності. Щоб набувати у процесі цілепокладаючої діяльності форми, потрібної людині, матерія має бути іманентно здатною до формування. Якби матерія сама по собі була безформеною, то була б неможлива і формоутворююча діяльність. Отже, діалектико-матеріалістичне вчення про людську діяльність виходить із визнання об'єктивно-реального характеру форми та іманентної здатності матерії до формування.

Так само і теоретичне обґрунтування можливості перетворювальної діяльності ґрунтується на діалектико-матеріалістичному визначенні руху атрибутом матерії: тому, що без іманентної властивості матерії до зміни ніяке змінювання форми об'єктивно даного було б неможливе. У процесі виробництва, писав К. Маркс, «минулий характер форми речей використовується для того, щоб зробити їх придатними для споживання»²¹.

Як зауважував В. І. Ленін, матеріалізм пов'язаний з визнанням об'єктивного характеру причинності, закономірності, необхідності. Саме в їх об'єктивно-реальному характері людина дістає підвалини для своєї діяльності. Через те, що людині так чи інакше дані необхідні причинні зв'язки, закони об'єктивного світу — а задані вони саме в категоріальних формах суспільної практики — вона може мислено планувати дії з матеріальними предметами. «Закони зовнішнього світу, природи... є основи доцільної діяльності людини»²², — наголошував В. І. Ленін.

У категоріях причинності, необхідності і свободи, можливості і дійсності людина усвідомлює своє залежне і водночас активне відношення до дійсності, найближчі детермінанти своїх цілей. Цілепокладання пов'язане з наявністю у свідомості категоріальної форми можливості, з усвідомленням відмінності між суцям і належним, існуючим і бажаним, сучасним і майбутнім. Цілепокладаюча діяльність становить процес відкриття (і створення) об'єктивних можливостей і перетворення їх у дійсність. Неодмінною умовою визнання свободи є ді-

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 181.

²⁰ Маркс К. Экономическая рукопись 1861—1863 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 47, с. 59.

²¹ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 324.

²² Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 157.

лектичне розуміння того, що кожна конкретна ситуація приховує в собі певний набір можливостей, що становить основу вибору, а також того, що внаслідок розвитку і вдосконалення практики, відповідного розростання предметних формоутворень культури неухильно розширюється поле зрослих людських можливостей.

На прикладі «можливості» можна проілюструвати залежність понятійного змісту категорій від світоглядної орієнтації. Реальна можливість реалізації певних цілей міститься у засобах. В класово-антагоністичному суспільстві гонитва за засобами стає домінуючою цільовою установкою приватновласницької світоглядної свідомості. Всеогульність засобів тут постає у формі речового багатства і в грошах, в яких вбачає індивід втілення всіх можливостей, які має суспільство. Тому прагнення забезпечити собі максимум можливостей, найбільшу міру свободи набирає форми гонитви за речовим багатством і грошима на шкоду справжнім життєвим цілям, підкорення людини єдиній абстрактній потребі — потягу до наживи. Проте речове багатство має випадковий характер стосовно індивіда, тому й можливості, що ним репрезентовані, мають формальний характер: за допомогою грошей можна задовольнити свою потребу зовнішнім способом, але не утвердити себе в предметі потреби.

Приватновласницька утилітаристська практика має по суті пристосовницький характер: вона спрямована не на свідоме перетворення суспільства згідно з суспільно поставленими цілями, а на максимальне використання наявних можливостей поточних ситуацій. Перебуваючи в полоні стихійного розвитку подій, вона зумовлює і відповідні світоглядні орієнтації: на щасливий випадок в колотороті стихії, фетишизацію відчуженої форми об'єктивної можливості, логічною компенсацією якої є суб'єктивізм.

У комуністичному світогляді, який виражає революційно-перетворювальний характер практики, наголос робиться на діяльнісному характері можливостей. Реальні конкретні можливості визначаються не абстрактним багатством як таким, а змістовим багатством людських продуктивних сил у найширшому розумінні. Можливості є не тільки об'єктивними детермінантами людської діяльності, але і її об'єктивними результатами, а раз так, то вони можуть бути об'єктом свідомого цілепокладання. Універсально розвиваючи власні творчі здібності в процесі перетворювальної діяльності, люди тим самим створюють і універсальні можливості. Свідомо покладаючи в своїх суспільних цілях майбутнє, вони цілеспрямовано покладають і нове поле своїх можливостей відповідно до комуністичних ідеалів.

Ми розглянули побіжно лише деякі категорії як форми самосвідомості і цілепокладання, щоб проілюструвати евристичні можливості такого підходу. Розкриваючи категорії як вузлові пункти синтезу пізнання, самосвідомості і цілепокладання, що формуються на основі суспільно-історичної практики, узагальнюючи суспільний досвід і всі формоутворення культури в тенденціях їх розвитку щодо суспільного прогресу, марксистсько-ленінська філософія розробляє понятійний зміст категорій як духовного каркасу світорозуміння і світотлумачення, задає загальну орієнтацію людщині в світі, становить граничну духовну основу у виробленні системі цінностей, визначенні смислу життя і кінцевих цілей людського буття.

Матеріалістична діалектика є способом мислення, адекватним глобальним революційним перетворенням сучасної епохи. Понятійний зміст її категорій — невід'ємний елемент духовної культури розвинутого соціалізму, до того ж — елемент, який становить її філософсько-

світоглядне ядро. Рівнем адекватності відображення в понятійному змісті філософських категорій сучасного стану практики, наукового пізнання, культури визначається ефективність їх функціонування в духовній культурі суспільства. Опанування діалектико-матеріалістичним понятійним змістом категорій є неодмінною умовою виховання високої світоглядної культури — духовної основи активної життєвої позиції будівника комунізму.

* * *

Понимание мировоззрения как формы самосознания и способа практически-духовного освоения мира определяет необходимость осмысления категорий как универсальных форм практически-духовного освоения мира, логических узлов синтеза знания, самосознания и целеполагания на высшем уровне обобщения и самоопределения человека. Для этого категории должны быть истолкованы как универсальные формы общественно-исторической практики и всеобщие способы трансформации объективного в субъективное и наоборот. Успешная теоретическая разработка материалистической диалектикой понятийного содержания категорий требует, во-первых, обращения в самих истоках к высшей форме материального движения — социальному развитию, общественно-исторической практике; во-вторых, понимания того, что детерминация понятийного содержания сознания общественным бытием опосредована многослойными и многообразными формообразованиями культуры, что обуславливает необходимость осмысления и обобщения философией максимально широкого поля культуры; в-третьих, обобщение практики, опыта, научного познания, всех формообразований культуры должно осуществляться с позиций генеральной тенденции общественного прогресса, полагаемой в качестве сознательной цели коммунистическим идеалом.

Л. П. БУЄВА

ПРО ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Революційно-гуманістична спрямованість становить одну з найхарактерніших особливостей діалектико-матеріалістичної філософії. Вона пронизує всю ідейну спадщину В. І. Леніна. Мається на увазі як сукупність проблем реального, комуністичного гуманізму, що до них звертається В. І. Ленін практично у кожній із своїх праць, так і — що не менш важливо — конкретизація і дальший розвиток в ленінських теоретичних працях вихідних світоглядно-методологічних принципів діалектико-матеріалістичного осмислення питання про сутність людини, про шляхи її всебічного розвитку.

Серед положень, надзвичайно важливих для такого осмислення, слід передусім назвати ті, що стосуються з'ясування діалектики об'єктивних і суб'єктивних факторів людської життєдіяльності, співвідношення двох форм об'єктивного процесу — природи і цілепокладаючої діяльності людини, розкриття величезної евристичної значущості марксистської концепції сутності людини як сукупності усіх суспільних відносин. Ці, та багато інших ленінських положень, є програмними для дослідження найбільш актуальних теоретичних проблем комуністичного гуманізму.

З'ясування особливостей взаємовідношення людини і світу є, як відомо, центральною світоглядною проблемою, що має велике значення для розкриття всіх аспектів предмета марксистсько-ленінської філософії. Ефективність наукового дослідження цієї комплексної проблеми вирішальною мірою залежить від його методологічної забезпеченості, яка є прерогативою філософії.

В осмисленні проблеми людини особливо помітний органічний взаємозв'язок світоглядних і методологічних функцій марксистсько-ленінської філософії. Зокрема, диференціація наук про людину, процес зближення природничих і суспільних наук спонукає до дальшої розробки методологічних принципів інтеграції конкретно-наукових знань, обґрунтування методології системного підходу до аналізу різних аспектів людської життєдіяльності. В цьому зв'язку особливої актуальності набуває питання про місце філософської концепції людини в загальній системі марксистсько-ленінської філософії, її ролі у розвитку конкретних наук про людину. За останнє десятиріччя нагромаджена велика література з різних аспектів проблеми людини; її узагальнення — важлива і невідмінна умова поглиблення філософських уявлень про людину.

У цій статті, враховуючи широту і розгалуженість названої проблематики, ми виділимо кілька питань, що мають методологічну значущість, яка дозволяє уточнити основні філософські поняття «людина», «індивід», «особа» й «індивідуальність», розглядати їх у системі, що відображає різні межі й ступені формування людини в історичному процесі й індивідуальному розвитку. Спинимося на двох проблемах, які безпосередньо стосуються названих аспектів.

Методологічне значення ідеї суспільних відносин

Практика розвинутого соціалістичного суспільства, необхідність його переростання в комуністичне актуалізують проблематику, пов'язану з визначенням головних цілей суспільного розвитку і їх гуманізацією. В зв'язку з цим надзвичайно важливим є положення К. Маркса про те, що основне багатство комуністичного суспільства — у вільному й універсальному розвитку людини, і ця «цілісність розвитку, тобто розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до якого б то не було заздалегідь *установленого* масштабу»¹ стає самоціллю суспільного розвитку. Згідно з цим виникає низка проблем, які потребують конкретно-наукового і філософського осмислення і розв'язання. Серед них — дослідження місця та ролі людини як суб'єкта суспільних відносин і діяльності у розвитку й зміні різних суспільних систем і особливо специфіки суб'єктивного світу людини, його соціальної і творчої природи.

В існуючій філософській і конкретно-науковій літературі найбільша увага приділяється висвітленню об'єктивної зумовленості свідомості людини і значно меншою мірою — проблемі творчої сутності її свідомості. Проте появу нового в соціальному розвитку неможливо просто вивести з наявного буття, з об'єктивних обставин, не враховуючи значення суб'єктивного світу людини.

У висвітленні процесів розвитку духовного світу людини важливо, на наш погляд, подолати: а) наявну ще відокремленість між діалектичним і історичним матеріалізмом; б) метафізичний відрив свідомості

¹ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. «Соч.», т. 46, ч. 1, с. 476.

від людини, суб'єкта практичної дії, внаслідок якого свідомість стає об'єктом дослідження, що нібито існує сама по собі на зразок гегелівського духу; в) надмірну «гносеологізацію» свідомості, зведення її до пізнавальних процесів (а в ряді випадків ще вужче — до процесу здобування нових знань), а згідно з цим і «раціоналізованого» трактування людини, переважно як суб'єкта, що пізнає, «міркує, філософує»; г) розрив між дослідженням методологічних проблем людського пізнання і дії (такі аспекти і функції свідомості, як вибір і цілепокладання, обґрунтування програм, проєктів, прийняття рішень, організація дій, оцінка результатів діяльності, критерії її ефективності, майже не піддані філософському аналізу в єдності діалектичного та історичного матеріалізму).

Особливо треба підкреслити потребу в усебічній розробці методологічних проблем ідеологічного впливу на формування і розвиток людини, її духовний світ. Зростання ролі засобів масової інформації в управлінні суспільними процесами, у вихованні спричинює чимало проблем у філософському дослідженні людини. Серед них такі: вивчення сутності й структури ідеологічної діяльності, особливостей сприйняття людиною ідеологічної інформації, залежності цього сприйняття від соціальної значущості інформації, виявлення законів засвоєння, переробки, передачі й реалізації ідеологічної інформації в практичній діяльності й поведінці. Це й собі передбачає з'ясування специфіки «інформаційної причинності», її місця в загальному процесі соціальної детермінації свідомості й поведінки людини.

Тут важливо наголосити на значенні дослідження такого феномена людської життєдіяльності, як спілкування. Роль спілкування в ході «суспільного відтворення людини» (К. Маркс) велика і порівняно мало вивчена.

Більшість учених зосередили свою увагу на розгляді духовних аспектів інформаційного обміну, здійснюваного в спілкуванні. Однак спілкування — це не тільки духовний, але і матеріальний, соціально-реальний процес, в якому відбувається обмін діяльністю², досвідом, здібностями, умінням і навиками, а також результатами цієї діяльності, предметно втіленими в матеріальній і духовній культурі. В культурі акумулюється праця поколінь, вона виступає необхідним посередником усіх форм спілкування як соціально зрілих особистостей, так і підростаючого покоління. Реальними посередниками спілкування є не лише результати духовної діяльності — ідеї, думки, цінності, ідеали, але й матеріальні речі — знаряддя, предмети і засоби людської праці, матеріальні об'єкти, що є носіями соціальних цінностей і людського досвіду. К. Маркс і Ф. Енгельс, аналізуючи особливості опосередкованого економічного спілкування людей, писали, що засобами такого спілкування можуть бути машини і гроші³.

Основоположники марксизму підкреслювали, що в процесі спілкування індивіди як фізично, так і духовно творять один одного. При цьому йшлося не тільки про «тілесну субстанцію» людини, але й про формування її як суспільного суб'єкта. Він є практично діючим суб'єктом, що має певну сукупність

² В цьому разі категорію «обмін» не треба трактувати тільки утилітарно, вона розглядається як взаємодія, опосередкована або неопосередкована, різних (різномірних і нерівноцінних) сторін, у ході якої внаслідок певного перенесення і засвоєння багатоманітного досвіду здійснюється зміна структури і сутності взаємодіючих суб'єктів.

³ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Фейербах. Протиположність матеріалістического и ідеалістического воззреній. — М., 1962, с. 49.

історично сформованих здібностей і потреб. У цьому аспекті спілкування виступає як «обмін» способами діяльності й поведінки людей.

Соціально-практичний аспект спілкування виявляється у формуванні не тільки індивідуального, але й групового, колективного суб'єктів діяльності, у досягненні необхідної організації і єдності дій індивідів, що входять у групу і розв'язують її завдання. У спілкуванні здійснюється раціональний, емоційний і вольовий взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється і формується спільність настроїв, думок, поглядів, досягається взаєморозуміння, відбувається передавання і засвоєння манер, звичок, стилю поведінки. Групову і колективну діяльність характеризують спаяність і солідарність. Спілкування відіграє неабияку роль у формуванні й передачі способу життя. У ході його люди обмінюються результатами пізнання різних об'єктів, оволодівають емпірично нагромадженим іншими досвідом, пізнають суспільний смисл і значення елементів системи інформації.

Спілкування виконує свою специфічну роль у суспільному процесі пізнання як на науково-теоретичному, так і на практично-емпіричному рівнях. При цьому як суб'єкт пізнання виступає не окремий індивід, а суспільство (клас або будь-яка група).

Однак гносеологічний аспект спілкування цим не вичерпується, оскільки за допомогою спілкування людина пізнає не лише іншу людину, а й сама себе. К. Маркс писав: «...Людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини. Разом з тим і Павло як такий, в усій його павлівській тілесності, стає для нього формою прояву роду «людина»⁴. Отже, для кожної конкретної людини інша людина, з якою перша вступає у спілкування, є індивідуалізацією і конкретизацією людської сутності, загальною пізнається через індивідуальне.

Спілкування — один з істотних чинників складного процесу соціальної детермінації поведінки людини. Воно є однією з найважливіших умов формування свідомості й самосвідомості особи, стимулятором її розвитку, включається в мотиваційно-спонукальний процес. У спілкуванні здійснюється різнобічний взаємовплив і взаєморозуміння людей. Все це — найважливіші аспекти і функції спілкування, розглядані загальною і соціальною психологією. Спілкування є специфічним «каналом» передачі соціальної інформації. Належить ще всебічно розглянути як специфіку цього каналу, так і особливості цієї специфічно-людської інформації, яка через нього передається, особливості її сприйняття і засвоєння порівняно з іншими джерелами, силу її впливу і роль у процесі формування культури мислення, культури емоцій і поведінки людини. У спілкуванні діють специфічні, соціально-психологічні «механізми» зараження і наслідування, що є формою безпосереднього засвоєння кожним індивідом, починаючи з дитячого віку, соціального досвіду, системи людських здібностей, потреб, цінностей та історичних форм культури в ході безпосереднього контакту з іншими людьми. Специфіка соціальної інформації, переданої і сприйнятої через ці «канали», полягає в її безпосередньо наочному характері, копіюванні й «тиражуванні» форм емоційного вираження, образу думок і смаків, загалом — форм відношення до різних сторін соціальної дійсності, формування «моделей» поведінки

⁴ Маркс К. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 62; див. також: Бедалев А. А. Восприятие человека человеком.— Л., 1970.

з безпосередньо спостережуваного взірця, яким є дії індивідів, що спілкуються.

Але значущість спілкування не є підставою для гіпертрофування його ролі як у суспільному житті, так і в індивідуальному розвитку людини. Такі тенденції (вони є в літературі) часто-густо виростають із захопленості предметом. Не можна погодитися з судженнями, в яких як основна умова історичного індивідуального розвитку людини висувається не праця, не діяльність, а спілкування. Гадаємо, що навряд чи можна розв'язати цю проблему, протиставляючи один одному ці необхідні чинники людського розвитку, вільно або невільно применшуючи при цьому роль праці як основи людського життя.

У дослідженнях спілкування подеколи недостатньо враховується соціально-практична сторона суспільного життя, а вся увага зосереджується на духовній. Проте спілкування передбачає як свою передумову різнобічну, колективну, насамперед предметно-практичну, діяльність індивідів, у ході якої вони здобувають засоби для існування і формують свій спосіб життя та думок. Діяльність і спілкування — дві взаємозв'язані, відносно самостійні, але не рівноцінні сторони єдиного (індивідуального і суспільного) процесу життя.

Органічний взаємозв'язок цих сторін людської життєдіяльності стає особливо наочним під час аналізу специфіки суспільних відносин. Уже в самих поняттях «відношення», «суспільні відносини» імпліцитно міститься як певний суб'єкт відношення (індивідуальний або суспільний), так і об'єктивні зв'язки і залежності між різновидами людської діяльності, сферами суспільного життя, різними соціальними спільнотами і окремими людьми, які виступають як суб'єкт суспільної діяльності.

К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали: «Там, де існує яке-небудь відношення, воно існує для мене; тварина не *«відноситься»* ні до чого і взагалі не *«відноситься»*...»⁵. Практика і людська свідомість — важливі відмітні ознаки, завдяки яким суспільні зв'язки людей виступають як суспільні відносини. Це означає також, що, розкриваючи сутність людини, потрібно враховувати її об'єктивний і суб'єктивний аспекти. В першому випадку завдання полягає у виявленні системи об'єктивних зв'язків особи з умовами її буття і життєдіяльності, а для цього потрібно визначити її конкретне місце в суспільстві. В другому — має йтися про суб'єктивні відношення до об'єктивних умов, ситуацій, зв'язків, форм діяльності. Тому важливо враховувати діалектику об'єктивних і суб'єктивних чинників людської життєдіяльності.

У літературі з проблем детермінації розвитку людини іноді спостерігаються крайні позиції, в яких протиставляються процеси об'єктивної суспільної детермінації свідомості та діяльності людини, з одного боку, і свобода, активність, відносна самостійність формування свідомості людини, з другого. Одна крайність репрезентує процес формування суспільної людини як простий «зліпок» з форм навчання і виховання, нехтуючи по суті якою б то не було специфікою «внутрішніх» характеристик особи — наявністю відповідних задатків, нахилів, сприятливих суб'єктивних можливостей для оволодіння різними формами діяльності. З цих позицій не мають ніякого значення ні генотип, ні спадкові дані, ні сформована умовами розвитку структура якостей особи. Такий примітивно-зрівнювальний підхід до неоднакових за

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Тези про Фейербаха. — Твори, т. 3, с. 28.

своїми біологічними й соціальними даними індивідів по суті розглядає людину лише як об'єкт різних соціальних впливів.

Інша крайність гіпертрофує індивідуальні форми буття людини, підносить відносно автономність розвитку індивідів в абсолюти і по суті позбавляє об'єктивної зумовленості процес формування суб'єктивного світу людини. В такому разі процес розвитку людини інтерпретується за типом замкнутої «саморозгортуваної монади», як «самовідтворення» автономного індивіда, що виявляє у своєму формуванні й бутті щось одвічно в ньому закладене. В моральному аспекті цей акцент на відірвану від об'єктивної детермінації «суб'єктивність» людини нерідко призводить до відтворення індивідуалістичних і егоцентристських позицій.

Розв'язання діалектичної суперечливості суспільного і індивідуального розвитку полягає не в їх протиставленні, хоча останнє і відображає певні історичні форми діалектики суспільного і індивідуального. Треба глибше дослідити історичні і соціально-психологічні закономірності перетворення індивідів з об'єктів суспільних впливів у активних суб'єктів історичної творчості. В усякому разі творча активність людини і соціальна детермінація її суб'єктивного світу не є зовнішнім поєднанням самостійних процесів, а скоріше взаємопроникаючими і взаємодіючими сторонами єдиного конкретно-історичного процесу становлення суспільної людини і суспільних форм її активності.

Виходячи з усього сказаного, висловимо деякі міркування щодо тих параметрів, за якими слід визначати специфіку людської особистості. Мірою розвитку досліджень проблем особистості в наших дослідженнях робилися акценти на різних факторах: ціннісних орієнтаціях, мотиваціях, структурі психологічних якостей, їх практичній зумовленості та ін. Головне, на наш погляд,— виділити певні цілісні параметри і відповідно до них розглядати особистість. Як робоче визначення, з огляду на цю вимогу, можна запропонувати таке: особистість—це система відношень людини до світу, що реалізуються в її діяльності й поведінці. Одна з відмітних особливостей такого підходу, на якій вважаємо за потрібне наголосити, полягає у враховуванні не тільки об'єктивної зумовленості особистості (це питання висвітлене в нашій літературі досить докладно), а й системи суб'єктивних внутрішніх якостей, які є джерелом особистої активності, міри суспільної «віддачі» людини, своєрідним «внутрішнім показником» того, наскільки «спрацьовують» чи «не спрацьовують» певні об'єктивні умови в плані реалізації творчої сутності людини. Це питання має нині важливе не тільки теоретичне, а й практично-виховне значення.

У дослідженні діалектики цілей суспільного і індивідуального розвитку чимало складних питань, назвемо лише деякі. Що означає, коли метою суспільного розвитку стає всебічний, гармонійний і цілісний розвиток людини, її «вільна самореалізація»? Відповідь на це питання передбачає насамперед аналіз змісту і взаємозв'язку вже згаданих понять, як сторін і «ступенів» універсального розвитку людини, єдиного процесу становлення її суб'єктом історичної дії в суспільних і індивідуальних формах її буття. Чи означає це, що цілі розвитку людини, її масштаби і критерії треба шукати десь у глибинах людської природи, поза суспільством і незалежно від нього? Очевидно, ні, бо поза суспільством людина такою не є. Але це означає робити надбанням кожної людини те, що належить до багатства людства. Чи можливо це зробити і які шляхи розв'язання цієї проблеми, зважаючи

на те, що індивід ні за часовими, ні за просторовими параметрами свого існування, ні за формами свого розвитку і виявлення, ні за обсягом і змістом матеріальної і духовної культури не може порівнюватися з суспільством? Водночас у багатстві людського роду немає нічого, що не належало б тією чи іншою мірою індивідам. Ця міра конкретно-історична, і в її характеристики виражається одна з суперечностей розвитку суспільного й індивідуального. Форми виявлення і розв'язання цих суперечностей на сучасному етапі потребують філософського осмислення і розкриття.

Співвідношення соціального і біологічного в людині

Проблема співвідношення соціального і біологічного в людині стала за останні роки досить актуальною. Одна з причин її актуалізації полягає в тому, що в боротьбі з біологізаторськими концепціями людини нерідко лишається осторонь розробки соціальних аспектів виявлення біологічних властивостей (характеристик) людини. Однак це скоріше поодинокі причини. Головне, на наш погляд, полягає в суперечливому впливі сучасної науково-технічної революції на середовище і умови життєдіяльності людини. Ступінь і характер цього впливу залежать від соціальних умов і в кожному суспільстві виявляються по-своєму. Щоб уникнути негативних наслідків науково-технічного прогресу, потрібне свідоме управління ним в інтересах дальшого існування і розвитку людини, яке забезпечується лише за соціалізму.

Підкреслюючи соціальну сутність людини, К. Маркс поряд з цим зазначає: «Людина є безпосередньо природною істотою. Як природна істота, до того ж жива природна істота, вона, з одного боку, наділена природними силами, життєвими силами, будучи активною природною істотою; ці сили існують у ній у вигляді задатків і здібностей, у вигляді нахилів»⁶. Людині притаманна певна біологічна організація, вона має спадкову програму поведінки, здійснення якої приводить до продовження людського роду. На цій основі існують інстинкти і первинні потреби. Біологічні особливості визначають характер нервових процесів, темперамент і інші психічні властивості людини. З допомогою біологічної системи регуляції здійснюється пристосування людського організму до мінливих умов існування.

У наше завдання не входить розгляд питання, якою мірою згадана органічна структура є успадкованою, якою — блagonабутюю; це завдання спеціальних досліджень. Важливо тільки зауважити, що, хоча біологічні особливості людини, які відрізняють її від решти видів живого, сформовані соціальним буттям, людина лишається частинкою природи, підпорядковується її законам. Принципові методологічні підходи до розв'язання проблеми співвідношення соціального і біологічного в людині накреслені у низці праць радянських філософів і вчених, зокрема в статті академіка П. М. Федосеева⁷, у творах академіка М. П. Дубініна, де порушується і висвітлюється чимало філософських проблем генетики, співвідношення біологічного і соціального в індивідуальному розвитку людини та ін. Чимало аспектів цієї проблеми обговорені на науковій конференції 1975 року, за матеріалами якої вийшла друком книжка «Соотношение социального и биологического

⁶ К. Маркс. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З раних творів.— К.: Політвидав України, 1973, с. 587.

⁷ Федосеев П. Н. Проблема социального и биологического в философии и социологии.— Вопросы философии, 1976, № 3.

в човеке» (М., 1975). Крім того, останніми роками з цієї теми опублікована велика література, нагромаджений значний емпіричний матеріал, що потребує філософського осмислення й узагальнення.

У процесі обговорення виявлені й ряд загальних вихідних позицій і дискусійні моменти, що потребують для свого підтвердження або заперечення відповідних доводів, нових фактів, емпіричних даних, які можна одержати в процесі певних досліджень у галузі біології, генетики, медицини, психології, педагогіки, юриспруденції та ін.

На цьому етапі вивчення розглядуваної проблеми виникає конча потреба у розкритті й обговоренні тих методологічних аспектів співвідношення біологічного і соціального, які безпосередньо пов'язані з розв'язанням ряду питань у практиці комуністичного виховання, з формуванням всебічного розвитку особи, а також з розробкою програм дослідження і узагальненням емпіричних даних, одержаних різними конкретними науками. Явно назріла й потреба переходу від переважання абстрактно-логічних форм аналізу проблеми (у ході яких виникло немало умоглядних спекуляцій) до тісного зв'язку з практичними аспектами. За допомогою засобів соціального управління і науки слід розв'язати низку назрілих суперечностей у співвідношенні соціального й біологічного аспектів у різних сферах життєдіяльності людини — в праці, освіті, вихованні, управлінні, сімейних відносинах та ін., ураховуючи і глобальні умови й специфічні проблеми, що виникають у практиці будівництва соціалістичного суспільства.

Вихідним пунктом наукових досліджень людини є обґрунтована марксизмом теза про те, що сутність людини соціальна, вона формується і виявляється в системі суспільних відносин⁸. Марксистська концепція людини послідовно моністична, у своєму формуванні вона подолала як однобічні біологізаторські і соціологізаторські концепції, так і дуалістичні концепції про рівноцінність біологічного і соціального «начал» у людині. Монізм, єдність у вихідних позиціях полягає і в обґрунтуванні К. Марксом відомого положення про те, що сама природа людини — продукт історії⁹. Ця теза підтверджена й конкретними науковими доказами.

Марксизм твердить, що людина — носій нової, вищої — соціальної — форми руху матерії, її розвиток визначається суспільними закономірностями. Ці вихідні позиції поділяються по суті представниками всіх конкретних наук про людину. Однак у ряді конкретних наукових досліджень все-таки ще не остаточно подоланий своєрідний «антропологізм» у розумінні матеріальної природи людини, коли сама «матеріальність» її розглядається лише на «природному», а не на соціальному рівні як матеріальність людського організму. Це позначається, наприклад, на розкритті й інтерпретації важливого аспекту проблеми всебічного розвитку особи — структури здібностей і потреб суспільної людини, що змінюється і розвивається, коли матеріальними вважаються ті здібності й потреби, які належать до фізичних, або «тілесних», аспектів життєдіяльності людини. Проте людина, як носій соціальної форми руху матерії, — не просто «біологічний індивід», що має, за словами К. Маркса, «природну предметність», а суспільна людина, з її специфічними «штучними органами» — знаряддям праці, технічними системами, саме вони і становлять «неорганічне тіло» суспільної людини і формують її специфічні трудові й соціальні здібності й потреби, матеріальність уже іншого, соціального рівня (див.: праці

⁸ Див.: Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Твори, т. 3.

⁹ Див.: Маркс К. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 175.

С. А. Батеніна, Ю. К. Плетникова, Е. В. Ільєнкова та ін.). Тому і «матеріальність» людини як суспільної істоти виступає не тільки в «предметно-тілесній» формі, а в системі об'єктивних матеріальних відношень людини з її світом, характеризуючи які, К. Маркс відзначав, що цей «вид матерії» не містить у собі «ні грана речовини», що «вартість», яка є суспільним відношенням, «не можна пошупати»; саме в системі суспільних відносин людини виділяється той рівень, який складається в процесі виробничо-трудової діяльності й на основі якого формується певна система здібностей і потреб людини, яка має також об'єктивно-матеріальний характер, але вже іншого рівня, ніж природний, оскільки йдеться про соціальну форму руху матерії.

Якщо не враховувати цей аспект проблеми людини, то можна (особливо у конкретно-наукових дослідженнях) прийти до ототожнення матеріальної основи здібностей людини з системою природних (або вужче — генетичних) задатків, а матеріальними вважати лише потреби, що забезпечують життєдіяльність людського організму. В руслі такого підходу, посилаючись на те, що потреби цього рівня (за всією історичною змінюваністю їх форм) мають природні межі, іноді доходять висновку, що роль матеріальних потреб і стимулів у міру суспільного прогресу людської життєдіяльності зменшується, а духовних — зростає. При цьому випадає той «рівень» матеріальних потреб суспільної людини, який виявляє спонукальні сили її розвитку як суспільної істоти. Щоб подолати названу тенденцію, потрібно усебічно розкрити зміст тези К. Маркса про споживання як виробництво суспільної людини, аналізуючи історичні форми споживання, структуру потреб, суспільних методів і засобів їх формування.

Підкреслимо, що подолання антропологізму і біологізаторських концепцій не передбачає «зняття з рахунку» природних основ, чинників і детермінацій людини, а потребує з'ясування: а) конкретних «механізмів», на основі яких природне, трансформуючись, підпорядковується соціальним закономірностям, включається до суспільного процесу, зокрема до процесу формування і життєдіяльності людини; б) конкретного місця і ролі природних детермінацій у формуванні людської поведінки, здібностей, потреб й інших характеристик суспільної людини; в) згідно з цим і проблема співвідношення біологічного і соціального має розв'язуватись не тільки на «рівні» співвідношення життєдіяльності організму («тіла») і соціальних характеристик особи, у їх зв'язку з соціальними умовами і компонентами середовища, але й на рівні «включення» біологічних «чинників» у здійснення різновидів життєдіяльності людини. Доцільно, на наш погляд, розглянути проблему співвідношення біологічного і соціального на «рівні» аналізу людської діяльності, показавши місце і роль біологічних умов і детермінацій в її здійсненні, а також шляхи оптимального формування тих «функціональних систем», які забезпечують розвиток конкретно-історичних форм, здібностей людини і ефективність її діяльності. Насамперед потрібно під цим кутом зору дослідити процеси праці, навчання, виховання, спілкування та ін., усебічно розкрити положення К. Маркса про те, що всяка праця — це функціонування і розвиток природних сил людини, що в різних формах діяльності й спілкування людей є і «природні» аспекти, з'ясовувати діалектику біологічного і соціального в суспільному процесі «вдтворення людини»¹⁰.

¹⁰ Див.: Маркс К. Капітал. Том перший.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 52—53, 169, 170, 256, 496, 578; Маркс К. Капітал. Том третій.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 355; Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 526.

Розглядаючи питання про співвідношення соціального і біологічного в людині, слід на нашу думку, мати на увазі таку обставину. Формула «в знятому вигляді», яка застосовується при характеристиці природних моментів у формуванні людини, фіксує те, що ці моменти, так би мовити, «відступають на другий план». І це справді так, але лише за тієї умови, що соціальність забезпечує нормальні параметри людської життєдіяльності в усіх її біологічних виявах. Якщо ж ця умова порушується, питання про такі «зняті» характеристики загострюється і може стати зовсім не другорядним. Тут, як і в усіх інших аспектах проблеми людини, особливо важливий конкретно-історичний підхід, врахування особливостей соціальних умов людської життєдіяльності, специфіки суспільних відносин.

Розв'язання цих питань має величезне значення для вироблення оптимальних режимів функціонування людини в різних сферах, гармонізації всіх «систем» людської життєдіяльності. При цьому важливе ґрунтовне з'ясування взаємовпливу всієї сукупності соціальних умов, які забезпечують максимальну погодженість цих «рівнів» детермінації людської життєдіяльності, гармонійний розвиток людини.

Особливо наочно постає необхідність підходити до вивчення процесів формування і розвитку людини комплексно, об'єднуючи для цього зусилля представників природничих і суспільних наук. Однак здійснення комплексного підходу пов'язане з великими методологічними труднощами. Найбільша з них полягає у з'ясуванні відносно самостійних структур — біологічної, психологічної і соціальної у їх взаємозв'язку і взаємодії, а згідно з цим — у виявленні ролі і місця кожної з них у процесі формування людини. До того ж комплексний підхід частіше за все реалізується як сумативний, що пов'язано з недостатньою розробленістю його методології. У цих умовах дедалі більше зростає значущість світоглядної і методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії, що є надійним засобом вивчення всіх аспектів проблеми людини.

* * *

При рассмотрении проблемы человека особенно наглядно проявляется органическая взаимосвязь мировоззренческих и методологических функций марксистско-ленинской философии. Дифференциация наук о человеке, процесс сближения общественных и естественных наук, необходимость комплексного подхода к исследованию проблемы человека (который ни в коей мере не исчерпывается суммативным подходом) и необходимость углубленной разработки методологии такого подхода — все это актуализирует вопрос об интегративных функциях философии по отношению к различным специальным наукам о человеке.

Статья посвящена анализу двух важных мировоззренчески-методологических вопросов: 1) о сущности человека как совокупности общественных отношений, в частности, раскрытию значимости феномена общения для человеческой жизнедеятельности, для формирования личности; 2) о соотношении социального и биологического в человеке, при рассмотрении которого необходимо учитывать диалектический смысл формулы о «снятости» природного в человеческом.

Автор обосновывает определение человеческой личности как системы отношений человека к миру, реализующихся в его деятельности и поведении.

В. О. ЛЕКТОРСЬКИЙ

ЗНАННЯ, РЕФЛЕКСІЯ І КАТЕГОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Соціальний і науково-технічний прогрес дедалі розширює сферу наукового осмислення духовного та практичного освоєння світу людиною, актуалізуючи проблеми методології аналізу теоретичної діяльності. В цих умовах принципового значення набуває лєнінська програма наукового обґрунтування філософських узагальнень розвитку сучасного пізнання, яке «дало б теорію пізнання безспірно доказову»¹.

Реалізація цієї програми передбачає, зокрема, з'ясування органічної єдності світоглядних і методологічних аспектів найбільш фундаментальних теоретико-пізнавальних проблем.

Така єдність особливо наочно виявляється у світлі лєнінського розуміння методологічного оснащення сучасної науки як усвідомлення самого змісту руху наукового пізнання. Це усвідомлення є однією з найхарактерніших рис філософського осмислення пізнавальної діяльності. Розвиток сучасної науки характеризується дедалі більшим ускладненням тієї системи засобів дослідження, що її людина ставить між собою і пізнаваним об'єктом, починаючи різноманітними приладами та вимірювальними пристроями і кінчаючи теоретичними схемами, моделями, дедуктивними побудовами та ін. Усе це спричиняє певні складності в об'єктній, предметній інтерпретації теоретичного знання і водночас створює таку ситуацію, коли неодмінну умову руху теоретичної думки становить саме усвідомлення вченими характеру використовуваних ними засобів дослідження — як приладів, так і теоретичних припущень — і з'ясування можливостей і меж їх застосування.

Усе це означає посилене зростання саморефлексивності науково-теоретичного мислення. Ускладнення структури теоретичного знання відбувається не тільки внаслідок збільшення кількості посередніх ланок між верхніми поверхами теорії та її емпіричним базисом, а й внаслідок появи принципово нових компонентів у самій системі наукового пізнання: теоретичної рефлексії над логічною структурою і пізнавальним смислом тих концептуальних систем, які відображують об'єктивну реальність.

У деяких випадках ця рефлексія набуває форми спеціальних наукових дисциплін, на зразок, скажімо, метаматематики, що має за предмет дослідження логічну структуру математичних доведень.

В інших випадках рефлексія оформлюється у спеціальну науку або її розділ, однак відіграє принципово важливу роль у процесі формування, розробки і змістового витлумачення наукової теорії. Такий характер мають, наприклад, вирізнення і аналіз загальних принципів побудови фізичної теорії: принципів відповідності, доповняльності, спостережуваності, інваріантності, симетрії та ін.

Зазначена обставина може породити неправильну думку про те, що розвиток науково-теоретичного знання спричинив нині таку ситуацію, коли дослідник дедалі більшою мірою змушений мати справу не з пізнаваною об'єктивною дійсністю, а з самим знанням, з вивченням засобів його здобування, його структури і можливостей розвитку.

Впливова донедавна серед буржуазних теоретиків методології і філософії науки доктрина логічного позитивізму виходила з того, що взагалі всяка діяльність, пов'язана з конструюванням і вдосконаленням системи теоретичного знання, — це діяльність за своєю сутністю суто

¹ Лєнін В. І. Філософські зошити. — Повне зібр. творів, т. 29, с. 293.

формальна, така, що не має стосунку до відображення характеристик об'єктивної реальності, а визначається особливостями тієї конструкції, яку побудував сам дослідник. Тому що в основі будь-якої наукової теорії, згідно з цією точкою зору, лежить суто формальне числення, що воно лише заднім числом дістає часткову і непрямую інтерпретацію через емпіричні факти. Методологічна ж рефлексія над системами конкретно-наукового теоретичного знання, за такого розуміння, тим більше не має стосунку до зовнішньої щодо знання реальності: завдання методологічного аналізу в цьому разі зводиться до виявлення і строгої логічної експлікації формальних зв'язків між компонентами мови науки.

Логічний позитивізм, як доктрина вузького емпіризму і обмеженого сцієнтизму, порвав з багатьма традиціями класичної буржуазної філософії. Однак в уявленні про те, що поглиблення рефлексії над знанням неминуче приводить до вилучення з предмета дослідження тієї об'єктивної реальності, з якою це знання від початку має справу, логічний позитивізм виказує принципову схожість з певним вельми впливовим напрямом класичної ідеалістичної західноєвропейської філософії, званим іноді «філософією рефлексії».

Спроба розв'язати проблему обґрунтування знання здійснювалася в рамках цього напрямку через рефлексивний аналіз смислового змісту свідомості. Вище основоположення знання Декарт вбачає в думці про існування Я, і цей теоретичний хід повторювався потім з різними ускладненнями і відображувався у філософії трансценденталізму: від Канта і Фіхте до Гуссерля включно. Поглиблення теоретичної рефлексії над знанням постає за такого підходу як сходження до все глибших структур суб'єкта, який незалежно від того, як він розуміється, виступає як вища обґрунтовуюча інстанція. Водночас зовнішній світ або «вноситься за дужки», або розглядається як похідний від суб'єкта. Гегель в ряді принципових моментів випадає з цього руху думки, проте і в Гегеля вищим основоположенням знання і водночас його завершенням, підсумком усього пізнавального розвитку є Абсолютне Знання як «Абсолютна рефлексія», мислення про мислення. (Розумне, діалектичне мислення, згідно з Гегелем, саме тим і відрізняється від мислення розсудкового, що має рефлексивний характер. Категорії діалектичної логіки виступають за такого розуміння як ступені «Абсолютної рефлексії», що заглиблюється в себе). Завдання філософського дослідження, з погляду «філософії рефлексії», — не так у тому, щоб бути вченням про світ, як у тому, щоб бути учінням про знання і свідомість.

Ідеалістичний характер і принципова неприйнятність спроб виставити рефлексію над знанням як заглиблення у зміст Я, протипоставленого зовнішньому світові матеріальних об'єктів, були ґрунтовно з'ясовані в ході розвитку філософської думки, передусім у працях філософів-марксистів.

Але той факт, що самопізнання і рефлексія відіграють винятково важливу роль у функціонуванні і розвитку пізнавальної діяльності, цей факт усе ж безсумнівний, і на нього доводиться зважати якнайсерйозніше.

Справді, вже найелементарніший акт пізнання — акт сприйняття передбачає (також елементарний) акт самосвідомості, що начебто «вбудований» у самий пізнавальний процес, хоча перебуває не у фокусі свідомості, а на її периферії.

Сприймаючи щось, суб'єкт не тільки знає предмет, який сприймається, але знає і відмінність між об'єктивними змінами в реальному

світі і зміною суб'єктивних станів свідомості, знає положення свого тіла в об'єктивній сітці просторово-часових відношень, знає зв'язок тієї чи тієї перспективи досвіду з об'єктивним положенням свого тіла.

Усі ці різноманітні види знання включені у «спресованому» вигляді в елементарний акт самосвідомості².

Наукова ж діяльність можлива тільки тоді, коли наявний не лише рух пізнання у вивченні об'єктів, але й свідомість притаманних колективному суб'єктові способів і норм пізнавальної діяльності, стандартів оцінки її результатів. Отож переломні етапи в розвитку науки передбачають розгорнуту рефлексію над науково-теоретичним знанням, над умовами його продукування. Знання зовнішніх об'єктів і самопізнання в різних формах взаємно передбачають одне одного, і тому системні знання — це завжди «рефлексивні» системи, тобто такі, до умов функціонування яких включається наявність певного ставлення до самих себе. За сучасної революції в науці цей факт виявився наочніше, став особливо очевидним, але аж ніяк не виник уперше.

Та як же практично здійснюється процедура рефлексії? Чи виправдані ті уявлення про неї, що характерні для згаданої вище філософської традиції?

Роблячи спробу відповісти на це питання, придивимось ближче до тих рефлексивних процедур, які здійснюються у пізнанні³.

У своїй відомій книжці «Доведення і спростування» І. Лакатос, аналізуючи історію доведення стереометричної теореми, яка стосується співвідношенням між числами сторін, вершин і граней многокутника, показав, що рефлексивний аналіз здійснених доведень — а метою аналізу було виявлення слабких пунктів у міркуваннях, тобто підвищення їх строгості, — приводить у підсумку не просто до проникнення у «глибші шари вже наявного математичного знання, а до трансформації останнього, до його розвитку, до збільшення і перебудови його змісту» «...Хитрість розуму» перетворює всяке збільшення строгості у збільшення змісту...»⁴

Що ж до наук фактуальних, то в їхній галузі зв'язок рефлексивних процедур обґрунтування знання і розвитку його теоретичного змісту постає ще наочніше. Свого часу серед західних спеціалістів з «філософії науки» поширилось, з легкої руки Бріджмена, одне тлумачення спеціальної теорії відносності. Все значення останньої вбачалося у спеціальній процедурі рефлексивного аналізу первинних понять фізики (одночасність, довжина та ін.). З такого погляду, Ейнштейн стверджує не так фізичну теорію, як метатеорію, що має справу з фізичними поняттями. Лабораторні операції вимірювання в теорії відносності, — це, нібито, і є абсолютна основа, на якій має бути побудована будь-яка фізична теорія. Насправді операції вимірювання, використовуються в теорії відносності, — як і у всякій науковій теорії, — в ряд теоретичних настанов, виходять з певних припущень про реальність пізнаваної об'єктивної реальності, які не мають ніякого характеру. Визначення одночасності можливе лише за постулювання постійності швидкості світла у вакуумі в різних системах та її інваріантності стосовно руху джерела і подав-

² Саме ця обставина дала можливість І. Канту стверджувати, що акт трансцендентальної апперцепції — «Я мислю» є неодмінною умовою об'єктивності досвіду.

³ У зв'язку з темою цієї статті ми зачіпаємо лише деякі особливості рефлексії і залишаємо поза увагою низку її важливих характеристик (наприклад, взаємовідношення рефлексії і невідрефлектованих рухів пізнання і свідомості та ін.).

⁴ Лакатос І. Доказательства и опровержения. — М., 1957, с. 80.

ця світового сигналу. Цей постулат є логічно вихідним у спеціальній теорії відносності щодо будь-якої експериментальної процедури вимірювання швидкості світла, тому що він використовується для самого визначення часової шкали в різних точках⁵. Саме в світлі таких онтологічних припущень і виявляється можливим і таким, що має сенс, рефлексивний аналіз понять даної теорії, передбачуваних нею операцій вимірювання, характеру поведінки приладів, які використовуються для її перевірки, та ін. Рефлексивна процедура обґрунтування теорії неодмінно передбачає врахування відмінності між теорією і відображеною в ній ділянкою об'єктивної реальності, усвідомлення теоретичної діяльності як особливої сфери, що регулюється певними вимогами. Водночас важливо підкреслити, що сама процедура рефлексивного аналізу, як правило, виявляється нерозривно пов'язаною у своїх основах з виробленням нових онтологічних передпосилок теорії, нового розуміння світу і у зв'язку з цим трансформацією самого змісту науково-теоретичного знання, з виходом за межі наявної концептуальної системи. Саме в процесі цієї трансформації знання, у процесі виходу до нових горизонтів пізнаваної реальності відбувається також і усвідомлення низки прихованих передпосилок старої теорії, яка витісняється новою теоретичною системою. Наприклад, теорія відносності дозволила виявити такі приховані передпосилки класичної механіки (ототожнення інерційної і тяжіючої маси та ін.), які не були зрозумілі і не могли бути зрозумілі доти, доки не був здійснений прорив до пізнання нових онтологічних характеристик.

Отже, у ході рефлексії відбувається не тільки вихід за межі наявної системи знання, але й перетворення останньої. Низка її передпосилок уточнюється або зовсім відкидається. Сама по собі ця обставина цілком зрозуміла. Адже потреба у рефлексії виникає лише тоді, коли з'являються сумніви в обґрунтованості вихідних передпосилок. Завдання теоретичного аналізу і полягає у перекладі цих передпосилок, а виконання цього завдання неможливе без хоча б часткової зміни того, що критично досліджується. Але це означає, що в результаті теоретичної рефлексії змінюється сам її об'єкт. Спробуємо дещо докладніше розглянути цю обставину.

Коли в теоретичному знанні відтворюються залежності між реальними об'єктами, які існують незалежно від знання, часто-густо доводиться виходити за межі тієї чи іншої концептуальної системи, ставити досліджувані об'єкти у нові відношення, розробляти нові теоретичні уявлення, вводити нові ідеалізації, будувати нові системи абстрактних

⁵ Навіть найпростіші використовувані в науці приписи вимірювальних операцій звичайно виходять з певних онтологічних передпосилок. Щоправда, інструкції щодо лабораторних операцій можуть формуватися в такому способі, який маскує їхні теоретико-онтологічні основи, але це зовсім не означає, що ці основи насправді не існують. У зв'язку з цим пошлемося на такий приклад, що його наводить М. Бунге. Лабора́нт для вимірювання опору в електричному ланцюгу може користуватися таким операціональним твердженням: якщо один з контактів гальванометра на містку Уїтстона приєднаний до точки q , обраної довільно на одному з відгалужень містка, а другий переміщується вздовж іншого відгалуження, то буде знайдена делка точка s , де покажчик гальванометра набуде стану спокою на нульовому діленні шкали, що ми й побачимо. У цьому твердженні містяться тільки посилання на поведінку приладів і на відповідні дії самого експериментатора. Справа, однак, у тому, що сформульоване вище твердження могло бути одержане тільки внаслідок перекладу операціональною мовою такого фізичного твердження, що характеризує реальні процеси, які є об'єктом вимірювання: в одному з відгалужень містка Уїтстона наявна точка s , де електричний потенціал має те саме значення, що й потенціал у заданій точці іншого відгалуження. Це твердження і собі одержане як висновок елементарної теорії електричних ланцюгів, основними законами якої є закони Кірхгофа і Ома. (Див.: Бунге М. Філософія фізики.— М., 1975, с. 313).

об'єктів тощо. Однак усі ці процеси, що характеризують розвиток теоретичного знання про реальні об'єкти, не змінюють самі ці об'єкти, до яких належить знання. Іншого роду відношення існує між рефлексією та її об'єктом. Внаслідок рефлексії її об'єкт — система знання — не тільки ставиться в нові відношення, але добудовується і перебудовується, тобто стає іншим, ніж був до процесу рефлексії. Процес дослідження виявляється нерозривно пов'язаним з процесом творчої переробки самого об'єкта, що вивчається. Таке незвичайне відношення між пізнанням і зміною об'єкта пояснюється тим, що в даному разі ми маємо справу не з таким предметом, який існує незалежно від пізнання і свідомості, а з пізнавальним відтворенням самого пізнання і свідомості, тобто із зверненням пізнання на самого себе.

Відзначене своєрідне відношення між рефлексією та її об'єктом наявне і в разі індивідуальної свідомості. Справа в тому, що рефлексія над станом свідомості, над особливостями конкретного особистісного Я виникає в контексті усвідомлюваного чи неусвідомлюваного завдання перебудови системи свідомості і особи. Коли я усвідомлюю себе як Я з отакими-то конкретними особливостями, я не тільки об'єктивую, перетворюю у відносно сталий предмет деякі до того мінливі і немовбито «розпорошені» моменти мого психічного життя (і вже цим вношу певні зміни в життя моєї свідомості). Я також рефлексивно аналізую самого себе у світлі того чи того прийнятого мною ідеалу особи, що відображує тип ставлення до інших людей, тобто соціально опосередковує моє ставлення до самого себе. Коли я аналізую себе, прагнучи усвідомити свої особливості, я тим самим немовбито намагаюсь «обгрунтувати» самого себе, краще зміцнити систему власних життєвих орієнтирів. У процесі і внаслідок рефлексії відбувається, отже, зміна і розвиток мого індивідуального Я.

Звернімо, однак, увагу на те, що й процедура індивідуальної рефлексії з'явилася тільки в рамках певних онтологічних передумов. Рефлексія — це вид пізнання. А пізнання — це не просто пасивне вибрання одержуваної іззовні інформації. Це — виявлення певних зв'язків, виділення смислових залежностей, діяльність змістової предметної інтерпретації.

Уже в елементарному акті самопізнання, «вбудуваному» в акт сприйняття, саме відрізнєння суб'єкта від світу об'єктів й інших суб'єктів можливе на основі неявного прийняття певних передпосилок стосовно реальних характеристик цього світу.

Здавалось б, що може бути суб'єктивніше за елементарну констатацію, відображену у твердженні «мені боляче»? Однак зважимо на те, що звичайно усвідомлення власного болю пов'язане з певною предметною, об'єктною локалізацією цього переживання, і ця локалізація іншим разом буває помилковою (що відомо кожному, в кого, скажімо, боліли зуби). У розумінні того, що «мені боляче», міститься не тільки знання відмінності між «мною» і «не-мною», а й певна змістова інтерпретація самого переживання «боляче»: його виділення з інших моїх переживань, знання його зумовленості станом мого тіла, розрізнення мого болю і болю іншого суб'єкта тощо.

Потік життя свідомості не може існувати як неосмислений. Якщо у моїй свідомості зринає якийсь образ, я намагаюсь визначити його, тобто з'ясувати, про що він промовляє, якої конкретної особи чи об'єктивно певної події мого життя стосується. Часто я помиляюся в осмисленні окремих образів: наприклад, неправильно показую у просторі і часі об'єкт того чи того спогаду, хибно співвідношу цей образ з тією чи тією особою та ін. Коли я зазнаю якогось емоційного пере-

живання, скажімо, почуття, радості, рефлексивне усвідомлення, осмислення цього переживання в рамках мого життя і його переплетення з життям інших людей невіддільні від самого почуття.

Якщо ж я намагаюся рефлексивно усвідомити якості своєї особи, осмислити своє конкретне *Я* загалом, то виявляється така обставина. Моя особа, мое *Я* не відкриваються мені цілком в акті індивідуальної рефлексії, а найповніше постають у моїх відносинах з іншими людьми і найточніше можуть бути зрозумілі саме останніми. Суб'єкт, який спостерігає мене іззовні, часто може краще робити висновки про мое *Я*, ніж я сам. І справді. Тією мірою, якою я враховую оцінку мене з боку інших, я можу і сам робити про себе висновки більш-менш правильно. Коли я осмислюю навіть суто інтимний свій стан, що відомий лише мені, даний тільки «зсередини», я користаюся системою смислових зв'язків, яка виходить за межі моєї індивідуальної свідомості і поєднує мене з іншими суб'єктами. На суб'єктивний стан своєї свідомості я начебто дивлюся очима іншої людини. Це означає, що якби ця інша людина «вселася» в моє тіло і мала б таку саму біографію, як я, перебувала б у тому самому просторово-часовому положенні, що й я, вона рефлексивно усвідомлювала б той самий рефлексивний стан. Рамка смислових зв'язків, передбачувана суб'єктивною рефлексією, виникає в ході спільної міжлюдської діяльності і засвоюється кожною людиною в процесі її індивідуального розвитку, внаслідок комунікації з іншими людьми, через створені людьми предмети, що містять у собі досвід соціально-культурного розвитку. Це означає, що рефлексія над самою цією рамкою, і передусім рефлексія над таким важливим її елементом, як саме рефлектуюче *Я*, можлива тільки в тому разі, коли ми залишаємо межі індивідуальної свідомості і входимо до іншої, ширшої і фундаментальнішої системи відношень. Йдеться про систему міжлюдської діяльності, інтеріоризація еталонів якої, власне, і породжує індивідуальне *Я*.

Отже, рефлексія становить реально не таке знання про знання або знання про свідомість, яке набувається у відриві від знання об'єктивного світу і у протиставленості йому. У рамках рефлексії насамперед виявляються і водночас, як правило, уточнюються і перебудовуються онтологічні передумови систем знання. Рефлексивний аналіз глибинних структур знання і самосвідомості за правильного його розуміння є не дедалі більшим віддаленням від реального, зовнішнього світу, як це зображувала традиція ідеалістичної філософії, а — хоч яким парадоксальним це здається на першій погляд — своєрідною формою вияву також і глибинних структур самої об'єктивної реальності; як природного світу, так і світу предметної людської діяльності, світу міжлюдських реальних відносин.

У зв'язку з цим, знову повертаючись до класичної філософської традиції, репрезентованої, зокрема, у так званій філософії рефлексії, відзначимо, що в її рамках у формі виявлення «абсолютних», «трансцендентальних» і подібних до них основ свідомості реально здійснювався аналіз граничних характеристик самого буття і відношення до нього людини, тобто принципової світоглядної тематики, незалежно від того, як вона усвідомлювалась самими філософами. Те, що для Гегеля становило «мислення про мислення», «Абсолютну рефлексію», насправді було формою виявлення діалектичних характеристик самого світу і відношення людини і світу. Взагалі протиставлення світоглядної і теоретико-пізнавальної, методологічної («рефлексивної») проблематики у філософських дослідженнях можливе тільки у двох випадках: або тоді, коли методологічне і теоретико-пізнавальне дослідження ро-

зуміються «вузько технологічно» і позбавляються своїх принципових філософських вимірів, або тоді, коли щодо пізнавального відношення людини до світу заперечується його значення як важливої конституенти свідомості (можливе і поєднання обох варіантів). У тому ж разі, коли належною мірою усвідомлюється — як це відбувається у філософії діалектичного матеріалізму — та принципова обставина, що теоретико-пізнавальна рефлексія нерозривно пов'язана з певними онтологічними, світоглядними передумовами, відзначене вище протиставлення позбавляється сенсу. Категорії матеріалістичної діалектики в цьому разі виступають передусім у своїй світоглядній функції — як відображення універсальних характеристик світу і відношення людини до світу — і саме тому утворюють змістову основу для дослідження всіх проблем методологічного аналізу знання, науково-теоретичного знання особливо (в тому числі і таких спеціальних проблем, які пов'язані з формальним аналізом структури знання).

Результати світоглядно-методологічної рефлексії над наукою відіграють особливу роль у розвитку сучасного наукового знання. Річ у тім, що природознавство ХХ століття переживає революційну трансформацію, яку можна розглядати як об'єктивну діалектизацію науки. Йдеться про радикальну світоглядну і методологічну переорієнтацію науки, про формування принципово нових положень про світ і про саме наукове знання, про виникнення нового ідеалу науки і науковості. Зміна уявлення про характер пізнаваної реальності, про взаємозв'язок простору і часу, про можливість локалізації пізнаваних об'єктів, про місце приладу в здобутті наукових даних, про природу і характер об'єктивної детермінації та ін. — усе це водночас означало і поглиблення теоретичної рефлексії, тобто формування нових вимог, що ставляться до наукового описання і пояснення, зміну канонів побудови наукової теорії і навіть — у широкому плані — самих уявлень про те, що треба вважати науковим знанням.

Одна з важливих особливостей сучасного етапу розвитку науки полягає в тому, що розгорнуте обговорення фундаментальних світоглядних і філософсько-методологічних проблем виявляється нині невідмінною умовою формування принципово нових ідей у самій науці. Це наочно демонструється жвакими філософськими дискусіями у таких дисциплінах, що характеризують обличчя сучасної науки, як обґрунтування математики, квантова механіка, космологія, теорія біологічної еволюції та ін. Важливо підкреслити, що йдеться не просто про осмислення у філософських поняттях уже готових наукових концепцій у тій чи тій галузі знання. До філософії сьогодні ставляться значно серйозніші вимоги, оскільки сукупність філософських ідей відіграє істотну роль у самому формулюванні конкретної наукової дослідницької програми.

Створюваний філософською рефлексією образ науки, науковості, пізнання покликаний не просто описувати практику наукових досліджень, яка склалася, — він сам вписується в цю практику і певною мірою перебудовує її.

Але ця ситуація змінює також і вимоги, які ставляться до самої філософії. Зберігаючи свою специфіку, не перетворюючись на спеціально-наукове знання і уникаючи небезпеки апріорного нав'язування науці тих чи тих конкретних рішень в душі старої натурфілософії, наукова філософія — а нею є філософія діалектичного матеріалізму — дедалі більшою мірою виступає як конче потрібний світоглядний і методологічний орієнтир у процесі наукового пошуку.

* * *

Развитие современной науки характеризуется все большим усложнением системы средств исследования, которые человек ставит между собой и познаваемым объектом, начиная от разнообразных приборов и измерительных устройств и кончая теоретическими схемами, моделями, дедуктивными построениями и т. д. Все это создает определенные сложности в объектной, предметной интерпретации теоретического знания и вместе с тем формирует такую ситуацию, когда в качестве необходимого условия движения теоретической мысли во все большей мере выступают самоотчет ученых относительно характера используемых ими средств исследования, осознание возможностей и границ их применимости. Все это означает резкое возрастание саморефлектированности научно-теоретического мышления. Усложнение структуры теоретического знания происходит не только за счет увеличения количества посредующих звеньев между верхними этажами теории и ее эмпирическим базисом, но и за счет появления принципиально новых компонентов в самой системе научного познания: теоретической рефлексии над логической структурой и познавательным смыслом тех концептуальных систем, которые отображают объективную реальность.

В статье анализируется исторический генезис проблемы рефлексии, показана несостоятельность ее интерпретаций в современных буржуазных концепциях «философии науки», раскрываются особенности диалектико-материалистического рассмотрения проблемы рефлексии. Это рассмотрение исходит из того, что рефлексия является не таким знанием о знании или знанием о сознании, которое осуществляется в отрыве от знания объективного мира и в противопоставленности ему: в рамках рефлексии прежде всего выявляются и одновременно, как правило, уточняются и перестраиваются онтологические предпосылки систем знания. Рефлексивный анализ глубинных структур знания и самосознания при таком его понимании оказывается своеобразной формой выявления также и глубинных структур самой объективной реальности: как природного мира, так и мира предметной человеческой деятельности, мира межчеловеческих реальных взаимоотношений. Теоретико-познавательная рефлексия, таким образом, неразрывно связана с определенными мировоззренческими предпосылками. Именно вследствие этого категории материалистической диалектики выступают прежде всего в своей мировоззренческой функции — как выражение универсальных характеристик мира и отношения человека к миру, образуя содержательную основу для исследования всех проблем методологического анализа знания, научно-теоретического знания в особенности.

М. О. БУЛАТОВ

КАТЕГОРІЇ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ

Питання про культурно-історичний аспект дослідження категорій стає дедалі актуальнішим у сучасній філософській науці.

Вихідні принципи всебічного аналізу специфіки категорій містяться у лєнінській філософській спадщині. Можна назвати цілий спектр напрямів, в яких В. І. Ленін аналізував категорії. Серед них слід передусім відзначити такі. По-перше, це дослідження категорій в процесі практичної діяльності, як з боку їх походження з останньої, так і з погляду застосування категорій на практиці — свідомого чи несвідомого і притому в найрізноманітніших її формах (політиці, економіці тощо). По-друге, зумовлене цим підходом розкриття єдності гносеологічного, логічного та діалектичного аналізів категорій, з'ясування їх генезису на матеріалі історії філософії та інших наук (психо-

логії, фізіології і т. д.), в цілому на матеріалі «історії пізнання взагалі»¹. Саме тому в текстах В. І. Леніна містяться ідеї, які стосуються категорій в їх відношенні до культури людства загалом, як матеріальної, так і духовної. Ми маємо на увазі фундаментальну ідею про категорії як шаблі виділення людини з природи і як засоби такого виділення.

Усі названі аспекти дослідження категорій органічно взаємопов'язані. Їх значущість у творах В. І. Леніна виявляється особливо наочно, якщо порівняти діалектико-матеріалістичний підхід із спробами аналізу категорій в домарксистській філософії.

Проблемі категорій надавалося чималій уваги в більшості філософських учень минулого. Характер цих учень, природно, визначав і відповідне тлумачення категорій — в матеріалістичному чи ідеалістичному дусі, в плані сенсуалізму чи раціоналізму, як споглядальних або ж діяльних форм освоєння світу та ін. Якими б різноманітними не були всі ці тлумачення категорій, їм притаманні деякі спільні риси.

По-перше, категорії трактувались переважно гносеологічно. Пізнавальна діяльність розглядалась як загальна основа їх становлення і функціонування, внаслідок чого вони виступали як логічні категорії, як форми самого процесу пізнання або його результату — знання. Тракткування категорій залежало від того, які їх аспекти висувались на перший план, чи вбачали в них роди висловлювання про буття (Арістотель), форми синтезу чуттєвих даних (Кант), форми наочності або споглядання (Шеллінг), логічні форми мислення (Гегель) та ін. Подруге, дослідження обмежувалося аналізом категорій, що набули відносної самостійності у філософії як такій формі суспільної свідомості і сфері духовної культури, яка виникла внаслідок відокремлення розумової праці від фізичної.

Зауважимо, що «чистота» цих категорій була історично відносною, оскільки філософія не зразу, не раптово відчленувалась від інших галузей знання; вона була більш чи менш переплетена з ними. Через це в сферу філософського аналізу потрапляли нерідко і категорії спеціальних — природничих або суспільних — наук, особливо тих, які в ту чи іншу епоху відігравали провідну роль, як, наприклад, класична механіка XVII—XVIII ст., котра значною мірою визначала особливості матеріалізму, а певним чином і ідеалізму того часу.

Категорії ж як форми масової свідомості, які згодом стали предметом спеціального вивчення в міжкультурних дослідженнях, в генетичній психології, в історії техніки та інших галузях, залишалися за межами філософської рефлексії, хоча становили фундаментальні рівні категоріального членування світу, необхідні ступені виділення людини з природи як у філогенезі, так і в онтогенезі.

По-третє, роль філософських категорій зводилася до їх функції в осягненні різних форм духовної культури. Матеріальна ж культура — не лише як основа категорій філософії, але і як сфера їх застосування — не бралася до уваги.

Усі ці особливості тлумачення категорій в домарксистській філософії зумовлювали його специфічну обмеженість. Вона в кінцевому підсумку полягала в нерозумінні ролі матеріально-практичної діяльності і матеріальної культури в становленні і розвитку духовної культури, до якої належать пізнання і філософія з її категоріями.

Виникнення діалектичного і історичного матеріалізму, в якому практичній життєдіяльності людей було надано вирішального значення,

¹ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 296.

зокрема, введення у філософію принципу практики в його матеріалістичному розумінні — все це дозволило виявити матеріально-практичні корені категорій, те, що вони формуються не лише в сфері духовної, але й у сфері матеріальної культури.

Водночас, оскільки практична діяльність має не лише ті форми, які фіксуються категоріями філософії чи спеціальних наук, а й більш конкретні визначеності, відкрилась перспектива для дослідження тих первинних різновидів категоризації дійсності, які були ступенями виділення людини з природи і передували виникненню логічних категорій. Інакше кажучи, стало можливим генетично і структурно пов'язати категорії філософії з первинними типами категоризації світу.

У зв'язку з цим розширилося та поглибилось розуміння функцій самих логічних категорій: не перестаючи бути засобами осмислення явищ духовної культури, ці категорії стали розглядатися також як засоби філософського осягнення культури матеріальної, і через те — культури загалом. Функції категорій постають при цьому в двох основних різновидах людської діяльності. Про це йдеться у відомому міркуванні В. І. Леніна: «Перед людиною *сїть* явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідома людина виділяє, категорії є східні виділення, тобто призначення світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»². Категорії тут — це і ступені виділення людини з природи, і водночас його засоби, причому підкреслюється їх двоїста функція — пізнавальна і практична.

Формування цих ступенів і засобів здійснюється в тому ж самому процесі, в якому породжується й культура — та «друга природа», яку людина не знаходить у готовому вигляді, а створює в процесі діяльності. Загалом виділення людини з природи і є створенням культури. Оскільки ж сукупність категорій не тотожна самій культурі, але виконує важливу роль засобів і ступенів олюднення природи, одним з найактуальніших питань теорії культури є розкриття місця і значення категорій в культурно-історичному процесі.

Культура становить цілий людський світ, відмінний від світу природи, багатогранне утворення, яке має практично безліч властивостей. Зрозуміло, ці властивості перебувають в єдності, розуміння якої залежить від того, з якого погляду до культури підходити: при загальному підході виділяється матеріальна та духовна культура, в останній, якщо взяти до уваги відмінність форм суспільної свідомості і суспільної діяльності, розрізняється культура естетична, моральна, філософська тощо, а з погляду засобів та кінцевої мети вона членується на культуру потреб і виробництва взагалі та ін. Кожна з цих сфер може вивчатися як відносно самостійне явище, але до певної межі, оскільки всі вони пов'язані одна з одною і в кінцевому підсумку несамостійні.

Що ж до культури загалом, то її категоріальні визначеності теж різноманітні, тому вони характеризуються по-різному, залежно від того, на яку проблему зорієнтоване вивчення культури. Одна річ, коли це вивчення орієнтується на осягнення культури як результату діяльності — це буде, так би мовити, «тіло культури», інша річ, коли культуру розглядають як процес тощо. Тому численні визначення культури (якщо відкинути їх теологічні, ідеалістичні та метафізичні варіанти) власне всі правильні в якомусь певному розумінні, в плані розв'язання тієї чи іншої проблеми.

² Ленін В. І. Філософські зошити. — Там же, с. 80—81.

Наше завдання полягає не в тому, щоб дати якийсь абсолютне визначення культури, а в тому, щоб пов'язати її розгляд з проблемою категорій.

Очевидно, при цьому слід виходити зі з'ясування того, що таке категорія і які їх основні функції. Аналіз специфіки різних типів категорій та їх змісту приводить до думки, що категорії — абстраговані від дійсності і зафіксовані в словах чи текстах визначеності, до яких відносяться (або під які підводяться) групи об'єктів чи аспектів всієї дійсності і які є засобами їх членування і синтезування. Наведена дефініція має загальний характер, оскільки охоплює і ті категорії, які відносяться до ізольованих об'єктів (речей, явищ тощо), і ті, що відповідають формам існування реальності (що характерно для філософських категорій). Їй відповідають будь-які типи категорій — філософські, спеціально-наукові, категорії генетичної психології, теорії і історії культури та ін.

Як бачимо, членування та синтезування об'єктів або всієї дійсності — це основні функції категорій. Взагалі в складному механізмі культури категорії виконують багато функцій. Вже йшлося про поділ їх на практичні і пізнавальні. Тут, в свою чергу, можна виділити світоглядну, регулятивну, методологічну функції, а в останній, відповідно до основних структурних частин діалектичного матеріалізму, розрізнити теоретико-пізнавальну, логічну та діалектичну функції категорій. При цьому залежно від мети, яку ставить суб'єкт, акцентується увага на тій чи іншій з названих функцій або на певному їх поєднанні. Загалом же наявність однієї функції не обов'язково передбачає інші; функції категорій відносні і можуть бути відокремлені від основного змісту або ядра категорії, «приєднуючись» до них чи в них актуалізуючись в зв'язку з характером пізнавальної або практичної потреби.

Членування і синтезування дійсності принципово відрізняються від зазначених функцій; без них жодна категорія як така взагалі не існує; якщо ці функції від неї відділити, вона втрачає свій характер і стає поняттям. Саме тому ми і вважаємо членування і синтезування основними функціями категорій.

Властивістю категорій, яка дозволяє здійснювати ці функції, є їх загальність, або всезагальність. Так, «кольорові категорії» (О. Р. Лурія) мають певний ступінь загальності, що і дає можливість підводити під них цілі групи чи класи речей певного кольору. Таке підведення, з одного боку, поєднує речі в класи, водночас же — відокремлює їх один від одного. Це ж стосується й інших категорій.

У різних типах категорій загальне виступає в специфічній формі: з одного боку, як сума однакових ознак речей, що категоризуються, — це, так би мовити, номіналістичний аспект, з другого — як ціле в тому розумінні, яке міститься ще у Арістотеля: «Загальне є дещо ціле, оскільки воно охоплює багато дечого на зразок частин»³. Якщо в першому розумінні загального ті речі, від яких абстрагуються ознаки, розглядаються як самостійні та ізольовані, то в другому — як такі, що перебувають у зв'язку і є частинами певного цілісного утворення, а саме загальне — це не те, що міститься в кожній із частин, а їх зв'язок і взаємозалежність, в які вони включені, хоча й можуть істотно відрізнятися одна від одної.

Зауважимо, що більшість типів категорій пов'язана з першою формою загального і тільки два виражають загальне як ціле. Це предметно-практичні (або конкретно-дійові) і філософські категорії. Пер-

³ Арістотель. Фізика.— М.— Л.: Соцгиз, 1936, с. 5.

ші відповідають поєднанню предметів в групі не за загальною ознакою, що їм притаманна, а внаслідок їх необхідності для виконання певного трудового акту. Другі виступають засобами членування та синтезування дійсності, розглядуваної як ціле, що має множинну атрибутивів або форм існування (простір, час, рух тощо). Предметно-практичні категорії слід віднести до нижчих щаблів типології категорій, тимчасом як філософські становлять найрозвинутішу форму категорій⁴. Отже, обидва типи категорій належать до крайніх полюсів названої типології і виражають два основні різновиди конкретного у пізнанні і практичному освоєнні світу — чуттєво-конкретне і теоретично-конкретне.

Але в якій би формі не виступало загальне в категоріях, воно є тією їх властивістю, без якої вони не можуть існувати, бо на ній ґрунтуються їх основні і похідні функції. Саме на це звертає увагу В. І. Ленін у своєму конспекті «Науки логіки» Гегеля: «Категорії логіки є *Abbreviaturen* (скорочення. *Ред.*) («epitomiert» («добуте» — *Ред.*) в іншому місці) «частковостей зовнішнього життя і діяльності». В свою чергу ці категорії *dienen* (служать. — *Ред.*) людям на практиці...»⁵.

Отже, орієнтувати дослідження культури на проблему категорій означає встановити її відношення насамперед до загальності як властивості категорій, і до функцій, які з неї випливають.

Виходячи з цього, виділимо в культурі ту фундаментальну визначеність, якій в розглядуваному плані ще не надавалося належної уваги і яка полягає в тому, що це — передусім реальне узагальнення природи. Останнє слід розуміти не як формальну абстракцію від множини явищ, речей та подій, а як реально-історичну силу, за допомогою якої людина освоює навколишній світ, підкоряє собі природу.

Таке реальне узагальнення природи зумовлене тим, що на ранніх стадіях історії людства існувала несумірність сил природи і людини. Перші значною мірою перебували останні. Безліч явищ і процесів, що оточували людину, протистояли їй ще слабо розвинутим технологічним засобам освоєння світу і уяві; через це первісна міфологія наповнена образами різноманітних чудовиськ і страхіть. О. Ф. Лосев, досліджуючи античну міфологію, переконливо показав, як поступово, внаслідок олюднення природи, в міфологічній свідомості на зміну образам страхіть приходять людиноподібні образи богів і героїв. «Насамперед перетворюється вся природа, яка раніше була наповнена для людини такими страшними і незрозумілими силами... Людина, яка тікала раніше від всемогутніх і незрозумілих сил природи, тепер вже могла з ними помірятися. Коли Зевс звелів Атланту, сину титана Іапета, держати на своїх плечах весь небосхил, то вже і це слід розуміти, як торжество ідеї про повну сумірність і рівномогутність людини і світу. Але Атлант все ж ще син титана, тобто все ще сам є бог, могутність якого мислилась незрівнянно більшою, ніж могутність людини. Та ось тепер виявляється, що вже і Геракл перекладає на свої плечі з плеч Атланта весь небосхил і деякий час тримає його. До такої сміливості і дерзання не могла доходити попередня епоха, задавлена всілякими медузами і химерами»⁶. Практичне узагальнення дає можливість як реально, так і в свідомості перетворити природний хаос на

⁴ Про них докладно див.: Булатов М. О. Типологія категорій. — Філософська думка, 1979, № 3, с. 49—60.

⁵ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 78.

⁶ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. М.: Учпедгиз, 1957, с. 73, 75.

космос в античному розумінні цього слова, тобто на організовану і впорядковану природу.

Узагальнення здійснювалося на трьох рівнях: предметному, технологічному, мовному. Коротко схарактеризуємо їх.

Відомо, що будь-яка річ природи має безліч властивостей або визначеностей. Суть історії матеріальної культури полягає в поступовому оволодінні цими властивостями, в їх пізнанні і вмінні використовувати їх для задоволення матеріальних і духовних потреб. К. Маркс з цього приводу писав: «Кожну корисну річ, як-от залізо, папір і т. д., можна розглядати з двох точок зору: з боку якості і з боку кількості. Кожна така річ є сукупність багатьох властивостей і через це може бути корисна різними своїми сторонами. Відкрити ці різні сторони, а значить і різноманітні способи вживання речей, є справа історичного розвитку»⁷.

Речі природи, залучені в сферу людської діяльності, стають соціальними предметами, або предметами культури. Багатоманітність їх властивостей дає можливість робити з них багато різних предметів. Так, з дерева можна зробити житло, предмети домашнього вжитку та ін. Але, роблячи з того самого матеріалу безліч предметів, людина так чи інакше розподіляє наявні в ньому властивості між цими предметами. В одному випадку важливою виявляється його міцність, в іншому — колір, форма тощо. Внаслідок цього кожний створений предмет стає носієм лише деяких властивостей природної речі. Як такий соціально-культурний предмет стає частковою річчю, що обмежена в своїх визначеностях, тобто абстрактним предметом. Отже, перетворення природної речі в означені предмети є реальне абстрагування, на відміну від його ідеальних форм. При цьому здійснюється своєрідне реальне узагальнення, якщо розуміти під цим «відокремлення» від речей тих чи інших властивостей і їх «закріплення» в мовних або інших знаках чи в певному предметі.

Таке перетворення здійснюється з усіма речами природи, які залучаються в сферу людської діяльності, і результатом його є предметний світ людини. Цей світ — лише перший рівень культури як реального узагальнення природи. Другий її рівень, на якому узагальнення стає більш складним і багатим за змістом, становлять знаряддя людської діяльності та їх сукупність — техніка.

Звичайно, знаряддя праці — теж предмет, зроблений людиною, воно містить у собі ті абстрагування та узагальнення, які характеризують предмет. Але від інших предметів воно відрізняється своєю функцією — бути засобом перетворення речей. Тут ми маємо справу з новим рівнем загальності, про яку, наприклад, Гегель писав, що *«засіб вищий, ніж конечні цілі зовнішньої доцільності; плуг дещо більш гідне, ніж безпосередньо ті вигоди, які доставляються ним і служать цілями. Знаряддя зберігається, тимчасом як безпосередні вигоди минають і забуваються. Завдяки своїм знаряддям людина панує над зовнішньою природою, хоч за своїми цілями вона скоріше підпорядкована їй»*⁸. Окреслена тут функціональна узагальненість знарядь праці полягає в тому, що за допомогою того самого ж знаряддя можна зробити багато однорідних предметів. Ця властивість знарядь праці відіграє важливу роль в історії людства. Справді, якби для виробництва кожного нового предмета потрібно було б створювати нове знаряддя,

⁷ Маркс К. Капітал, Том перший — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 45.

⁸ Гегель. Наука логіки. — М.: Мысль, 1972, т. 3, с. 200.

підкорювати і освоювати природу стало б неможливо. Отже, зазначена узагальненість знаряддя є його реальна сила.

Нарешті, людська діяльність щодо освоєння природи відзначається суспільним характером, має своєю передумовою спілкування людей. А це спілкування здійснюється переважно завдяки мові. З цього приводу у філософсько-психологічній літературі було висловлено важливе положення, що «спілкування є узагальнення» (Л. С. Виготський). Це положення в концентрованій формі виражає зв'язок узагальнення з суспільними відносинами. Вироблене на основі матеріалів генетичної психології, воно було конкретизацією відомих філософських положень В. І. Ленін, аналізуючи твердження Гегеля про те, що осягнення чогось є перетворення його у загальне, що «одиничне зовсім не може бути висловлене», підкреслює, що «всьяке слово (мова) вже *узагальнює*», що «чуття показують реальність; думка і слово — загальне»⁹. Мова є засобом спілкування людей, і узагальнення в культурно-історичному процесі функціонує, так би мовити, у двох напрямках. По-перше, саме завдяки йому люди здатні практично-духовно освоїти безліч різноманітних речей, процесів тощо, зробити їх зміст надбанням уяви і мислення. По-друге, узагальнення невіддільне від виникнення сукупності суспільних відносин, або, за словами К. Маркса, «реальної колективності»¹⁰. У свою чергу ця колективність виникає історично з потреб людини підкорити собі природу, оволодіти нею практично і духовно. Отже, узагальнення опосередковано, через суспільні відносини, виступає засобом реального освоєння природи.

Мова це і форма зв'язку, і форма розмежування матеріально-практичної і духовної культури як такої, тобто культури, що набула відносної самостійності внаслідок відокремлення розумової праці від фізичної в умовах класового суспільства. Е. Кассіер писав з цього приводу, що «поняття мови стоять ще на грані між дією і рефлексією, між поведінкою і розглядом»¹¹. Мова — це вищий рівень узагальнення матеріальної культури і вихідний пункт культури духовної. Не випадково Арістотель відкриває логічні категорії, спираючись на мову і її форми: філософія апелює до цього синтезу матеріальної культури, вона корениться в ньому, хоч її виникнення і не зводиться до простого усвідомлення змісту світу, зафіксованого в мові, а є його дальший розвиток і узагальнення.

У мові як такій власне логічні категорії відсутні. Найвні лише їх корені, а саме певні зв'язки конкретних даних, які репрезентовані в таких їх формах, як «є», «тому що», «якщо, то» та ін. Ці загальні зв'язки виступають не в самостійній формі, а завжди в єдності з певним конкретним матеріалом. Філософське мислення відокремлює їх від цього матеріалу, робить предметом спеціального дослідження і тим самим узагальнює їх, підносить на вищий рівень. Цей процес є відбитком розвитку культури.

Справа в тому, що філософія і вся її категоріальна структура виникає саме на основі роздвоєння культури на матеріально-практичну і духовну і є відображенням цього роздвоєння, що дістає своє вираження в основному принципі або основному питанні філософії: весь матеріальний, природничо-історичний світ постає як буття або об'єктивна дійсність, а духовне життя — у вигляді мислення, свідомості тощо. Єдність буття і свідомості є відображенням єдності матеріальної

⁹ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 229.

¹⁰ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К.: Політвидав України, 1973, с. 549.

¹¹ Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. Teil 1. — Berlin, 1923, S. 252.

і духовної культури, а філософія — найзагальнішим синтезом культури як цілого.

Отже, культура (починаючи з предметного світу і закінчуючи філософією) є узагальнення — природи (оскільки йдеться про матеріальну культуру) і всієї — матеріальної і духовної — дійсності, оскільки йдеться про філософію.

На основі всього сказаного можна розкрити суттєву залежність між категоріями і культурою, а саме: культура є узагальненням дійсності, категорії ж — це форми узагальнення; отже, категорії — це форми культури. Це означає, що категорії є не лише ідеальними відображеннями того чи іншого змісту, але й формами або загальними схемами самої матеріально-практичної і духовної діяльності, без яких оволодіння природою і взагалі об'єктивною дійсністю неможливе.

Як такі форми чи схеми, категорії виступають синтезом предметності, знаряддєвості і соціального спілкування і тільки тому вони і є засобами виділення людини з природи, як пише про це В. І. Ленін. Більше того, категорії виконують аналогічну функцію і в дальшому історичному процесі. На ранніх його стадіях окрема людина ще не виділяється як самостійна істота із соціального середовища. Це відбувається з розвитком суспільних відносин, мови, поділу праці та ін.

Таке вторинне, похідне виділення теж потребує певного категоріального апарата. Нарешті, виділення з сукупної життєдіяльності її власне духовних форм безпосередньо пов'язане з формуванням категоріального апарата філософії як форми суспільної свідомості.

Як бачимо, зв'язок категорій і культури полягає не просто в тому, що існує культура, а над нею надбудовується категоріальний апарат людської свідомості, а в тому, що категорії — внутрішні форми культурно-історичного процесу.

Спираючись на даний аналіз, можна з різними, виділеними нами рівнями культури пов'язати різні типи категоризації дійсності і відповідні їм типи категорій, типологія яких запропонована нами у згаданій статті. Там були виділені такі основні типи категоризації, тобто членування і синтезування, дійсності: первинна категоризація чи номінація речей, конкретно-дійова, абстрактна категоризація, класифікація, всезагальна категоризація одиничних речей, категоризація як членування всієї дійсності як цілого, що резюмується у філософських категоріях, які, в свою чергу, відрізняються від рефлексивних визначень і, далі, понять. Вся ця послідовність розподіляється на два цикли: від первинної до всезагальної категоризації одиничних речей і від останньої до поняття. При переході від першого циклу до другого характер категоризації якісно змінюється: членування речей змінюється членуванням всього буття.

При цьому перші чотири типи категоризації пов'язані з власне матеріальною культурою і її синтезом в мові, а саме: номінація — з перетворенням речей природи в предмети культури і їх найменуванням і поєднанням в класи; конкретно-дійова категоризація — з знаряддєвою діяльністю; з мовою ж поєднані категоризація і класифікація різних рівнів, що становлять ієрархію мовних категорій. Це докладно показано в працях Д. Брунера, за яким основні властивості мови — категоризація та ієрархія.

Наступні типи категоризації складаються в сфері духовної культури. Так, всезагальну категоризацію одиничних речей класично подає у вченні про категорії Арістотель. Корені їх він знаходить у мові, граничній оболонці матеріальної культури, і, усвідомлюючи їх, виділяє новий тип категорій, яких у мові як такій (тобто феномені масової

життєдіяльності) немає в розвинутій формі. Розуміння ж категорій як форм членування дійсності у вигляді цілого розвиває, щоправда, на ідеалістичній основі, Гегель.

Таким є загальний взаємозв'язок категорій з різними рівнями матеріальної і духовної культури; це його синхронний зріз.

Але оскільки культура розвивається історично, в часі, є можливість ставити питання про історичний розвиток категорій. Безперечно, що з найбільш ранніми етапами історії культури пов'язана первинна категоризація речей. Підкреслений термін належить Д. Брунеру, який під такою категоризацією розуміє виділення предметів з навколишнього фону за допомогою слів або словосполучень. Тут наявність слів вже передбачається. Але цьому ж терміну можна надати іншого змісту і тлумачити первинну категоризацію у філогенетичному розумінні, за яким виділення речей з природи здійснюється в тому ж самому процесі, в якому виникають й потрібні для цього слова.

До найстародавніших належать також конкретно-дійові категорії, пов'язані з безпосередньо-знаряддевою діяльністю людини. Як свідчать спостереження дослідників (зокрема, див. працю О. Р. Лурія «Історичний розвиток пізнавальних процесів. Експериментально-психологічне дослідження»), в архаїчних культурах переважає саме цей тип категорій.

Що ж до мови, то одна з найважливіших закономірностей історії її розвитку полягає в зростанні загальності значень слів, які в своїй сукупності і в своїх відношеннях утворюють ієрархічні категорії. Найбільшої загальності ці категорії досягають, однак, на порівняно пізніх етапах розвитку культури, коли відбувається відділення розумової праці від фізичної, культура розщеплюється на матеріальну і духовну і виникає філософія як форма суспільної свідомості.

Отже, розвиток категорій полягає не лише в тому, що, з'явившись в певну епоху, наприклад в античності, вони змінюють свій зміст в подальшому історичному процесі, а і в тому, що існує певна історична тенденція, згідно з якою можна на різних стадіях культури виділити ті чи інші типи категорій як домінуючі.

Нарешті, якщо мати на увазі власне філософські категорії, то змінюється не лише їх зміст, але й форма їх систем. Річ у тім, що культура, як цілісне утворення, дає адекватне вираження не стільки в окремих категоріях або їх сумі, скільки в характерних способах їх систематизації, в тих принципах і формах систем, в яких вони є частинами певного цілого.

В цьому можна переконатися, вивчаючи європейську історію культури. Так, специфічною для античності є центрована система категорій, описана О. Ф. Лосевим на прикладі філософії Платона, але наявна і в інших ученнях — Демокріта, Епікура, Арістотеля та ін. Поняття центра відіграло істотну роль і в інших, більш конкретних складових частинах філософських вчень античності. Так, воно є основним в космології Арістотеля, в його фізиці та ін. Можна побудувати певну послідовність конкретизацій центра системи категорій Арістотеля (поняття «сущого») і, рухаючись від останнього, поступово заглибитись в найфундаментальніші рівні культури. У Платона і Плотіна роль такого центра виконує поняття «єдиного», у Демокріта і Епікура — «атом» та ін. У Плотіна висувається також ідея про різні типи категорій та їх ієрархічне співвідношення. Вона стала домінуючою в середньовічній культурі, що докладно показано А. Я. Гуревичем та іншими дослідниками.

У новий час, особливо з кінця XVIII ст., характерною стає система, в якій категорії виводяться одна з одної за певними законами діалектики. Кожна з цих форм систем в кінцевому підсумку пов'язана з відповідним типом культури і її фундаментальними рисами (з замкнутістю культурних центрів у стародавній час, з ієрархічною будовою культури в середньовіччя, з динамічним розвитком і рухливістю її в новий час).

Резюмуючи сказане, підкреслимо, що основні риси запропонованої нами концепції категорій такі. Культура — це насамперед реальне узагальнення природи. Воно здійснюється на предметному, технологічному, мовному рівнях. Мова є пограничне явище між матеріальною і духовною культурою. Остання є подальше узагальнення матеріальної і духовної життєдіяльності і досягає граничного синтезу в філософії. Категорії є форми узагальнення, а отже, і внутрішні форми культури. З різними рівнями культури пов'язані різні типи категоризації дійсності, а з основними етапами її історії — специфічні типи категорій і форми їх систем.

* * *

Чтобы уяснить культурологический аспект проблемы категорий, следует обратиться прежде всего к таким их функциям, как членение и синтезирование действительности. Свойство, на котором основываются эти функции категорий, есть их общность. Раскрытие содержания названного свойства категорий предполагает рассмотрение культуры как прежде всего реального обобщения природы.

На ранних стадиях истории существует несоизмеримость сил человека и природы. Культура возникает как средство подчинения и освоения последних, что достигается через обобщение вещей, процессов и т. д. Обобщение есть не только формально-логическая операция, но и реальная историческая сила, выделяющая человека из природы. Оно происходит на трех уровнях: предметном, технологическом, языковом; на каждом из них обобщение имеет специфический характер.

Язык — пограничное явление между материально-практической и духовной культурой как таковой. Это высший синтез первой и исходный пункт второй.

На основе раздвоения культуры на материальную и духовную возникает философия, представляющая в качестве предельно-общего синтеза культуры как целого. Таким образом, начиная с предметного мира и кончая философией, культура выступает как обобщение — природы, поскольку речь идет о материальной культуре, и всей действительности — материальной и духовной, поскольку речь идет о философии. Благодаря этому существенная взаимосвязь категорий и культуры приобретает такой вид: культура — обобщение (в указанном смысле), категории же — формы обобщения, следовательно, категории — это формы культуры или общие схемы деятельности, по которым она строится. Они не просто надстраиваются над культурой, а являются внутренними формами культурно-исторического процесса.

Вследствие этого можно с различными уровнями культуры связать различные типы категоризации действительности и соответствующие им типы категорий. Основные типы категоризации, то есть членения и синтезирования действительности, таковы: первичная категоризация, или номинация, вещей, наглядно — действенная, а затем абстрактная их категоризация, классификация, всеобщая категоризация единичных вещей, категоризация как членение всей действительности в качестве целого. Первые четыре типа категоризации возникают в собственно материальной культуре и ее языковом синтезе, следующие типы развиваются в сфере духовной культуры.

Вместе с тем, поскольку культура развивается исторически, имеется возможность ставить вопрос об историческом развитии категорий в ходе истории культуры, — не только в том смысле, что раз возникшие, например, в античной философии категории меняют свое содержание во времени, но и в том смысле, что существует определенная историчес-

кая тенденція, согласно которой можно на разных стадиях культурного развития выделить те или иные типы категорий в качестве доминирующих. Так, несомненно, к самым ранним этапам истории относится возникновение первичной и наглядно-действенной категоризации, тогда как философские категории вычленяются и осознаются на более зрелых ее этапах. Что касается философских категорий, то исторически меняется не только их содержание, но и формы их систем, что видно на примере европейской истории культуры. Так, характерной для античности является централизованная система категорий, для средневековья — иерархическая, для нового времени, особенно с конца XVIII в. — система, в которой категории выводятся по определенным законам диалектики.

Є. І. АНДРОС

СПІВВІДНОШЕННЯ СВІТОГЛЯДНОГО І МЕТОДОЛОГІЧНОГО АСПЕКТІВ У ЛЕНІНСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІСТИНИ

Всебічна розробка В. І. Леніним теоретико-пізнавальної проблематики, принципів діалектико-матеріалістичної теорії відображення є не оціненим внеском у скарбницю марксистської думки, який визначає магістральні шляхи її подальшого розвитку. До класичних надбань марксистсько-ленінської філософії належить ленінська концепція істини. Принципове значення в цій концепції має співвіднесення методологічного і світоглядного аспектів істини як гносеологічної категорії.

Розкриття співвідношення згаданих аспектів є надзвичайно важливим для розуміння особливостей діалектико-матеріалістичного підходу до питання про специфіку гносеологічних категорій взагалі.

Оскільки категорії є об'єктивно значущими формами людського мислення, що складають його предметно-змістовий каркас і визначають його логіко-понятійну структуру, з'ясування функцій категорій (синтезуючої, регулятивної, об'єктивуючої та ін.) неможливе поза методолого-гносеологічними рамками. Але категорії зумовлені не лише розвитком пізнання, але й усією сукупністю суспільно-практичної діяльності людини, і тому їх філософський аналіз виходить за межі власне теоретико-пізнавальної сфери, обіймаючи широкий культурно-історичний контекст.

Розглянемо з цих позицій категорію істини. Будучи однією з основних категорій гносеології, істина відіграє важливу нормативно-регулятивну, методологічну роль в теоретичному осягненні світу. Водночас вона виступає формою орієнтації не тільки в теоретичній сфері, а й у практичній діяльності, а також є способом практично-духовного самоутвердження людини. Саме цими обставинами зумовлюється велике світоглядне «навантаження» істини.

Аналіз методологічних аспектів проблеми істини в нерозривному зв'язку із світоглядними відповідає марксистській традиції в дослідженні теоретико-пізнавальної проблематики. Такий підхід впливає із самої суті діалектико-матеріалістичного світорозуміння, згідно з яким пізнавальна діяльність розглядається в контексті усіх суспільно-історичних і предметно-практичних опосередкувань, а знання — як нерозривно пов'язане з перетворенням дійсності. Пізнання тлумачиться

в діалектико-матеріалістичній філософії як одна із форм суспільної діяльності, що завжди зумовлена конкретно-історичними обставинами.

Саме завдяки з'ясуванню такої зумовленості стало можливим поспідовно наукове поєднання вихідного матеріалістичного принципу — принципу генетичної незалежності зовнішнього світу від духовної діяльності — з діалектичним уявленням про активну роль суб'єкта пізнання. Ця єдність принципу відображення та активної пізнавальної діяльності в її соціально-історичній детермінації дістала вираження у діалектико-матеріалістичному тлумаченні пізнання з погляду відображення суспільною свідомістю суспільного буття.

Основні риси цієї концепції були закладені у працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Це, передусім, розкриття соціально-практичної і суспільно-історичної зумовленості суб'єкта та об'єкта пізнання, спростування апріоризму і обґрунтування пізнаваності світу через аналіз історичного процесу його практичного й науково-теоретичного освоєння; ґрунтовна розробка фундаментальних методів пізнання, зокрема способу сходження від абстрактного до конкретного, генетичного та логічного аналізу явищ; обґрунтування, на базі заперечення гегелівського пангносеологізму, соціальної природи пізнавального процесу, з'ясування соціокультурної масштабності й евристичних можливостей принципу практики тощо.

Розгляд пізнання в контексті суспільного життя, революційно-практичного перетворення світу є характерною рисою лєнінського підходу до питань гносеології.

На початку ХХ сторіччя розвиток діалектико-матеріалістичної теорії пізнання здійснювався у процесі критики тих ідеалістичних спекуляцій, які були пов'язані з кризою теоретичних засад природознавства того часу, а також критики ревізіоністських концепцій.

В умовах надзвичайного ускладнення природничонаукової картини світу і революційної перебудови логіко-гносеологічної ситуації в розвитку науки потребували переосмислення та подальшої розробки багатьох постулатів класичної теорії істини, які до того здавалися непорушними^{1а}. Передусім виявилось, що пізнавальні образи не дзеркалоподібні, пасивні копії предметів зовнішнього світу, як це стверджувалося в класичній концепції істини. Крім того, з небаченою гостротою постало питання про критерій вірогідного знання, на яке класична концепція теж не могла дати задовільної відповіді. На обмеженості цієї концепції спекулювали представники другого позитивізму, обстоючи агностичизм. Вирішальне значення для спростування цих спекуляцій мала лєнінська теорія відображення, зокрема викладена в ній концепція істини.

Уособлений в емпіріокритицизмі новий варіант позитивізму претендував на критику класичної, багато в чому метафізичної концепції істини, намагаючись при цьому отождити цю концепцію з марксистським розумінням питання. Водночас емпіріокритицизм проголошував розуміння істини, яке будувалося на засадах абсолютизації відносності пізнання і ролі суб'єктивності в пізнавальному процесі.

Всупереч такому підходові В. І. Лєнін формулює три принципові гносеологічні висновки, які характеризують істину не як застиглу копію речей зовнішнього світу, а як системно виявлений процес духовного і практичного відтворення об'єктів¹; здійснює детальну розробку

^{1а} Див.: Чудинів Э. М. Природа научной истины.— М.: Политиздат, 1977, с. 12—20.

¹ Див.: Лєнін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 92—93.

питання про діалектику взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, абсолютного і відносного, теоретичного і практичного як моментів розвитку істинного знання.

Принциповим результатом розвитку діалектико-матеріалістичної концепції істиннісного пізнання за нових умов, пов'язаних з революційними зверненнями в науці і соціальній дійсності ХХ століття, є ленінське вчення про об'єктивну істину, яке відіграє істотну роль в критиці конвенціоналістських та операціоналістських уявлень, поширених в сучасній буржуазній філософії. У ньому дістала пояснення та обставина, що коли в діалектичному матеріалізмі ідеальне визначається як суб'єктивний образ об'єктивної реальності, як відображення зовнішнього світу в формах діяльності людини, її свідомості і волі, то це означає, що предмет не конструюється в пізнанні — він лише відтворюється таким, яким є насправді.

Не менш важливе значення, особливо в зв'язку з конкретно-науковою розробкою ідей фізичного релятивізму в сучасному природознавстві, має і класичне ленінське положення про відносність істини в її діалектичному співвідношенні з істиною абсолютною. Під час з'ясування цього питання спростовується позитивістське уявлення про те, що оскільки абсолютна істина ніколи цілком недосяжна, то в науці, нібито, спостерігається не послідовне прогресуюче теоретичне осягнення світу, а лише конвенціонально визначена зміна релятивних утворень і хибних конструкцій. Те саме стосується так званої історичної школи (Кун, Файєрабанд та інші), дисконтинуалістських поглядів на розвиток науки, які прийшли на зміну позитивістським і які кожну нову наукову революцію виставляють як нове конвенціоналістське утворення на базі принципу «толерантності».

Тут треба особливо підкреслити принципovu роль критики В. І. Леніним в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» богдановської тези про загальнозначущість як головну рису вірогідного знання. Саме це положення надзвичайно активно експлуатується конвенціоналізмом. В. І. Ленін рішуче наполягає на тому, що найістотнішою особливістю вірогідного знання є не загальнозначущість, а його об'єктивний зміст.

Твердження про об'єктивний зміст істиннісного знання, про його предметний характер є одним із наріжних принципів марксистсько-ленінської теорії істини. Тому розробка В. І. Леніним питання про абсолютний момент істини як умову її об'єктивності² має фундаментальне значення для діалектико-матеріалістичної гносеології.

Ленінське вчення про діалектику абсолютної і відносної істини є ключем у доведенні принциповой єдності наукової картини світу і об'єктивної вірогідності знань про нього. Здійснений В. І. Леніним аналіз питання про абсолютність та об'єктивність в змісті історично відносного знання набуває світоглядного статусу в системі діалектико-матеріалістичної філософії.

В. І. Ленін виходив з того, що абсолютна істина — це не якийсь недосяжний ідеал пізнання, а реальний рівень духовного та практичного освоєння світу, коли його ідеальні та практично-предметні характеристики збігаються в процесі перетворення об'єктивності, відтворення пізнаваного світу об'єктів в їх необхідності, реалізованих можливостях та тенденціях розвитку. Абсолютна істина, зазначав він, збігається з об'єктивною істиною і, отже, передбачає такий рівень освоєння предмета духом, коли йому відповідає не тільки певне поняття, в яко-

² Див.: В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 113.

му він був відображений, а й сам предмет об'єктивно виступає перед практично-перетворюючою діяльністю, що реалізує наслідок пізнання як такий, що відповідає своєму істинному образу у відображуваній діяльності мислення.

Інша справа, що така відповідність має історичний характер, тобто внаслідок розвитку самої дійсності та уявлень про неї будь-який досягнутий рівень об'єктивізації знань виявляється лише відносним обрієм подальшого розвитку знань про нові властивості об'єктів, які з'явилися в процесі їх саморуху. Але ця історичність та змінність об'єктів і уявлень про них не заперечує можливості досягнення абсолютної істини як моменту безкочного пізнання світу, як тієї фази цього процесу, коли конкретний цикл пізнання сягає найвищого свого розвитку, тобто переходить до трансформації понять про певні об'єкти в ідею відповідної духовної та практичної діяльності, що виражає перехід ідеального в матеріальний чинник соціального буття людини.

Роз'яснюючи це питання, В. І. Ленін писав: «Ідея (читай: пізнання людини) є збіг (відповідність) поняття і об'єктивності («загальне»). Це по-1-ше.

По-2-ге, ідея є відношення для себе суцільної (=нібито самостійної) суб'єктивності (=людини) до відмінної (від цієї ідеї) об'єктивності...

Суб'єктивність є прагнення знищити це відокремлення (ідеї від об'єкта)»³. З цього погляду предметність істини полягає насамперед в революційному перетворенні світу мірою розвиненості суспільно-історичної практики.

Всебічна розробка В. І. Леніним теорії істини нерозривно пов'язана з розвитком ним марксистського вчення про практику як основу пізнання, його мету і критерій істини.

На проблемі соціально-практичної природи знання і донині спекулює буржуазна соціологія пізнання, спотворюючи смисл принципів положень марксистсько-ленінського вчення про істину. Людина володіє, стверджують її представники, не вірогідним знанням про світ, а тим його різновидом, який заданий інструментально визначеним, наявним рівнем практики. Саме тут неоціненне значення має ленінське положення про те, що критерій практики «ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати повністю будь-яке людське уявлення. Цей критерій теж настільки «невизначений», щоб не дозволити знанням людини перетворитися в «абсолют», і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидностями ідеалізму і агностицизму»⁴. Боротьба з «новими» різновидами ідеалізму і потребувала розв'язання питання про визначеність (яка є відносною, тобто змінюється у часі) і абсолютність знання і з'ясування критерію його об'єктивності, істинності.

Позитивісти, як відомо, оголосивши похід проти усіх «абсолютів», насправді вдалися до найгіршої форми абсолютізації, абсолютізації відносності, яка фактично полягала у відмові від пізнання сутності, у проповіді феноменологізму, обмеження науки лише аналізом феноменів, а не основ спостережуваних явищ. Всупереч такому релятивістському нігілізмові В. І. Ленін показав, що сутність багатоступінчаста і постає перед суб'єктом як процес нескінченного руху пізнання від рівнів сутності першого порядку до рівнів сутностей *n*-порядків. Ось чому відносність нашого пізнання є (з онтологічного боку) відносністю

³ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 163.

⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 133.

окремих рівнів сутності, а не запереченням самого руху від сутностей одного порядку до сутностей більш глибоких порядків.

В. І. Ленін підкреслював, що кожна конкретна наукова картина світу має відносні межі свого існування, але сам процес пізнання в цілому (який вивчається філософією), має абсолютні характеристики, тобто прогрес знань ніколи не може заперечити відображальний характер людської думки, її історичність та здатність давати в процесі суспільно-практичного освоєння світу адекватні йому, істинні результати. Ці фундаментальні характеристики пізнання в цілому і виражає матеріалістична діалектика, яка, спираючись на конкретно-наукові дисципліни, розкриває його об'єктивну істинність в органічній єдності її абсолютних і відносних виявів.

Відповідно не можна зупинитись лише на констатації відносності конкретно-наукового пізнання, як не можна і відірвати філософське узагальнення моментів його абсолютності від фактичного фундаменту певної наукової картини світу. Тільки в єдності конкретно-наукових методологій та матеріалістичної діалектики як методології загальної сучасна наука може долати труднощі та «кризи» на шляху до відкриття об'єктивної істини.

Іншу, антинаукову позицію репрезентує сучасний ідеалізм. У поглядях емпіріокритиків і в більш розгорнутому вигляді — у неопозитивістів, операціоналістів та ін. чітко простежується намагання обмежити дослідження пізнавальної сфери частково-методологічним рівнем і довести непотрібність філософсько-світоглядного аналізу. Проте наукова практика ХХ сторіччя спростувала подібні спроби.

Ленінська настанова про необхідність переходу в аналізі даних конкретних наук від частково-методологічного рівня на більш високі рівні теоретичного осмислення дійсності, які найповніше розкривають принципи діалектико-матеріалістичного світогляду, стала провідною ідеєю сучасного науково-теоретичного мислення. Вона визначає і розробку всіх нових питань теорії істини як фундаментальної концепції наукового філософського знання, яке виходить з потреби органічного поєднання методологічного та світоглядного аспекту аналізу гносеологічної проблематики. Саме таке поєднання і здійснював В. І. Ленін, розвиваючи марксистську концепцію істини.

Розкриття гносеологічного змісту істини у В. І. Леніна не обмежується рамками відношення «природа і свідомість», а доводиться до рівня соціально-практичної зумовленості суб'єкта, об'єкта пізнання і результатів пізнавальної діяльності. Свідомість розглядається як суспільна свідомість, а буття — як суспільне буття: «Суспільна свідомість відображає суспільне буття — ось у чому полягає вчення Маркса»⁵, — зазначає В. І. Ленін. Інакше кажучи, пізнавальний образ є таким відображенням буття природи, яке опосередковане суспільним буттям, суб'єктом же пізнання виступає не окремий індивід, а індивід як рід, тобто суспільний індивід. Пізнання, отже, є не самосушим, воно опосередковане потребами, інтересами, цілями людини як суспільної істоти, тому істинність знання завжди є характеристикою конкретно-історичною.

Конкретність істини, її повнота на тому чи іншому етапі пізнання є не просто гносеологічною констатацією; кожна теоретико-пізнавальна ситуація, яка дає змогу більш-менш повного теоретико-пізнавального осягнення предмета, в кінцевому результаті зумовлена соціально-історично, в тому числі історією культури. В. І. Ленін розвінчує вуль-

⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 317.

гарно-соціологічний підхід до пізнання, обстоюючи послідовно матеріалістичне розв'язання питання про соціальну природу пізнавального процесу, коли конкретний аналіз філософських систем здійснюється через розкриття цільного комплексу їх генетичних зв'язків, усього досвіду історії, культури та пізнання, що на них спираються ці системи під час філософського осмислення суспільно-історичної практики.

Під цим кутом зору В. І. Ленін розробляє у «Філософських зошитах» та подальших працях, що були пов'язані з розв'язанням теоретичних і практичних питань розвитку радянського суспільства, широку програму освоєння всієї прогресивної культурної спадщини, підпорядковуючи цю програму завданням утвердження комуністичного ідеалу. Ідейні орієнтири ленінської програми освоєння культурно-історичного досвіду відкривають перспективні можливості світоглядного аналізу категорій духовного та практичного освоєння світу, в тому числі і таких понять, як «істина», «правда», «вірогідність» тощо.

Осмислення категорій на світоглядному рівні передбачає розкриття єдності гносеологічних та ціннісних сторін їх змісту, а також пізнавальних та «буттєвих» аспектів категоріальних визначень. Це дозволяє розглядати категорії як форми самоутвердження людини в світі не лише суто теоретично, але й з погляду розгортання її сутнісних сил в усіх інших сферах життєдіяльності.

Таке поєднання теоретико-пізнавальних і соціально-онтологічних аспектів має певну специфіку щодо різних типів категорій. Так, більшість філософських категорій («простір», «час», «розвиток», «причинність» тощо) виступають і як форми буття, і як категорії свідомості безпосередньо. Категорія істини має ту особливість, що як така належить тільки теоретико-пізнавальній сфері, є категорією лише свідомості; істинність, на відміну, скажімо, від причинності, характеристикою природи бути не може. В прямому розумінні категорія істини не є формою природного буття. Проте без співвіднесення будь-якої категорії як форми свідомості і як форми буття світоглядний аналіз здійснити неможливо. Тому виникає питання: в чому ж полягає «буттєвий» зміст категорії істини і яка форма зв'язку її гносеологічного і соціально-онтологічного статусу?

Відправним пунктом розгляду істини як форми буття і свідомості є фундаментальне ленінське положення про те, що, «звичайно, і протилежність матерії і свідомості має абсолютне значення тільки в границях дуже обмеженої області: в даному разі тільки в границях основного гносеологічного питання про те, що визнати первинним і що вторинним. За цими границями відносність даного протиставлення безсумнівна»⁶. Щоб дати відповідь на питання про істину як форму буття, потрібно точніше визначити, про яке, власне, буття йдеться, коли досліджується світоглядний зміст категорій, в чому полягає спільність світоглядної інтерпретації істини та інших категорій. Виявляється, що для дослідження категорій розвитку, причинності та ін., які є і категоріями свідомості і формами буття, співвіднесення цих аспектів на світоглядному рівні є необхідним, але недостатнім.

Для світоглядного аналізу важливо враховувати те, що під буттям тут розуміється не тільки буття природи, але і буття як суспільне буття, адже саме так можна найповніше осмислити категорії крізь призму відношення людини до світу, яке є фокусом, стрижнем світоглядної проблематики. «Характеристика людського буття передбачає,

⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.—Повне збір. творів, т. 18, с. 137—138.

що повинна бути дана і нова характеристика всього буття з того моменту, коли з'являється людське буття. Існує буття, незалежне від людини і існуюче до неї, але наука про буття неможлива без людини. Філософія, як наука про буття, свідчить і про буття, і про людину, що її пізнає (і про суб'єкт і про об'єкт). Специфічним способом існування людини є притаманність людині свідомості і дії. Тому відношення суб'єкта до «об'єктивної реальності» — це не лише ідеальне пізнавальне відношення, але і практична дія — словом, відношення суцього до суцього. Отже, не виникає питання про те, як потрапити в сферу суцього — ми завжди в ній»⁷.

Лише з таких позицій можна розглядати буття як світ людини, буття як предмет світоглядного аналізу. Залучена через практику і спілкування до соціального буття, людина тим самим залучена і до буття як такого, світу суцього.

Якщо розуміти буття лише під кутом зору уречевленого світу, то воно постане як сукупність зовнішніх щодо людини предметних форм. Проти такого розуміння буття застерігав К. Маркс, коли підкреслював, що «...ї природа, взята абстрактно, ізольовано, фіксована у відірваності від людини, є для людини ніщо»⁸. Такий абстрактний підхід до буття, коли історичне буття людини зводиться до природного існування, був типовим для метафізичного матеріалізму. З погляду діалектико-матеріалістичного світогляду «людина — не тільки природна істота, вона є людська істота, яка існує для самої себе, а тому *родова істота*. Вона повинна проявити і утвердити себе як родова істота і в своєму бутті і в своєму знанні»⁹.

Обгрутовуючи діалектико-матеріалістичний, предметно-практичний погляд на світ, основоположники марксизму підкреслювали, що буття дане людині не безпосередньо, а як соціально зумовлений через практично-перетворюючу діяльність природний світ. «...Навколишній чуттєвий світ, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — зовсім не є якась безпосередньо одвіку дана, завжди рівна собі річ... він є продукт промисловості і суспільного стану, до того ж в тому розумінні, що це — історичний продукт, результат діяльності цілого ряду поколінь, кожне з яких стояло на плечах попереднього, продовжувало розвивати його промисловість і його спосіб спілкування...»¹⁰.

Аналіз буття як соціально опосередкованого, як такого, що співвіднесене з людиною, яка теж не зводиться до будь-якої своєї окремої (зокрема пізнавальної) функції, а розглядається як цільна практично-духовна істота, що утверджує себе в світі універсальним чином, — у цьому і полягає найважливіший принцип категоріального осмислення дійсності з погляду марксистсько-ленінського світорозуміння.

У цьому підході, який стосується всіх категорій, закладена можливість дослідження світоглядного змісту і гносеологічної категорії істини. Його адекватність залежить від з'ясування граничних засад як самої гносеології, так і гносеологічного смислу істини, а також меж гносеологічного підходу, які й є точками взаємозв'язку істини як категорії свідомості і істини як форми суспільного буття: «в найбільш загальному вигляді специфічно філософський метод, яким користується

⁷ Рубинштейн Л. С. Человек и мир. — В кн.: Проблемы общей психологии. — 2-е изд. М.: Педагогика, 1976, с. 273.

⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. — К., Політвидав України, 1973, с. 595.

⁹ Там же, с. 588.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 40.

теоретично-пізнавальне дослідження, можна схарактеризувати як прояснення смислу тих загальних понять і категорій, якими людина оперує в найрізноманітніших формах пізнавальної діяльності, і головним чином в науковому освоєнні світу. Це прояснення може бути досягнуте з допомогою функціонального аналізу цих понять як в загальній системі науки, так і в світлі структури людського існування і всезагальних закономірностей буття»¹¹.

Розгляд питання про об'єктивну істинність пізнання і знання не є прерогативою виключно теорії пізнання, воно аналізується в певному ракурсі кожною із наук, бо їх мета — здобуття істинного знання. Проте жодна із наук не розглядає питання про об'єктивну істину взагалі, поза конкретною формою її виявлення в тій чи іншій галузі знання. Тут у права вступає філософія, чий інтерес спрямований не на здобуття об'єктивно-істинного знання в тій чи іншій окремій сфері пізнання, а на виявлення самої можливості його здобуття, в межах усіх принципово мислимих, фактуальних та потенційно припустимих змістів. Інакше кажучи, діалектико-матеріалістична філософія ставить питання не про той чи інший різновид пізнання, а про те, що може знати людина в принципі, і про місце пізнання в структурі буття людини, її життєдіяльності. При цьому пізнавальний об'єкт розглядається не як той чи інший, а як предмет знання в цілому.

Розв'язання гносеологічних проблем філософською рефлексією завжди здійснюється в контексті корінних світоглядних питань ставлення людини до світу, місця і значення людини в ньому. Пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта тут виступає як істотний зріз проблеми «людина — світ», адже за проблемою буття і свідомості стоїть проблема буття, суцього і людини, яка його пізнає, осмислює і перетворює.

Детально розроблене В. І. Леніним гносеологічне питання про абсолютну істину постає, отже, ще в одному істотному аспекті, а саме: як питання про граничні засади пізнавальної діяльності взагалі. В. І. Ленін зазначає: «Коли розглядати відношення суб'єкта до об'єкта в логіці, то треба взяти до уваги і загальні посилки буття *конкретного* суб'єкта (= *життя людини*) в об'єктивній обстановці»¹².

В даному відношенні питання про істину вписується в контекст більш широкої світоглядної проблеми про регулятори людської життєдіяльності, коли істина починає виступати як ідеал духовних прагнень суб'єкта. Втілюючи результати вищого світоглядного синтезу, ідеал визначається не лише в методологічному аспекті, а насамперед в системі соціально-регулятивних функцій світогляду.

Істина функціонує в складній системі методологічних, гносеологічних та світоглядних опосередкувань. Діалектико-матеріалістична концепція істини передбачає врахування ленінської ідеї про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання, що в даному аспекті означає поєднання логічних форм і пізнавальних проблем в контексті відображення об'єктивної діалектики буття, включаючи діалектику людського існування, діалектику взаємовідношення людини і світу. Важливо підкреслити те, що йдеться про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання, а не їх тотожність, тобто про таку єдність, яка включає момент відмінного. Щодо аспекту, який нас цікавить, то тут пізнання і його логічна структура характеризуються як різноманітно зумовлені соціально-практичними і культурно-історичними факторами.

¹¹ К в и ж н и а д з е Р. Е. Понятие истины и альтернативы в теории познания.— Тбилиси: Мецниереба, 1977, с. 5.

¹² Л е н і н В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 170.

Зв'язок методологічного і світоглядного аспектів істини в певному розумінні є двоїстим. По-перше, він означає об'єктивну необхідність піднесення логіко-гносеологічного аналізу на світоглядний рівень; по-друге, полягає в тому, що не лише гносеологія з необхідністю завершується постановкою питання про соціально-світоглядну її зумовленість, але й сам світогляд виражається в гносеології.

Отже, ленінська концепція істини має не тільки величезне методологічне і теоретико-пізнавальне навантаження, а й виконує істотну світоглядну роль. Всі інші спроби теоретичного тлумачення істини, репрезентовані в ХХ столітті теоріями на зразок когеренції, перформанції, семантики, насправді не піднесли вище конкретних, спеціальних підходів в аналізі цієї проблеми і за межами формально-логічного моделювання пізнавальних процесів приходять до ідеалістичних наслідків.

Єдино науковою і цільною концепцією істини, яка має невичерпний світоглядний і методологічний потенціал, є діалектико-матеріалістичне вчення про істину, величезний внесок в розробку і обґрунтування якого зробив В. І. Ленін.

* * *

К числу классических достижений марксистско-ленинской философии принадлежит ленинская концепция истины. Детальная разработка В. И. Лениным теоретико-познавательной проблематики, всесторонний анализ предметного содержания категории истины были осуществлены на базе принципиальных основоположений диалектико-материалистического миропонимания, согласно которым познавательная проблематика вписывается в широкий контекст социально-практических опосредований, а знание неразрывно связывается с преобразованием действительности.

Осмысление объективного и субъективного, абсолютного и относительного и других моментов развития истинного знания у В. И. Ленина неотделимо от уяснения единства теоретического и практически-духовного освоения мира, понимания теоретической деятельности как существенного компонента культурно-исторического процесса. Поэтому истина, будучи гносеологической категорией, выступает не только важнейшим инструментом познания, но и способом самосознания и общественного бытия человека.

В. Ф. ПЕРЕДЕРІЙ

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ І ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

У матеріалах XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, в постановах ЦК КПРС з ідеологічних питань, в теоретичних працях, доповідях, промовах і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва велику увагу приділено обґрунтуванню завдань розвитку соціалістичного способу життя, виховання нової радянської людини.

Важливим творчим внеском у теорію і практику комуністичного виховання є положення про комплексний підхід до формування нового типу особистості, висунуте і науково обґрунтоване товаришем Л. І. Брежнєвим на XXV з'їзді КПРС. «...Сучасні умови,— відзначає товариш Л. І. Брежнєв,— висувають нові завдання перед ідеологічною діяльністю партії. Практика партійних організацій показує нам шлях, ідучи по якому ми можемо добитися підвищення її ефективності. Це— комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»¹.

Ці положення є творчим розвитком лєнінських ідей про комуністичне виховання трудящих. Ще 1902 року в «Зауваженнях на другий проект програми Плєханова» В. І. Ленін підкреслював, що метою суспільного розвитку при соціалізмі є завдання «забезпечення *повного* добробуту і вільного *всєбічного* розвитку в сїх членів суспільства»². Цій меті підпорядкована розгорнута програма комуністичного виховання, ґрунтовно розроблена в працях В. І. Ленїна. Формування комуністичного світогляду та виховання в душі комуністичної моралї повинні, як відзначав В. І. Ленін, здійснюватись на спільній основі— боротьбі за утвердження комунізму. Формулюючи вимоги щодо комуністичного виховання молоді, В. І. Ленін в промові на третьому з'їзді комсомолу підкреслив необхідність Комуністичним спілкам молоді «поставити свою практичну діяльність так, щоб, навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись, ця молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в нїй бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів»³.

Формування всєбічно, гармонійно розвиненої особистості передбачає комплексний підхід до виховання людини. Важливе місце в цій відповідальній роботі належить естетичному вихованню. Це зумовлено передусім наявністю органічного зв'язку і взаємодії естетичного виховання з ідейно-політичним, морально-етичним, трудовим. Формування наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду, чїтких і ясних

¹ Брежнєв Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС. 24 лют. 1976 р.— У кн.: Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 523.

² Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плєханова.— Повне зібр. творів, т. 6, с. 218.

³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 294.

світоглядних позицій радянської людини, як відомо, є одним із головних завдань, що розв'язується в процесі здійснення комплексного підходу до виховання нової людини. На важливість цього завдання вказував В. І. Ленін, розкриваючи при цьому сутність, структуру, риси і особливості революційного матеріалістичного світогляду робітничого класу, його яскраво виражений класовий, партійний характер, роль в суспільному житті, в революційно-перетворюючій діяльності робітничого класу, всіх трудящих. «Ми ж ставимо головною метою,— пише В. І. Ленін,— вироблення цільного революційного світогляду...»⁴

Усе це, як відзначав В. І. Ленін, стає можливим лише на основі оволодіння знанням всіх тих багатств, що їх виробило людство. Але цей процес ніякою мірою не може обмежуватись засвоєнням певної суми знань. Надзвичайно важливо, щоб здобуті знання перетворилися на міцні переконання, стали ґрунтом для вироблення активної життєвої позиції кожного трудівника соціалістичного суспільства.

У матеріалах з'їздів і пленумів ЦК нашої партії, в працях Л. І. Брежнєва творчо розвиваються і збагачуються ці ленінські ідеї, особливо підкреслюється значення формування діалектико-матеріалістичного світогляду, політичної свідомості і активної життєвої позиції радянської людини в умовах реального соціалізму, в умовах гострої і напруженої ідеологічної боротьби двох світів, двох ідеологій. «Вчитися комунізму,— зауважував товариш Л. І. Брежнєв на урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ 25 жовтня 1968 року,— це значить безустанно вивчати теорію марксизму-ленінізму, виробляючи в собі ясне розуміння великої історичної справи, за яку борються наша партія і наш народ, тверду ідейну переконаність у справедливості цієї боротьби. Це значить завжди розвивати в собі класову самосвідомість, виховувати себе на революційних традиціях Комуністичної партії і робітничого класу в душі непримиренності до класових ворогів та їх ідеології. Це значить учитися розпізнавати класового ворога, якою б личиною він не прикривався»⁵.

Досліджуючи сутність світогляду, його структуру й функції в життєдіяльності людини, більшість авторів сходиться на тому, що світогляд є ядром свідомості людини, через призму якого вона сприймає об'єктивну дійсність. Предметом світогляду, підкреслював П. В. Копнін, виступає відношення «людина — навколишній світ», він прагне розв'язати проблему людини в її взаємовідносинах з навколишньою природою, в тісному зв'язку з розумінням загальних законів її руху⁶. В межах світогляду формується суспільний ідеал людини, в тому числі й естетичний⁷.

У дослідженнях останніх років особлива увага звернута поряд зі з'ясуванням сутності і структури світогляду на його суспільні функції, на ту роль, яку він відіграє в утвердженні і розвитку соціалістичного способу життя, життєдіяльності радянської людини. «Як сукупність найзагальніших поглядів на природу і суспільство, на сутність і призначення самої людини світогляд стає ядром свідомості людей, призмюю, через яку ми сприймаємо й заломлюємо дійсність. Світогляд надає внутрішню єдність духовному обличчю людини, озброює її теоретичними і методологічними принципами підходу до дійсності, до

⁴ Ленін В. І. Виступ у питанні про ставлення до молоді, що вчиться.— Повне збір. творів, т. 7, с. 297.

⁵ Брежнєв Л. І. Промова на урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ. 25 жовт. 1968 р.—У кн.: Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 2, с. 263.

⁶ Див.: Копнін П. В. Гносеологические и логические основы науки.— М.: Мысль, 1974, с. 21.

⁷ Див.: там же, с. 26.

трудової і суспільної діяльності, до проблем політики, до духовного життя і побуту»⁸.

Ядром комуністичного світогляду є філософія марксизму-ленінізму. До його складу входить уся сукупність уявлень і поглядів людини, в тому числі й естетичні погляди, судження, переживання, її естетичний ідеал. Від якісних особливостей, ступеня розвиненості естетичної свідомості людини, від яскравості і насиченості її естетичного ідеалу великою мірою залежать характерні риси світоглядної культури.

Естетичний ідеал є вищим виявом естетичної свідомості людини; він становить діалектичну єдність реального, досягнутого в соціалістичній дійсності, у вихованні нової людини, з уявленням про всебічно і гармонійно розвинену людину комуністичного суспільства.

Світогляд це і система відношень людини до об'єктивної дійсності, природи і суспільства. Складовою цих відношень є естетичне ставлення людини до природних і суспільних явищ. В сутності і характерних особливостях естетичного відношення людини до дійсності, естетичної оцінки тих чи інших явищ, розумінні прекрасного і потворного, піднесеного і низького, трагічного і героїчного в соціальному житті, в духовному світі, у вчинках окремих людей яскраво виявляється світоглядний характер цих відношень, їх органічний зв'язок з суспільно-політичною свідомістю і духовно-моральним світом людини.

Нарешті, естетичні чинники, як важлива складова частина діалектико-матеріалістичного світогляду людини, здатні виконувати пізнавально-оцінну, ціннісно-орієнтаційну, регуляторно-перетворюючу та інші функції. Зрозуміло, що і в цьому випадку, щоб естетична свідомість виконувала ці суспільні функції, недостатньо мати певну систему естетичних знань, важливо, щоб ці знання стали внутрішніми переконаннями людини, щоб вони відобразились чіткими естетичними позиціями в усьому способі її життя, в усіх різновидах життєдіяльності.

Як всі інші складові діалектико-матеріалістичного світогляду, естетична свідомість, ідеал формуються внаслідок цілеспрямованого виховного процесу. Тому під час здійснення комплексного підходу у реалізації завдань формування всебічно розвиненої і гармонійної людини значну роль виконують естетичне виховання і освіта.

Естетичне виховання виконує в умовах розвинутого соціалістичного суспільства чимало важливих соціальних завдань. Вони спрямовуються на розвиток і збагачення емоційно-чуттєвого світу людини, формування її естетичної свідомості й ідеалу, розкриття її творчих здібностей і нахилів, виховання у неї критичного ставлення до антиестетичних явищ в об'єктивній дійсності, в художній культурі, в усьому житті і діяльності. Зрозуміло, що реалізація завдання збагачення чуттєво-емоційного світу людини, розвитку її естетичних почуттів, формування естетичних смаків, оцінок, понять і досвіду безпосередньо стосуються формування її діалектико-матеріалістичного світогляду загалом, політичної свідомості.

Сучасний етап розвинутого соціалізму ставить високі вимоги до кожної радянської людини, її морально-політичних якостей і трудової діяльності. За цих умов особливого практично-політичного значення набувають творче ставлення до праці, розкриття всіх творчих здібностей і нахилів людини. Без неухильного зростання духовної, в тому числі й естетичної, культури радянської людини неможливо успішно розв'язувати завдання десятої п'ятирічки — п'ятирічки якості і висо-

⁸ Проблемы коммунистического воспитания и социалистической культуры.— М.: Политиздат. 1972, с. 31—32.

кої ефективності суспільного виробництва. Естетичне виховання покликане сприяти творчому ставленню людини до всіх різновидів життєдіяльності. Саме це завдання у фокусі концентрує те, що органічно поєднує естетичне виховання з суспільно-політичним, моральним і трудовим. Отже, йдеться про те, що за своєю сутністю, цілями і завданнями естетичне виховання в СРСР органічно пов'язане з розв'язанням тих важливих завдань, які безпосередньо стосуються формування діалектико-матеріалістичного світогляду та ідейно-політичного виховання радянських людей. Ці його особливості і завдання виникли не сьогодні, вони були властиві йому на всіх етапах соціалістичного будівництва в СРСР, формування і розвитку соціалістичного способу життя. Проте в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, коли особливо наочно виявилась практично-політична необхідність і життєва важливість комплексного підходу до формування нової людини, роль і значення естетичного виховання надзвичайно зростають. Естетичне виховання тісно взаємодіє з моральним.

Питання про взаємозв'язок і взаємодію естетичного і етичного у формуванні нової людини вже стали одними з центральних як у працях наших естетиків, так і представників етичної науки⁹.

Спільність цілей і завдань морального і естетичного виховання зумовлюється єдністю моральних і естетичних цінностей в соціалістичній дійсності, в нашій матеріальній і духовній культурі. Найбільш очевидна і безпосередня взаємодія («взаємопроникнення») естетичного і етичного, підкреслює В. І. Толстих, спостерігається в явищах духовного життя суспільства, у поведінці людей. Як правило, будь-які суспільні явища, вчинки або ж мотиви моральної діяльності мають водночас і естетичне і етичне значення (цінність) і можуть бути оцінені, з одного боку, як прекрасні або потворні, з другого — як добро чи зло¹⁰. Моральні й естетичні цінності є відображенням в моральній і естетичній свідомості таких потреб, здібностей, які реалізуються у будь-якій сфері людської діяльності і пізнання — в праці і побуті, в науці і політиці та ін.

Органічний зв'язок між естетичним і етичним виявляється вже у визначенні самої природи естетичного, розумінні таких категорій, як прекрасне, піднесене, трагічне, героїчне і комічне. Так, характеризуючи прекрасне в соціалістичному способі життя, в духовному світі і творчій діяльності радянської людини, в творах літератури і мистецтва соціалістичного реалізму, які здобули світове визнання, ми вкладаємо в розуміння його великий морально-етичний зміст. Для нас є справді прекрасною тільки та людина, життя і праця якої спрямовані на утвердження комуністичної моралі, на торжество комуністичного суспільно-політичного ідеалу. Загалом цей взаємозв'язок естетичного і етичного був давно вже відомий людству. Мислителі Стародавньої Греції і Риму, митці епохи Відродження, французькі філософи-матеріалісти, мріючи про гармонійну людину, писали, що в її житті краса і добро мають бути поруч. О. С. Пушкін неодноразово зазначав, що краса здатна пробуджувати у людини «чувства добрые». О. І. Герцен називав «естетичною школою моральності» такий підхід до єдності етичного і естетичного у вихованні.

У нашій соціалістичній дійсності, за умов дальшого розвитку радянської демократії, законодавчо оформленому в новій Конституції

⁹ Див.: Архангельский Л. М. Роль и место морального воспитания в системе формирования нового человека.— Вопросы философии, 1977, № 2, с. 13—20.

¹⁰ Див.: Толстых В. И. Искусство и мораль.— М.: Политиздат, 1978, с. 340—341.

Радянського Союзу, створено всі необхідні передумови для того, щоб у процесі комплексного підходу до формування нової людини забезпечити органічну взаємодію естетичного та морально-етичного виховання. Дехто з дослідників (зокрема В. І. Толстих у згаданій праці) вважають, що така закономірність зростання ролі естетичного в морально-етичному вихованні великою мірою зумовлюється істотними особливостями самої естетичної свідомості, естетичного ставлення людини до об'єктивної дійсності, естетичної оцінки. Не заперечуючи правомірності такого підходу, слід водночас наголосити на тому, що вичерпну відповідь на питання треба шукати в природі естетичного, в діалектичній єдності в ньому об'єктивного і суб'єктивного моментів, його ролі не тільки у пізнанні, але й у практично-перетворюючій діяльності людини. Водночас варто звернути увагу на те, що в моральній свідомості, почуттях і поведінці людини, в духовно-моральних стимулах її життєдіяльності обов'язково присутні емоційно-естетичні моменти, в етичній оцінці забезпечується орієнтація не тільки на морально-етичний, але й на естетичний ідеал.

Естетичний момент відіграє важливу роль й у дослідженні природи моральної свідомості, принципів і норм комуністичної моралі. Вивчаючи зміст категорій етики, висвітлюючи провідні принципи комуністичної моралі, можна переконатися, що естетичне, прекрасне, піднесене активно впливають не тільки на емоційно-естетичне, так би мовити, забарвлення, але й на розуміння змісту етичних принципів і категорій.

Реальний соціалізм, з його суттєвими, якісними перевагами над світом сучасного капіталізму, поєднаннями з досягненнями сучасної науково-технічної революції, всебічно сприяє закономірному зростанню ролі естетичних начал в соціалістичному способі життя, у морально-етичному вихованні; відбувається те, що М. Горький називав перетворенням естетики на «етику майбутнього».

Висвітлюючи питання про взаємозв'язок і взаємодію естетичного і морального в соціалістичній дійсності в процесі формування нової людини підкреслюючи зростання ролі і значення естетичного в моральному вихованні і морального прогресі нашого суспільства, ми далекі від того, щоб розглядати цю взаємодію, як повну і вічну гармонію. І тепер, і в майбутньому між етичним і естетичним в житті кожної людини, у виховному процесі можливі суперечності. Краса може бути лише привабливою формою вираження моральної спустошеності, суспільно-політичної деградації окремої людини, а красиві гасла — лише прикриттям ворожої нам політичної ідеології і моралі.

Така дисгармонія етичного і естетичного є однією з визначальних рис сучасної буржуазної свідомості. В умовах розвинутого соціалізму закономірним є не тільки досягнення дедалі більшої гармонії етичного і естетичного в процесі виховання нової людини, але й підпорядкування цих різновидів виховання формуванню високої політичної свідомості, активної життєвої позиції, неухильному зростанню політичної і трудової активності широких народних мас. Комуністична партія прагне до того, щоб головним критерієм ефективності і результативності всіх різновидів комуністичного виховання при комплексному підході до нього було органічне поєднання думки, слова і діла, рівня політичної, моральної, естетичної свідомості і практичних справ, натхненної творчої праці кожної радянської людини. У доповіді на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев зазначав: «Мірило успіху політичного виховання мас, звичайно, конкретні діла, Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії. Наочний результат тісного злиття політичного і трудового виховання — нинішнє піднесення соці-

лістичного змагання¹¹. В творчій праці народних мас, у новому розмахові соціалістичного змагання в роки десятої п'ятирічки яскраво виявляються результативність і ефективність як політичного, морального, естетичного, так і безпосередньо трудового виховання.

Виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС, постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань потребують особливої уваги до теоретичних і практично-політичних проблем трудового виховання. Адже трудове виховання, як відомо, не зводиться до вузько професійного. Воно за своєю суттю завжди ширше і глибше, ніж спеціальна фахова підготовка і фахове виховання трудівника. У системі комплексного підходу до формування нової людини трудове виховання прагне досягти глибокого розуміння кожним, що він є повноправним членом соціалістичного суспільства, представником нової історичної спільності людей — радянського народу, що від його творчої ініціативи і трудової активності, від комуністичного ставлення до праці, від активної участі в розв'язанні конкретних народногосподарських завдань в кінцевому підсумку залежать економічна і політична могутність Соціалістичної Вітчизни, успіхи комуністичного будівництва. Підкреслимо, що в процесі трудового виховання виробляється органічна потреба в творчій праці, глибока і повсякденна зацікавленість в ній як у найважливішому шляху самоутвердження особи в нашому суспільстві, вияву її творчих здібностей і нахилів, реалізації її прав як громадянина Соціалістичної Вітчизни. Товариш В. В. Щербицький, відзначаючи суспільну цінність праці, необхідність посилення уваги до питань трудового виховання, писав у книзі «XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини»: «В ряду життєвих цінностей головне місце належить праці. Праця створила людину, працею живе людина. Працею і тільки працею твориться комунізм. І отже, боротьба за утвердження комуністичного способу життя — це наперед боротьба за комуністичне ставлення до праці»¹².

Формування комуністичного ставлення до праці передбачає максимальне зростання творчого начала у праці, боротьбу за її високу продуктивність, результативність і ефективність, високу трудову дисципліну і громадську відповідальність, високу культуру праці, підвищення якісних показників у її кінцевих наслідках. Могутньою школою трудового виховання, формування комуністичного ставлення до праці є соціалістичне змагання, різноманітні форми патріотичного руху трудящих мас в роки десятої п'ятирічки, які охопили всі галузі соціалістичного народного господарства, всю нашу країну.

Роль праці і людини праці в нашому суспільстві, роль трудового виховання з особливою силою підкреслена в новій Конституції Радянського Союзу, в конституціях всіх союзних республік. Творча праця є наймогутнішим засобом естетичного виховання широких народних мас. Загальновідомо, що праці завдячує людина і своєю появою і виникненням та розвитком естетичних почуттів, естетичною свідомості і самої потреби перетворювати світ за законами краси. К. Маркс відзначав, що працею народжено багатство суб'єктивної людської чуттєвості і музичне вухо і око, що здатне відчувати красу форми. Саме в процесі трудової діяльності виникають «такі почуття, які здатні до людських насолод»¹³. Проте в даному випадку йдеться не про роль праці у ви-

¹¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики... — Там же, с. 525.

¹² Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формирование нового человека. — М.: Политиздат, 1977, с. 4.

¹³ Маркс К., Энгельс Ф. — 3 ранних творів. К., 1973, с. 551.

никненні естетичного почуття, а про зростання за сучасних умов ролі і значення естетичного у процесі трудового виховання нової людини. Це зумовлюється рядом об'єктивних і суб'єктивних чинників, що повсякденно зумовлюють зростання впливу естетичного на всі різновиди життєдіяльності радянської людини, тобто на її спосіб життя, і серед них — на вирішальний — трудову діяльність.

У дослідженнях радянських естетиків останніх років цілком слушно звертається все більша увага на аналіз об'єктивних чинників, що забезпечують вплив естетичного на весь процес трудового виховання, працездатність і трудову активність людини. Вивчаються окремі складові елементи в системі об'єктивних чинників, що активно впливають на трудове виховання радянської людини. В цьому випадку йдеться й про природу, предмети і сили природи, засоби і знаряддя праці, матеріальні умови праці та ін. Характерно, що ці дослідження виходять за межі теоретичних спостережень і висновків, набуваючи практичного характеру і втілюючись у певних рекомендаціях численних спеціалістів у галузі промислової, технічної естетики щодо сучасного естетичного оформлення робочого місця, приміщення, території тощо. Слід мати на увазі, що естетизація умов і характеру самої творчої праці за соціалізмом — це комплексна проблема, розв'язання якої на сучасному підприємстві в умовах науково-технічної революції стосується не тільки трудового виховання, а й всієї системи ідейно-виховної роботи, праці, відпочинку і побуту трудових колективів, кожного радянського трудівника.

Одним із яскравих виявів зростання ролі естетичного в праці та побуті є широкий патріотичний рух за перетворення наших міст і сіл в осередки високопродуктивної творчої праці, високої культури (в тому числі і естетичної) і зразкового суспільного порядку.

«Людина завжди і в усьому прагне до прекрасного,— писав товариш В. В. Щербицький.— Радянські люди хочуть бачити свої міста і села впорядкованими, зразковими, красивими. І наш радянський спосіб життя створює всі умови, щоб ці прагнення мільйонів знаходили і всіляку підтримку і потрібне спрямування»¹⁴.

Характеризуючи виховний потенціал формування комуністичного ставлення до праці, слід наголосити на тому, що воно передбачає зростання культури соціалістичного виробництва і культури усіх сфер діяльності людини. Складовою частиною цієї культури є естетична культура, що є сукупністю всіх тих сторін матеріального і духовного життя соціалістичного суспільства, які безпосередньо впливають на світосприйняття радянської людини.

Дослідники естетичної культури, розглядаючи два аспекти її практичної реалізації: практично-творчу діяльність і духовно-споглядальний рівень,— звертають увагу на її поліфункціональну роль у житті і праці радянських людей. Такий підхід до розуміння сутності, особливостей і функцій естетичної культури важливий не тільки для того, щоб зрозуміти її місце і роль в духовній культурі радянського трудівника, але й для з'ясування її важливої соціальної ролі в боротьбі за високу якість продукції в роки десятої п'ятирічки, в розв'язанні завдань суспільно-політичного, морально-естетичного і трудового виховання.

Відомо, що проблема якості — це вирішальна економічна, соціально-політична проблема нашого народного господарства, від успішного розв'язання якої залежить втілення в життя історичних рішень XXV з'їзду КПРС, виконання програми соціального розвитку, піднесен-

¹⁴ Щербицький В. В. Упом. работа, с. 125.

ня добробуту і культури всіх радянських людей. Саме тому ця проблема стала одним із важливих критеріїв ефективності і результативності всієї роботи Комуністичної партії у справі трудового виховання, формування комуністичного ставлення до праці.

Зрозуміло, що розв'язання проблеми якості в широкому соціально-політичному плані органічно пов'язане зі зростанням культури праці, культури суспільного виробництва, культури у всіх різновидах людської життєдіяльності.

Отже, при комплексному підході до формування нової людини естетичне виховання, активно впливаючи на зростання естетичної культури радянської людини, розв'язує і ті завдання, які безпосередньо стосуються творчої комуністичної праці нашого сучасника. Безперечно, йдеться не про заміну одного різновиду виховання іншим, а про те, що саме в системі комплексного підходу естетичне виховання допомагає більш ефективно і результативно розв'язати ті завдання, які стоять перед політичним, трудовим і морально-етичним вихованням.

Діалектичний взаємозв'язок і взаємодія політичного, трудового, морального виховання з естетичним дають повну підставу зробити висновок, що в процесі дальшого розвитку суспільства зрілого соціалізму, втілення в життя історичних накреслень XXV з'їзду КПРС дедалі більше зростатиме роль і значення естетичного виховання в усій системі комплексного підходу до формування нового соціального типу особистості — активного і свідомого будівника комуністичного суспільства.

* * *

В статтю на основі аналізу ленинських ідей о комуністическом воспитании рассматривается процесс диалектического взаимодействия эстетического воспитания с политическим, моральным и трудовым воспитанием как важнейшими составными частями комплексного решения задач формирования всесторонне, гармонично развитого человека.

С. Б. КРИМСЬКИЙ, В. І. КУЗНЕЦОВ

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ВІДНОСНОГО В ЛЕНІНСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ НАУКИ

Революційні зміни в розвитку новітнього природознавства, зокрема його лідера — фізики, що почалися на рубежі XIX—XX ст., відзначаються значною своєрідністю, яка не вкладається у звичні уявлення про революції в науці. Без урахування цієї своєрідності не можна належним чином розкрити шляхи і особливості розвитку сучасної науки.

Як відомо, наукова революція XX ст. не є винятковим явищем у розвитку пізнання. Не менш істотною, а в певному розумінні значно кардинальнішою, була інтелектуальна революція XVII ст. Саме вона привела до створення природничої науки як спеціалізованої, інституційної форми організації наукового пізнання. Якісна своєрідність цієї революції полягає в тому, що вона спричинила оформлення певних науково-дослідних програм розвитку фізики, хімії, геології та інших наук, спонукала до формування відповідних наукових угруповань як суб'єктів, що реалізують ці програми, до вироблення певного тезаурусу цих угруповань в науковій комунікації, до створення парадигматичних текстів, асоційованих з тією чи іншою науковою дисципліною.

Саме цим часом датується конституювання характерної для фізичного пізнання програми розвитку фізики як спеціальної дисципліни. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. вона специфікується як програмні установки ньютонівської динаміки, які були пов'язані з завданнями вивчення динамічних взаємодій між фізичними об'єктами на мові аналізу їх просторових переміщень. Власне кажучи, реалізація цієї програми визначає розвиток і сучасної фізики, що характеризується виникненням релятивістської і квантової механіки, якщо, звичайно, мати на увазі канон сучасного опису фізичного світу як упорядкованої множини подій, репрезентованих точками просторово-часового континууму. В такому разі доречно вже мовити не про революцію, а, як підкреслював А. Ейнштейн, про еволюцію фізики.

Якісні зміни у фізичному пізнанні XX ст. стосуються насамперед не самої фізики як дисципліни і не її фундаментальних програмних завдань, а скоріше за все того логіко-гносеологічного фону, на якому відбувається розвиток фізики. З логічного погляду вони найбільш концентровано виявляються не в змінюванні статусу фізичних дисциплін, а у перетворенні внутрішнього відношення між цими дисциплінами і відповідними їм фізичними теоріями.

Як відомо, на класичному етапі розвитку фізики кожна її конкретна наукова дисципліна виступала як універсалізація окремої, центральної теорії, а не як система теорій. Конкретні галузі фізики диференціювалися за універсальними теоріями і часто ототожнювалися з ними. Наприклад, теорія Максвелла збігалася з електродинамікою, кінетична теорія теплоти — з термодинамікою, хвильова теорія світла — з оптикою та ін. Ця обставина полегшувала завдання гармонійного об'єднання окремих наукових дисциплін у єдину наукову картину світу і сприяла універсалізації їх принципів.

У таких умовах логіко-гносеологічна ситуація класичного природознавства приводила до своєрідного постулату одиничності істинної теорії в системі конкретної науки і універсалізації принципів цієї теорії (у розумінні переконаності в їх несуперечливому узгодженні з принципами загальної фізичної картини світу). Логічним завершенням цього постулату було переконання, майже віра в те, що всяка перевірена наукова теорія має таку ж монополію на пояснення явищ, як і методологічний канон цілої науки або навіть наукової картини світу. Встановлення абсолютної істини розглядалося не через призму множинності відносних істин і їх методологічне узагальнення, а ототожнювалося з конкретними результатами певної наукової теорії. Тому сумнів у такій конкретній теорії, що претендує на абсолютну істину, означав те, що й сумнів у науці, до якої вона належить, і в принципі — в єдності наукового знання.

Множина концепцій і відносних істин у тій самій сфері допускалася тільки на рівні гіпотези і у формі гіпотези. Всяка наукова концепція оголошувалася гіпотетичною до свого перетворення в теорію. Однак як тільки концепція ставала теорією, як тільки вона доводилася як істинна, її непорушність підносилася до рангу стійкості цілої наукової галузі знання і тим самим ототожнювалася з принципом об'єктивності науки.

Ця типова для логіко-гносеологічної ситуації в класичній науці картина була зруйнована в ході революції в природознавстві на зламі ХІХ — ХХ ст. Поява і бурхливе зростання нових теорій у наукових галузях, у кожній з яких панувала одна теорія, яка вважалася єдиною істинною, ломка старих принципів і виявлення їх несумісності з новими фактами, розщеплення єдиних наукових дисциплін на безліч наукових концепцій та інше — все це революціонізувало логіко-гносеологічну систему і структуру конкретно-наукового пізнання.

Гіпотеза набуває форми теорії (гіпотетико-дедуктивна теорія, метод математичної екстраполяції та ін.), а конкретні теорії починають підпадати під ті ж умови множинності, конкурентності, швидкоплинності, що й гіпотези. Аналізуючи цю нову логіко-гносеологічну ситуацію в природознавстві, В. І. Ленін приводить у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» свідчення вчених, які вказують на «повний переверот і в логіці і в історії ідей»¹, на те, що розпочалася «загальна переробка фізики як системи»², і що «подібно до мистецтва, наука, особливо фізика», нині має «численні школи, висновки яких часто розходяться, а іноді прямо ворожі один одному»³.

Саме заміна постулату одиничності істинної теорії в системі конкретної науки картиною множинності фізичних теорій була сприйнята багатьма авторитетними природознавцями як підрич об'єктивності науки. Разом з іншими ця причина і призвела до кризи природознавства, особливо фізики. «...Криза сучасної фізики, — підкреслював В. І. Ленін, — полягає у відступі її від прямого, рішучого і безповоротного визначення об'єктивної цінності її теорій...»⁴.

З погляду логіко-гносеологічних установок класичного природознавства така ситуація справді була кризовою. З одного боку, істинність тих чи інших центральних теорій у відповідних галузях науки була доведена практикою. З другого — з'ясувалося, що для пояснення певної галузі

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 250.

² Там же, с. 258.

³ Там же, с. 248.

⁴ Там же, с. 329.

явищ (скажімо, механічного руху) потрібна не одна теорія (наприклад, механіка Ньютонів), а деякі інші теорії (приміром, релятивістська і квантова механіка) з іншими принципами.

Як же в такому разі розв'язувати питання про істинність даної сукупності теорій? Вважати її разом з іншими теоріями за істину в якомусь послабленому вигляді? Чи зовсім відмовитися від застосування категорії істини до сукупності теорій, які пояснюють певну галузь явищ, виходячи з різних принципів? Інакше кажучи, чи охоплюється цією багатоманітністю теорій щось об'єктивне, чи відносне у них витісняє об'єктивне, а водночас і істинне? З методологічного боку це питання було вперше розв'язане у рамках ленінської концепції співвідношення об'єктивного і відносного.

Новаторство ленінського підходу до розв'язання принципівих проблем методології фізичного пізнання ХХ ст. полягало, зокрема, в тому, що В. І. Ленін розкрив фундаментальну роль категорії об'єктивного як опосередковуючої ланки в діалектиці відношення абсолютного і відносного. Він показав, що об'єктивне не зводиться тільки до абсолютного, а нерозривно пов'язане також із відносним. Такий підхід потребував перегляду і самого розуміння сутності явищ.

В. І. Ленін виходив з того, що кожна наукова теорія, перевірена практикою, є відображенням сутності певного кола явищ. Але оскільки вона неодмінно змінюється, доповнюється або обмежується множиною інших теорій, що стосуються даної сфери явищ, то і саму сутність потрібно розуміти як багатоступінчасте, багаторівневе утворення, кожний «зріз» якого створює об'єктивну «віху», об'єктивну сходинку або рівень онтології цієї послідовності теорій, що змінюється. Це означає, що не можна історично відкрити якусь одну, остаточну сутність явищ. Ця сутність завжди об'єктивно буде поставати перед нами як абсолютність багаторівневого руху від одного відносного горизонту матеріального світу до іншого. В результаті, об'єктивний світ виявляється насамперед світом відносних віх його пізнання як певного універсуму.

Ця відносність основних «віх» пізнання фізичного світу, альтернативна метафізичній абсолютизації і догматизації пізнавальних результатів, була підтверджена всім науковим прогресом ХХ ст. Особливо яскраво ефективність ленінської методології розкриття історично рухомих меж пізнання об'єктивної реальності була продемонстрована на передових рубежах сучасної науки, у сфері теоретичної стратегії її лідера — фізики, зокрема ядерної і суб'ядерної фізики.

Починаючи з середини 40-х років, вивчення суб'ядерних явищ перебуває в центрі фундаментальних фізичних досліджень. Спочатку тут зосереджується увага на невеликій кількості елементарних частинок (фотон, електрон, протон, нейтрон), які взаємодіють за допомогою електромагнітних сил. Гравітаційні сили через свою малу інтенсивність вважались неістотними для пояснення закономірностей суб'ядерного світу. Квантова механіка, створена для пояснення атомних явищ, стала плідною основою опису електромагнітної взаємодії між відомими частинками. Однак внаслідок заглиблення в суб'ядерний світ були виявлені специфічні за своїми властивостями сильна і слабка взаємодія. Більше того, паралельно відкривалася дедалі більша кількість елементарних частинок, що почали виявляти в нових умовах їх дослідження складну внутрішню структуру. На порядок дня стало питання розгляду цієї структури, яка вже не могла уявлятися у відриві від притаманних частинкам типів взаємодії. Якщо раніше взаємодія розкривалася як відповідальна за властивості руху частинок як цілого, тобто зовнішньої щодо самої структури частинок сторони, то тепер властивий частинкам

тип взаємодії трактувався як нерозривно пов'язаний з їх внутрішньою структурою.

У результаті, розуміння суб'ядерного світу, при якому самі частинки виступали як «граничні віхи» його дослідження, стало втрачати свою практичну і теоретичну цінність. Цьому зрушенню у розумінні мікросвіту відповідало перенесення центра ваги у пропонованих спробах класифікації частинок. Якщо раніше у формі неаналізованої далі основи бралася будь-яка «самостійна, ізольована» властивість частинки, то тепер як така основа виступають притаманні частинкам типи взаємодій. Накреслилася відчутна тенденція в поясненні суб'ядерного світу не на підставі попереднього опису окремих, ізольованих властивостей частинок, а на підставі опису властивостей їх взаємодії. Властивості ж частинок самих по собі, з цього погляду, виправдано розглядати не як ті, що мають деяке буття до взаємодії, а як нерозривно пов'язане з ним.

І хоч таке розуміння суб'ядерного світу поки що остаточно не сформувалося, воно є правильнішим орієнтиром розвитку теоретичних засобів фізики високої енергії, ніж розкриття мікронвищ як сукупності співіснуючих і незалежних фізичних об'єктів. Про незавершеність і водночас перспективність цього розуміння свідчить розвиток у кінці 70-х років концепцій, що намагаються досягти єдиного погляду на відомі типи фундаментальних взаємодій. Пропоновані претенденти на роль цього погляду пов'язані або з розумінням одного з типів взаємодії як такого, що породжує за деяких умов решту (гравітаційна взаємодія у підході академіка М. О. Маркова, який використав ідею зв'язку мікро-і мегасвітів, сильною взаємодію в теорії єдиного спірного поля В. Гейзенберга), або з виявленням глибшого механізму, що приховується за відомими типами взаємодій (теорії А. Салама, С. Вейнберга та ін.).

В умовах такої калейдоскопічної зміни теоретичних напрямів надзвичайно актуалізується ленінська концепція співвідношення відносного і об'єктивного.

Ця концепція не обмежується вказівкою на багаторівневу, багатоступінчасту побудову сутності як онтологічну основу зміни теорій в науковому пізнанні. На противагу метафізичній методології, яка розцінювала змінюваність теорій і їх конкурентну боротьбу як показник суб'єктивності наших теоретичних уявлень, В. І. Ленін уже на початку ХХ ст. працював над «теорією науки, яка приблизно *відображає об'єкт*, тобто наближається до об'єктивної істини»⁵. Він переконливо показав теоретичну неправомірність і неспроможність антидіалектичної альтернативи відносного і об'єктивного, висунув і обгрунтував тезу про відносну сутність самих речей, субстанціональних рівнів пізнання матеріального світу. «Суть» речей або «субстанція» *теж* відносні,— підкреслював В. І. Ленін,— вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів, і якщо вчора це поглиблення не йшло далі атома, сьогодні — далі електрона й ефіру, то діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих *віх* пізнання природи прогресуючою наукою людини»⁶.

Інакше кажучи, відносними можуть бути не тільки постулати науки, але і об'єктивні сутності, не лише феномени гносеології, але й онтології. Онтологічну відносність субстанцій характеризує насамперед багатоступінчастість, багаторівневність сутності, бо кожний з

⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 304.

⁶ Там же, с. 256.

її рівнів і є відносно субстанцією, об'єктивною основою самодетермінації явищ.

Ідея відносності субстанції була принципово новим відкриттям в історії наукового пізнання. У ній як у фокусі сконцентрувалася вся основна своєрідність предметного змісту революційних змін у науці на зламі ХХ ст.: криза метафізичного субстанціоналізму, фізичний релятивізм, виявлення феноменів «квазісубстанцій» і екзотичності математичних структур, що описують їх. Водночас усвідомлення філософського значення проблеми відносності субстанції стало тим фундаментальним рубежем, який принципово і якісно протиставив матеріалістичну діалектику як метод науково-теоретичного мислення нашої епохи метафізиці як застарілому, консервативному методові аналізу дійсності.

Адже традиційно, в усій історії філософії і науки субстанція завжди пов'язувалася з абсолютним джерелом об'єктивних явищ, з якимось унікальним і універсальним принципом породження всієї їх різноманітності. Субстанція і «абсолют» були майже еквівалентними поняттями. Не випадково в ідеалістичних і теологічних системах субстанцією оголошувалася абсолютна ідея або деміург, а в рамках метафізичного матеріалізму — Природа (іноді в пантеїстичному розумінні) або матерія в її емпірично-речовинному виявленні.

Потрібне було справді геніальне прозріння В. І. Леніна, який показав нетогожність категорій матерії і субстанції, розкрив поняття матерії як об'єктивної реальності взагалі (незалежно від сутнісного або феноменологічного рівня її виявлення), щоб обґрунтувати саме в рамках діалектико-матеріалістичного погляду на світ відносність субстанціональних начал явищ. Як тільки під матерією почала розумітися об'єктивна реальність, до її сфери стало можливим залічити не тільки субстанцію, але і всю сферу явищ, усю дійсність буття в його здатності бути джерелом відчуттів, наших знань, які відображають це буття. Тим самим подолання в пізнанні певного рівня вивчення сутності, перехід до нових горизонтів поглиблення в субстанціональні основи явищ виступали уже не уявним «подоланням» матерії і матеріалістичного погляду на світ, а лише розкриттям відносних «віх» пізнання об'єктивної реальності, через які виявляється абсолютність (у значенні самодостатності й незалежності від свідомості) матеріальної єдності світу.

Відносність субстанцій означає неможливість і безплідність всякого протиставлення сутності і явища за параметрами абсолютності й релятивності. Відносність субстанції означає також заперечення будь-яких незмінних, раз назавжди даних унікальних основ, які приховано діють за, так би мовити, димовою завісою розмаїття явищ. Отже, багатоманітну, невичерпну, рухоому, мінливою і відносною є не тільки сфера явищ, але й сфера сутності, галузь субстанціональних основ емпіричної дійсності. Відносність субстанції означає, що діалектика властива самій природі, сутності явищ, що в їх основі лежать діалектичні закономірності розвитку, зміни і самодетермінації універсуму.

Ось чому в установленні відносності субстанції і виявився предметно головний зміст досягнень найновішого природознавства, сфокусувався сам процес переходу від метафізичного до діалектичного погляду на світ, формування нової некласичної картини природи. Уже сам перехід від класичних, макроскопічних уявлень до вивчення явищ мікросвіту показав, що фізична реальність має багаторівневу будову, яка відповідає тій картині багатоступінчастості сутності явищ, на яку вказував В. І. Ленін.

Ситуація багатоярусності, а точніше дворівневості природи, на яку натрапила електродинаміка і квантова механіка, потребувала введення

під час розгляду фізичних процесів пробного тіла або приладів, тобто експериментальних засобів, стосовно яких можна було фіксувати явища другого ярусу фізичної реальності — полів або станів мікрочастинок. Цей факт і свідчить про встановлення такого аспекту відносності субстанції, який можна кваліфікувати як відносність її виявів. Тут мається на увазі насамперед відносність властивостей мікрочастинок і деяких їх структур.

У рамках квантової фізики показано, що уявлення про фізичні процеси на рівні мікроподій істотно пов'язані з класом або типом експериментальних ситуацій, в яких тільки і можуть бути виявлені явища мікросвіту. При цьому від типу експериментальної ситуації залежить визначення просторово-часового і енергетичного аспекту вивчення квантовомеханічних основ макроявищ. Це означає, що вже під час переходу до другого рівня або ярусу фізичної реальності (за термінологією Ф. Дайсона) ми не можемо скільки-небудь абсолютно або тим більше однозначно і однонамітно характеризувати фізичний об'єкт. Він принципово, за своєю природою, є немов дволиким. І лише від типу експериментальної ситуації залежить, чи виявить він корпускулярні або хвильові властивості своєї сутності. У цьому розумінні природа мікроб'єкта відносна. Його сутність може бути макроскопічно подана у взаємовиключаючих, додаткових просторово-часових або енергетичних ситуаціях. Йдеться саме про сутність, оскільки про квантовий об'єкт, коли розглядається його взаємодія з макроскопічним приладом, нічого іншого, крім, як зазначити його хвильову або корпускулярну поведінку, ми сказати не можемо.

Ще багатоманітніше виступає відносна природа фізичних процесів під час просування вглибину ієрархії рівнів побудови матерії, пов'язаної з вивченням внутрішніх структур мікроб'єктів. Тут уже можливі не два типи взаємодоповнених експериментальних ситуацій, але, в принципі, необмежений ряд експериментів, у кожному з яких той самий об'єкт постає структурно відмінним. Так наприклад, нуклон може бути охарактеризований (як це і реально спостерігалось в розвитку фізичних уявлень про нього) і як точкоподібна, безструктурна частинка, і як система: ядро — хмара піонів, і як утворення, «складене» з до себе подібних частинок, і як система з трьох або більшої кількості кварків, і як нескінченноелементний ансамбль партонів, і як конструкція кварків, скріплених глюонним клеєм та ін. Щоразу при цьому нуклон буде виступати не абсолютно, а відповідно до своєї відносної сутності, виявлення якої повністю визначатиметься енергетичним порогом тих фізичних процесів, з допомогою яких він досліджується, типом пробних тіл і характером взаємодії в системі «нуклон — пробне тіло». Більше того, як пробне тіло може виступати такий же нуклон.

Відносною є природа мікрочастинок навіть щодо таких, здавалося б, безумовних, традиційно абсолютних показників їх сутності, як критерії елементарності або складовості. З'ясувалося, будь-яку мікрочастинку не можна вважати абсолютно елементарною не тільки у розумінні можливості просування до дрібніших субчастинок, тобто стосовно її положення в ієрархії рівнів побудови матерії. В сучасній фізиці неможливо вже говорити про елементарність частинок навіть у межах того самого рівня ієрархії. Елементарність взагалі виявилася сутнісно відносною.

Зачіпаючи це питання, В. Гейзенберг писав: «якщо для розщеплення системи необхідна енергія, яка мала порівняно з масою спокою частинок, що виникають, то практично ще можна говорити, що ця система є складовою. Але таке визначення досить туманне і має не якісний,

а кількісний характер. Тому розумно взагалі не робити ніякої відмінності між елементарними частинками і складовими системами»⁷.

Отже, якщо розглядати світ елементарних частинок як «субстанцію» тих фізичних процесів, які надбудовуються над ним у ієрархії рівнів матерії, то ця субстанція є відносною і за властивостями (корпускулярними або хвильовими) свого виявлення, і за структурою своїх елементів, і за своєю атрибутивною характеристикою загалом, бо релятивізується сама властивість елементарності. Інакше кажучи, тут розкрито відносність щодо енергії поділу на елементарне і складове.

Така інтегративна відносність мікропроцесів як «нижчого поверху» фізичної реальності засвідчує, що тут виявляються не будь-які виключно «зовнішні» властивості (відносність до зовнішнього впливу типу пробних тіл, приладів, енергетичних чинників), а істотні закономірності. Все це дає підстави для постановки питання про відносність не лише виявів субстанції, а й похідності її природи у значенні *causa sui*, тобто за відношенням до самої себе.

Так, про відносну природу нуклона можна говорити не тільки в аспекті енергетичних порогів тих експериментальних ситуацій, тих пробних тіл і фізичних взаємодій, в яких він вивчається, а й потенціально. Це означає, що навіть абстраговано від впливів на нуклон він не може розглядатися за своєю будовою як якась одна структура. З погляду фізики елементарних частинок, протон, наприклад, потенціально складається з нуклона і бозона, або нуклона і двох бозонів, або з нуклона і нуклон-антинуклонної пари, або нуклона і двох пар та ін.

Принцип відносності субстанції ще більш чітко, повно і рельєфно виявляється в тому, що під час дослідження сутності фізичних процесів на рівні фізики елементарних частинок конче потрібно вдаватися до нелінійних рівнянь, які описують взаємодію полів самих з собою. Збуджені стани цих полів і відповідають різним, реально спостережуваним частинкам. Ідея про самовплив поля і є чітким відображенням відносності субстанціональних основ явищ, яка існує незалежно від експериментальних ситуацій і класу використовуваних засобів спостереження.

Іншим виявленням відносності субстанції може бути співвіднесеність категорій одного і множини на рівні сутності фізичних процесів. Йдеться тут про так звану ідею бутстрапу, згідно з якою кожна елементарна частинка складається з усіх інших елементарних частинок і що, отже, у мікросвіті розкривається діалектичний принцип відображення всього в одному і виявлення одного як множини. Адже відповідно до ідеї бутстрапу одна частинка немов асоціює все невичерпне багатство інших частинок, а ці частинки і собі можуть розглядатися під кутом динаміки породження якоюсь однією частиною. Отже, тип субстратної одиниці у світі елементарних частинок є динамічно рухомим або евентуально багаторакурсним, що виявляється по-різному в неоднакових відношеннях і можливостях.

Конкретним прикладом тут може бути існування так званих мультиплетів частинок, кожний з яких має певні спектри мас і інших характеристик. Ці характеристики утворюють такі групи (мультиплети), які є різними квантовими станами тієї самої частинки. Скажімо, протон і нейтрон можуть розглядатися як два зарядових стани нуклона і ці стани незалежні від засобів спостереження, а об'єктивно співвіднесені завдяки внутрішній сутнісній природі нуклона.

⁷ Гейзенберг В. Введение в единую полевую теорию элементарных частиц.— М.: Мир, 1968, с. 13.

В цьому ж розумінні можна говорити і про відносність типів частинок, на які може розпадатися та чи інша частинка. Схема розпаду об'єктивно, незалежно від виміру експериментальною установкою є не абсолютною, а виявляє різні можливості протікання у плані продовження тих або інших частинок, які можуть виникати в ході цього розпаду. Єдиною вимогою тут є збіг властивостей симетрії початкового стану (частинки, що розпадається) і кінцевого стану (сукупності частинок, що появились під час розпаду).

Усе це свідчить про специфічні особливості проникнення пізнання в субстанціональні основи явищ. Так, якщо прийняти макроявища за вихідний, перший горизонт у ієрархії рівнів побудови матерії, то під час заглиблення у них більше, ніж на другий рівень, тобто на горизонти субатомного світу елементарних частинок, всі об'єкти є внутрішньо багатолічними. Це означає, що, крім інваріантних характеристик (заряд, маса та ін.), вони містять яєсь «сузір'я можливостей», реалізація кожної з яких може надавати мікрооб'єктові різних експериментально фіксованих рис, які показують не тільки багатоманітність його обличчя, а і його трансформації в інші об'єкти.

Отже, мікрооб'єкти можуть відрізнятися тими чи тими емпіричними характеристиками також через якусь імовірність актуалізації їх внутрішніх можливостей, значною мірою незалежно від засобів спостереження. Це не означає, що природа виключно імовірна. Скоріше, на рівні сутності спостерігаються деякі евентуальні, а не стохастичні процеси. Хоча ці евентуальні сторони буття субстратних основ фізичних процесів емпірично вияляються як імовірності певних станів цих процесів.

Таке розуміння мікрооб'єктів у аспекті «сузір'я можливостей» їх буття і спонукає звернутися до категорій сутності і явища для розгляду ієрархії рівнів побудови матерії. Адже на глибоких сутнісних рівнях об'єкти виступають інакше, ніж на рівнях свого виявлення. Причому цей вияв детермінується спектром можливостей глибшого рівня. Відповідно, ці можливості і характеризуються за допомогою субстанціональних параметрів, які і собі є відносними.

Звичайно, між сутністю і явищем в ієрархії рівнів будови матерії не існує непрохідної безодні. Подібно до того, як ми фіксували відносність станів фізичних процесів на рівні виявлення їх субстанціональних основ, можна говорити і про відносність станів на рівні цих основ. Так, наприклад, можна ввести поняття «основний стан світу», аналогічне до того, як це робить В. Гейзенберг у своїй єдиній спірній теорії матерії, коли яєсь єдине фундаментальне поле, що взаємодіє само з собою, збуджується щодо деяких світових станів (початкових і граничних станів всесвіту).

Більше того, запровадження такого критерію, як «основний стан світу», стосовно якого і розкривається релятивність сутності й виявів фізичних процесів, дозволяє не абсолютизувати відмінність мікромакро- і мегасвітів, а розглядати їх у якійсь системній цілісності, як єдиний універсум. В такому разі відносність субстанції в ієрархії рівнів побудови матерії є аналогічною до відносності атрибутів матерії у сферах, що підпорядковуються релятивістській механіці.

Справді, відносність внутрішніх структур мікрооб'єктів можна розглядати аналогічно до відсутності траєкторій макротіл. Інакше кажучи, подібно до того, як під час вивчення траєкторії макротіла потрібно вказувати на ту чи іншу систему координат, так і, характеризуючи структуру мікрооб'єкта, треба зазначити енергетичні пороги тих взаємодій, які використовуються для його вивчення. Рівною мірою від-

носіть просторово-часового і енергетичного аспектів вивчення квантових об'єктів до класу експериментальних засобів їх фіксації аналогічна до відносності вибору систем координат під час розкриття просторово-часових характеристик у релятивістській механіці.

Це розкриття відносності фізичних явищ у рамках єдності макро-, мікро- і мегасвітів, у межах універсуму як такого, свідчить про те, що принцип релятивності набув нових евристичних функцій, пов'язаних зі зміною статусу фундаментальних законів природознавства в сучасному знанні. Адже якщо в класичному природознавстві фундаментальні закони розглядалися як безмежні за предметною областю свого функціонування, то в сучасній фізиці у сферу їх дії був введений кінцевий і тим самим відносний масштаб. Цей кінцевий масштаб визначається фундаментальними фізичними константами типу постійної Планка, швидкості світла, гравітаційної постійної.

Фізика ХХ ст. майже до середини 60-х років переважно послуговувалася локальним принципом вивчення реальності. Так, загальність спеціальної теорії відносності є по суті загальністю локальних законів, бо в рамках цієї теорії закони визначаються в локальних інерціальних системах відліку. Ця ж картина була і в загальній теорії відносності. Ейнштейнівське рівняння поля, якщо звести його до диференціального рівняння для метричних коефіцієнтів, дає локальні зв'язки між ними. Розв'язання цих рівнянь здійснюється за допомогою локального інтегрування, тобто інтегрування за часом від однієї події до іншої. З цього погляду локальними є і закони квантової механіки і фізики елементарних частинок, оскільки навіть принципи збереження ряду величин: електричного, лептонного, баріонного й інших зарядів постають локально обмеженими часом існування Всесвіту від моменту його розширення.

Відкриття відносності субстанції і свідомість локальності дії універсальних законів привело до того дивовижного, що й досі тривожить уми методологів факту, який дістав назву «відносність онтологій». Зі врахуванням цих відкриттів стало зрозуміло, що фізична реальність не може виступати онтологією однієї фізичної теорії, якою б універсальною вона не була. Фізична реальність стала співвідсною з предметною галуззю низки фундаментальних фізичних теорій, оскільки кожна фундаментальна фізична закономірність виявилася обмеженою певною галуззю фізичного світу.

Більше того, у світлі усвідомлення відносності субстанції, відносності онтологій і локального характеру дії фундаментальних фізичних законів можна висунути положення про відносність самого поняття фізичного світу. Річ у тім, що до революційних подій у фізиці поняття світу збігалось з поняттям універсуму, тобто всього існуючого. Але оскільки з'ясувалося, що все існуюче не може бути предметною областю будь-якого фізичного закону (він неодмінно передбачає корекцію на локальність і відносність), то й поняття фізичного світу втратило свою унікальність і універсальність.

Під фізичним світом тепер, очевидно, треба розуміти не універсум, а граничну сферу екстраполяції тих чи тих фундаментальних фізичних законів. Не випадково в сучасному природознавстві виділяють макросвіт, мікросвіт і мегасвіт. Цей поділ відбувається з погляду предметних областей існуючих фундаментальних фізичних теорій. Хоча в принципі, з погляду формальних можливостей, можна вводити й інші світи типу ультрамікросвіту, світу чорних дір тощо, бо з кожним з них асоціюється особливий тип фундаментальних закономірностей і тим самим особливий тип фізичної реальності. Встановлення множинності фізичних світів і, відповідно, відносності кожної з конкретних реаліза-

цій цих можливих «всесвітів», означає відмову від того «щільного, суцільного» світу класичної фізики, який не допускав розривів, які б асоціювалися з новими типами фізичної реальності, іншими системами природного буття.

Так, з погляду концепції «розширюваного Всесвіту» спостережувана Метагалактика має початок у часі, допускає так званий стан сингулярності, коли параметр часу $T=0$. Це не означає, що можливе «творіння» природи взагалі як об'єктивної реальності або фізичне буття до або поза часом. З концепції «розширюваного Всесвіту» методологічно впливає лише те, що спостережувана нами Метагалактика є однією з множини інших фізичних світів, кожний з яких вступає відносною реалізацією абсолютного буття матерії в її розвитку.

Відносність фізичного світу є однією з істотних особливостей сучасної гносеологічної ситуації. Зокрема, вона приводить до того, що наукова картина світу в сучасній фізиці втратила свою унікальність. Нині можна чітко фіксувати наукову картину мікросвіту (квантовомеханічну картину), наукову картину мегасвіту (загальнорелятивістську картину) і скоректовані на їх основі уявлення про макроявища.

Отже, суть сучасної ситуації з функціонуванням того рівня систематизації знання, який пов'язаний з науковою картиною світу, полягає в тому, що в її функціонуванні тимчасово стала домінувати відносність як системо-утворюючий принцип. Це така ж мінуща ситуація, як і ситуація, коли в науковій картині світу класичної фізики переважала абсолютність. Історичність домінування абсолютного або відносного в науковій картині світу пов'язана з тим, що сама ця форма систематизації знання за своєю природою передбачає певну єдність абсолютного і відносного як своїх конституюючих принципів.

Адже і сьогодні фізичні картини світу, навіть у тих формулюваннях, у яких вони перебувають досі, не позбавлені елементів абсолютного. Можна лише твердити, що в сучасній фізичній картині світу змінилося само поняття абсолютного порівняно з класичною фізикою. В класичній фізиці під абсолютним розумілася особлива сфера реальності, наприклад, світ нерухомих зірок, абсолютний простір, ототожнюваний зі світовою субстанцією — ефіром та ін. У сьогоднішній же фізиці абсолютне формулюється у зв'язку з локальними характеристиками дії універсальних законів.

Образно кажучи, сталося специфічне обертання характеристик співвідношення абсолютного і відносного в сучасній науці порівняно з класичним природознавством. Якщо в класичному природознавстві абсолютне ототожнювалося з глобальним, а відносне з локальним, то тепер абсолютне частіше пов'язується з локальним, а відносне з глобальним. Так, зв'язок відносного з глобальним виражається у відносності світу, у відносності простору і часу, у відносності субстанції, відносності онтологій. З другого боку, навіть такі абсолютні закони, як закони збереження усвідомлюються як такі, що мають часовий і просторовий кінцевий масштаб свого функціонування.

Далі, можна виділити ще одну особливість функціонування абсолютного в сьогоднішній фізичній картині світу. Тепер абсолютне вже не статичне, а процесуальне. Воно пов'язується не з чимось нерухомим і незмінним, а визначається процесами розвитку. Навіть фізичний вакуум, який за своєю природою характеризує якусь абсолютну межу, нижче якої не відбуваються ніякі реальні процеси, згідно з сучасним фізичним світоглядом перебуває у стані «перманентного кипіння», тобто безперервної генерації і анігіляції віртуальних частинок. Однаковою мірою релятивістський простір, який не заперечує абсолютності

чотиримірною інтервалу просторово-часового континууму, задається через рух частинок по світових геодезичних лініях з незмінною швидкістю.

Тим більше не може бути й мови про абсолютне в сучасній фізичній картині світу як особливої сфери реальності, особливої сфери буття. Абсолютне в сьогочасній науці пов'язується переважно з можливістю цілого, з можливістю цілого уявлення реальності. У світлі цього абсолютне має розглядатися як момент, органічно притаманний фундаментальній фізичним процесам.

Останнім часом стало можливим уявлення про абсолютне і у великомасштабних структурах і процесах. Завдяки відкриттю фонового реліктового радіовипромінення вдалося «прив'язати весь спостережуваний світ до системи координат, що супроводжує розширення Всесвіту»⁸. Інакше кажучи, можливе абсолютне розрізнення руху від спокою в космічному масштабі. Це свідчить, по-перше, що в сучасному природознавстві вже починає реалізуватися властива кожній науковій картині світу можливість уявлення абсолютного. Відповідно, посилюється надія на створення синтетичної картини світу, яка об'єднує закономірності мікро-, макро- і мегасвітів. У період формування такої універсальної наукової картини світу ми, мабуть, тепер і вступаємо. Причому сама можливість такої картини світу пов'язана з розкриттям певної єдності абсолютного і відносного як принципів конституювання наукової картини світу.

В. І. Ленін неодноразово зазначав, що діалектичний матеріалізм наполягає не тільки на онтологічних основах відносного в пізнанні, а й стверджує «абсолютне» існування об'єктів нашого відносного пізнання. «...Всякій науковій ідеології (на відміну, наприклад, від релігійної) відповідає, — зауважував В. І. Ленін, — об'єктивна істина, абсолютна природа»⁹.

Абсолютна природа, однак, не є чимось застиглим; вона діалектично діє, «живе», рухається і тому розкривається у різноманітності відносних сторін або «зрізів» свого буття, сяє безконечним розмаїттям своїх рухомих меж. Вона не зводиться до якоїсь однієї незмінної сутності, самовизначаючись у кожний момент свого існування і довічного розвитку як відносна субстанція людського світу пізнаваних явищ.

* * *

На основе открытия фундаментальной роли категории объективного как опосредующего звена в диалектике абсолютного и относительного, В. И. Ленин разрешил принципиальные проблемы методологии физического познания XX ст. В частности, он доказал, что объективное не сводится только к абсолютному, что оно неразрывно связано также и с относительным, что нельзя исторически открыть какую-либо окончательную сущность явлений. Развивая теорию науки, приблизительно отражающей объект, то есть приближающейся к объективной истине, В. И. Ленин показал теоретическую несостоятельность метафизической альтернативы относительного и объективного, выдвинул и обосновал положение об относительности субстанции, о нетождественности категорий материи и субстанции.

В свете ленинского раскрытия относительности субстанции и ее проявлений в статье анализируются некоторые итоги и тенденции современного естествознания.

⁸ Зельдович Я., Сюняев Р. Свет Вселенной.— Правда, 1979, № 281, 8 жовт.

⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 126.

ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ ВІДОБРАЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ

Ленінський етап у розвитку марксистської теорії пов'язаний з розробкою і практичним втіленням програми соціалістичної культурної революції. Створення нової культури — важливе історичне досягнення розвинутого соціалізму, один із істотних виявів його творчих сил і гуманної суті. Послідовно проводячи й творчо збагачуючи ленінську програму культурної революції, Комуністична партія, як відзначає Постанова ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «постійно дбає про зростання освіти народу, духовного багатства суспільства, про примноження цінностей багатонаціональної соціалістичної культури, яка розвивається на ленінських принципах партійності і народності»¹.

Принципи партійності і народності соціалістичної художньої культури розроблялись В. І. Леніним в органічному поєднанні з діалектико-матеріалістичною теорією відображення як методологічною основою марксистського розуміння мистецтва.

Творча розробка В. І. Леніним філософії марксизму, що відповідає сучасному рівню розвитку суспільно-історичної практики і наукового пізнання, створила міцний науковий фундамент для розв'язання назрілих, породжених новими соціальними умовами художнього розвитку суспільства проблем естетики, на яких спекулювали свого часу представники махістської концепції «пролетарської культури» і богобудівництва, а сьогодні продовжують спекулювати сучасні противники марксистської естетики. Йдеться передусім про те, що на початку ХХ ст. і тепер, в останню чверть його, вороги матеріалістичної теорії відображення заперечують її з позицій нібито активно-творчого відношення людини та її свідомості до дійсності, вбачаючи в цьому головну сутність як мистецтва взагалі, так і мистецтва сучасної епохи особливо².

Основні положення діалектико-матеріалістичної теорії відображення розроблялись В. І. Леніним тоді, коли буржуазна філософія (в особі емпіріокритиків Е. Маха, Р. Авенаріуса, Й. Петцольдта, К. Пірсона та ін.) «особливо спеціалізувалась на гносеології»³, намагаючись скористатися революцією в природознавстві для наступу проти матеріалістичної теорії пізнання, проти філософських основ матеріалізму взагалі. Як відомо, аналогічні тенденції дістали поширення і в буржуазній естетиці. Що ж до так званого російського махізму — представників філософського ревізіонізму, які прагнули «поєднати» марксизм з суб'єктивно-ідеалістичною гносеологією, то деякі з них безпосеред-

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: [Постанова ЦК КПРС]. — К.: Політвидав України, 1980, с. 10.

² «В наш час одним з основних засобів наступу на наукові основи розв'язання проблеми творчості (і водночас нейтралізації зростаючого впливу марксизму) виступає протиставлення творчості відображенню, відрив учення про творчість від теорії відображення» (Д а в и д о в а Г. А. Творчество и диалектика. — М.: Наука, 1976, с. 67).

³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 324.

ньо впроваджували принципи махізму в естетику: не випадково В. І. Ленін охарактеризував богобудівництво А. В. Луначарського як естетичну точку зору махізму⁴, а обстоювану О. О. Богдановим теорію «пролетарської культури» — як «буржуазні і реакційні погляди»⁵, бо «приховується під цим псевдонімом («пролетарська культура». — В. М.) махізм, тобто захист філософського ідеалізму під різними соу-самн...»⁶.

При тому ревізіоністи махістського гатунку, маскуючи свій ідеалізм під марксизм, намагалися фальсифікувати відоме положення з «Тез про Фейербаха» К. Маркса про необхідність — на відміну від старого матеріалізму — розглядати реальний світ не лише у формі об'єкта, споглядално, а і як людську чуттєву діяльність, практику, тобто суб'єктивно. Так, В. О. Базаров критикує Г. В. Плеханова (а фактично філософський матеріалізм загалом) за визнання об'єктивної дійсності, що існує і до і поза свідомістю людства. К. Маркс, твердить В. О. Базаров, визнавав одну реальність — реальність практичних відносин людей у процесі виробництва, і це нібито не має нічого спільного з реальністю матерії у Г. В. Плеханова.

Про колективний досвід людства як єдино можливу «з точки зору марксизму» реальність особливо багато говорив О. О. Богданов. Виходячи зі своєї наскрізь ідеалістичної теорії «всезагальної підстановки», згідно з якою психічне є первинним, а фізичне — вторинним, О. О. Богданов зводив об'єктивно існуючу дійсність до «колективного досвіду», «соціальної практики». Але «соціальна практика» О. О. Богданова, як і у В. О. Базарова, виявлялась, зрештою, абсолютно тотожною суспільній свідомості: «Взагалі, соціальність нероздільна з свідомістю. Суспільне буття і суспільна свідомість, в точному значенні цих слів, тотожні»⁷.

Нерозуміння марксистського вчення про практику як основу і критерій відображення людиною дійсності виявив і А. В. Луначарський в період свого захоплення махізмом. Намагаючись відшукати розбіжність між філософією К. Маркса, з одного боку, та Ф. Енгельса і Г. В. Плеханова, з другого, — А. В. Луначарський вважав емпіріомонізм О. О. Богданова «поверненням до справжнього Маркса»⁸.

Оцінюючи такі твердження, В. І. Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» переконливо довів, що махізм лише «прикриває новими вивертами, слівцями і хитросплетіннями старі помилки ідеалізму і агностицизму»⁹⁻¹⁰. Ці слова повною мірою стосуються і сучасних ревізіоністів, які намагаються «спростувати» ленінську теорію відображення під облудним гаслом вилучення з марксистської філософії матеріалістичної теорії відображення. Так, на думку ревізіоністських ідеологів, коли ми говоримо про відношення людини і людського пізнання до світу і виходимо з того, що ми — практичні істоти, то це, нібито, означає, що властивість відображення не є типовою для людської свідомості. Тут метафізично протиставляються два нерозривних моменти освоєння світу людиною — відображення і творчість.

⁴ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 339.

⁵ Там же, с. 11.

⁶ Ленін В. І. Про фракцію «впередівців». — Повне збір. творів, т. 19, с. 297.

⁷ Очерки по философии марксизма. Философский сборник.— СПб, 1908, с. 42.

⁸ Луначарский А. Религия и социализм.— СПб. Изд-во Шиповник, т. II, с. 371.

⁹⁻¹⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, Повне збір. творів, т. 18, с. 350.

Метафізична альтернатива «відображення або творчість», звичайно, нічого спільного не має з позицією К. Маркса. Адже в працях основоположника діалектичного матеріалізму, зокрема в «Тезах про Фейєрбаха», наголошується на головній неспроможності того тлумачення діяльної сторони відношення людини до дійсності, яке засновується на ігноруванні чуттєво-предметної діяльності¹¹. Такий самий абстрактно-ідеалістичний характер мають і намагання ревізіоністів тлумачити активно-творчий, діяльно-практичний спосіб людського ставлення до дійсності на противагу матеріалізму, причому не тільки споглядальному матеріалізму, а й матеріалізму К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна — матеріалізму діалектичному і історичному, невід'ємною складовою частиною якого є теорія відображення¹².

Природно, що й ті, концепції мистецтва, які побудовані на абсолютизації його творчо-діяльного начала і запереченні його відображувальної природи, не виходили за межі ідеалістичної естетики, не могли — якими б не були їх претензії — дати відповідь на актуальні запити художньої практики. Сутність богданівської концепції мистецтва зводилася до того, що, лише відкинувши «буржуазну теорію» художньої творчості як відображення й пізнання дійсності, можна «злити мистецтво з трудовим життям, зробити мистецтво знаряддям його активно-естетичного перетворення...»¹³.

У принципі подібна до богданівської і антимарксистська концепція художньої творчості Р. Гароді, який також вважає мистецтво «формою праці, а зовсім не формою пізнання». Щоправда, є і певна різниця: якщо О. О. Богданов негативно ставився до будь-якого «непролетарського» мистецтва, то Р. Гароді, навпаки, заперечує реалізм і особливо соціалістичний реалізм в ім'я ствердження модерністської міфотворчості, тобто саме буржуазного мистецтва.

Проте ця відмінність неістотна. Адже В. І. Ленін ще 1919 року відзначав (маючи на увазі і О. Богданова), що коли будівництво пролетарської культури розглядалось окремими вихідцями з буржуазної інтелігенції як «поприще для своїх особистих вигадок у галузі філософії або в галузі культури», то «під виглядом суто пролетарського мистецтва... підносилося щось надприродне і неодоладне»¹⁴. Виправдання «надприродного і неодоладного» в мистецтві, тобто модернізму і формалізму в художній творчості, — неминуча доля будь-якої естетичної концепції, яка відмовляється від філософської основи художнього реалізму — матеріалістичної теорії відображення. Спроба ідеалістичної естетики узагальнити практику нереалістичного мистецтва і тим самим підвести базу під положення про незалежність творчої активності художника та її результатів — творів мистецтва — від відображення соціальної і природної дійсності закономірно приводить (навіть тоді, коли той чи інший автор суб'єктивно хотів би пов'язати творчу діяльність митця із соціально-перетворювальною роллю мистецтва в суспільному житті) до твердження про «автономність» художньої творчості стосовно реального життя, до розуміння її як «творчості заради творчості», інакше кажучи, до давно скомпрометованої навіть в буржуазній естетичній теорії «мистецтва для мистецтва». Що це так, може

¹¹ Див.: Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

¹² Докладніше про це див. у кн.: Давидова Г. А. Творчество и диалектика.— М., 1976.

¹³ Цит. за кн.: Мазаев А. И. Концепция «производственного искусства» 20-х годов.— М.: Наука, 1975, с. 229.

¹⁴ Ленін В. І. I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти. Привітальна промова 6 травня.— Повне збір. творів, т. 38, с. 320.

засвідчити відверте зізнання італійського естетика В. Де Руво, який пов'язує художню діяльність з наміром особистості митця — естетичного «я» — «виховати себе в чистій насолоді і внутрішньо притаманній йому байдужості до реального світу», бо світ мистецтва є нібито «царством мрії, створеної і пережитої серед білого дня, і будь-яке посилення на реальність є суто випадковим і не збільшує і не применшує достоїнство, що внутрішньо властиве мистецтву»¹⁵. Якщо згадаємо, що противники теорії відображення закидають їй передусім проповідь «пасивності» відношення митця до дійсності, то чи можна уявити собі пасивнішу для митця роль, ніж та, яка йому відводиться, в такому розумінні художньої творчості?

Насправді міф про «споглядальність» теорії відображення і соціальну «пасивність» обгрунтованого нею реалістичного методу художньої творчості є від початку до кінця ідеалістичним.

Основоположники марксизму-ленінізму вважали ідею про відображення людською свідомістю об'єктивної і незалежної від неї дійсності важливим досягненням домарксівського матеріалізму, яке безпосередньо підводило до матеріалістичного розуміння історії, розуміння визначального значення суспільно-історичної практики у взаємовідношенні людини і природи. «Якщо людина, — зауважував К. Маркс про спокоемність матеріалістичної філософії і наукового комунізму, — дістає всі свої знання, відчуття та ін. з чуттєвого світу і досвіду, якого набуває від цього світу, то треба, значить, зробити навколишній світ таким, щоб людина в ньому пізнавала і засвоювала справді людське, щоб вона пізнавала себе як людину»¹⁶. Але тільки в системі діалектичного і історичного матеріалізму — «сучасного матеріалізму, незмірно багатшого змістом і незрівняно послідовнішого, ніж усі попередні форми матеріалізму»,¹⁷ — остаточно розкрилося світоглядне і методологічне значення теорії відображення як принципу пояснення духовної діяльності людини взагалі і художнього освоєння світу зокрема. Бо тільки діалектичний і історичний матеріалізм зміг в усій повноті з'ясувати, по-перше, діалектичний, суперечливий характер процесу ідеального відображення об'єктивної дійсності, по-друге, — показати, що це відображення детермінується не тільки об'єктом, а й предметною діяльністю суб'єкта, його суспільно-історичною практикою, насамперед суспільним матеріальним виробництвом. «Точка зору життя, практики, — писав В. І. Ленін, — повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання»¹⁸, «вся людська практика повинна ввійти у повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»¹⁹.

Розроблене марксистською філософією поняття суспільно-історичної практики як об'єктивного, матеріального в своїй основі процесу взаємодії суб'єкта і об'єкта, який опосередковує ідеальне відображення об'єкта суб'єктом, визначаючи його суспільну мету, вперше в історії філософської думки дозволило застосувати матеріалістичний

¹⁵ Матеріали VII Міжнародного естетического конгреса в Бухаресте в 1972 году. Выпуск II. — М.: Знание, 1973, с. 81—82.

¹⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство або критика критичної критики. — Твори, т. 2, с. 138. Надзвичайно високо оцінив В. І. Ленін захист принципу відображення М. Г. Чернишевським, матеріалізм якого найповніше виявився саме в його естетичній теорії, в основу якої був покладений принцип відображення життя мистецтвом. (Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 352—354.)

¹⁷ Там же, с. 330.

¹⁸ Там же, с. 133.

¹⁹ Ленін В. І. Ще раз про профспілки. — Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

принцип відображення для розкриття надзвичайно складних механізмів суспільної свідомості як відображення суспільного буття. При цьому (на що неодноразово звертав увагу В. І. Ленін) марксистське розуміння визначальної ролі практики в суспільному розвитку не тільки не суперечить матеріалістичному розв'язанню основного питання філософії, а якраз ґрунтується на ньому. «Матеріалізм взагалі,— зауважував з цього приводу В. І. Ленін,— визнає об'єктивно реальне буття (матерію), незалежне від свідомості, від відчуття, від досвіду і т. д. людства. Матеріалізм історичний визнає суспільне буття незалежним від суспільної свідомості людства. Свідомість і там і тут є тільки відображення буття, в кращому разі приблизно вірне (адекватне, ідеально точне) його відображення. В цій філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна вииняти жодної основної посилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні»²⁰.

В цьому принциповому положенні ленінської теорії відображення чітко висловлена її органічна єдність з матеріалістичним розумінням історії, отже, і її істотна відмінність від принципу відображення в системі домарксистського матеріалізму, який, як відомо, в поясненні суспільної свідомості та її ролі в соціальному розвитку лишився в основному на ідеалістичних позиціях²¹. Долаючи цю непослідовність споглядального матеріалізму (в тому числі і в галузі естетики), ленінська теорія відображення тим самим визначає як вихідний методологічний принцип дослідження форм суспільного відображення дійсності (до яких належить і мистецтво) неподільну єдність гносеологічного і соціально-історичного підходів.

З погляду такої внутрішньої єдності марксистської методології поняття «відображення» в естетиці не можна звести лише до гносеологічного відношення художньої свідомості і дійсності. Суспільне буття не просто «відзеркалюється» в мистецтві — формі суспільної свідомості, а з необхідністю детермінує художню діяльність на всіх її рівнях, в усій багатоманітності її функцій: пізнавальній, оцінній, предметно-перетворювальній та ін. Мистецтво тут також виступає вторинним стосовно дійсності, але первинним щодо неї є не тільки безпосередній предмет художньо-образного відтворення (об'єкт зображення), а й конкретно-історичні форми суспільного буття — «об'єктивно-необхідний ланцюг подій, ланцюг розвитку, незалежний від... суспільної свідомості, не охоплений нею повністю ніколи»²². Саме в такому (ширшому за гносеологічні рамки відношення «мистецтво — дійсність») розумінні В. І. Ленін застосовує діалектико-матеріалістичну теорію відображення до аналізу творчості Л. М. Толстого.

Аналіз рушійних сил російської революції 1905—1907 рр., послідовно марксистське визначення місця і ролі селянства в цій революції дали В. І. Леніну змогу вперше науково розкрити зв'язок ідейно-художнього змісту творів великого письменника з сучасним йому суспільним життям. «Толстой великий, — відзначав В. І. Ленін, — як виразник тих ідей і тих настроїв, що склалася у мільйонів російського селянства на час настання буржуазної революції в Росії. Толстой оригінальний, бо

²⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 320.

²¹ І саме внаслідок нерозуміння тієї обставини, що розвинута здатність відображення дійсності є властивістю не «абстрактного ізольованого людського індивіда», а людини, сутність якої визначається «сукупністю усіх суспільних відносин». (Див.: Маркс К. Тези про Фейербаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2—3.)

²² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 319.

сукупність його поглядів, взятих як ціле, виражає якраз особливості нашої революції, як *селянської буржуазної революції*. Суперечності в поглядах Толстого... — справжнє дзеркало тих суперечливих умов, в які поставлена була історична діяльність селянства в нашій революції²³.

Така оцінка творчості видатного російського письменника істотно відрізнялась від тієї, яку демонстрував Г. В. Плеханов, коли він розглядав Толстого як «ідеолога аристократії», а потім, після перелому світогляду письменника, — як виразника релігійної форми ідеології індивідуалізму. Для пояснення величезного громадського впливу творів письменника, їх безумовної пізнавально-естетичної цінності Г. В. Плеханову не лишалося нічого іншого, як посилатися на художній геній письменника. А таке пояснення було, звичайно, недостатнім, і сам Г. В. Плеханов у більшості своїх естетичних і літературно-критичних праць ніколи не задовольнявся ним, прагнучи розкрити соціальну основу того чи іншого явища мистецтва. В оцінці значення Л. Толстого для сучасності дістало свій вияв немарксистське розуміння Г. В. Плехановим природи й рушійних сил першої російської революції, недооцінювання ним союзу пролетаріату і селянства та інші меншовицькі помилки.

Ленінські статті про Л. Толстого є переконливим свідченням того, що тільки розуміння глибинних процесів життя, характеру класової боротьби і реальної ролі кожного класу в цій боротьбі може стати основою для правильної оцінки того чи іншого явища духовного життя суспільства, в тому числі і мистецтва. Своім аналізом творчості Л. Толстого В. І. Ленін показав взірць справді наукової методології в дослідженні генетичного зв'язку між ідейним змістом мистецтва і соціальними умовами життя. «Його світове значення, як художника, — писав про Л. Толстого В. І. Ленін, — його світова слава, як мислителя і проповідника, і те і друге відбиває, по-своєму, світове значення російської революції»²⁴. У цих словах В. І. Леніна термін «відбиває» вжито не в спеціально-гносеологічному значенні, а саме в розумінні первинності, визначальної ролі процесів суспільного буття щодо їх художнього і теоретичного осмислення в суспільній свідомості. Тому в інших місцях В. І. Ленін в аналогічному значенні послуговується термінами «вираження» або «втілення»: своєрідність і історичне значення критики Л. Толстим експлуататорського ладу «полягає в тому, що вона з такою силою, яка властива тільки геніальним художникам, в и р а ж а є ломку поглядів найширших народних мас в Росії зазначеного періоду...»²⁵, письменник «надзвичайно рельєфно втілює в своїх творах — і як художник, і як мислитель і проповідник — риси історичної своєрідності всієї першої російської революції, її силу і її слабкість»²⁶. Тут характеризуються різні, але пов'язані між собою аспекти об'єктивної зумовленості відображення дійсності митцем діалектикою самого життя, конкретно-історичною своєрідністю і суперечливістю суспільної практики. «Відображення природи, — писав В. І. Ленін, — в думці людини треба розуміти не «мертво», не «абстрактно», не без руху, не без суперечностей, а у вічному процесі руху, виникнення суперечностей і розв'язання їх»²⁷.

²³ Ленін В. І. Лев Толстой як дзеркало російської революції. — Повне збір. творів, т. 17, с. 198.

²⁴ Ленін В. І. Л. М. Толстой. — Повне збір. творів, т. 20, с. 17.

²⁵ Ленін В. І. Л. М. Толстой і сучасний робітничий рух. — Повне збір. творів, т. 20, с. 36 (розрядка наша. — В. М.).

²⁶ Ленін В. І. Л. М. Толстой. — Повне збір. творів, т. 20, с. 18 (розрядка наша. — В. М.).

²⁷ Ленін В. І. Філософські зошити. Повне збір. творів, т. 29, с. 164.

Як показав В. І. Ленін на прикладі суперечностей світогляду і художньої творчості Л. Толстого, діалектичний рух художнього відображення життя, зумовлений розвитком суспільних відносин²⁸, так само «не є простий, безпосередній, дзеркально-мертвий акт, а складний, роздвоєний, зигзагоподібний, що включає в себе можливість відльоту фантазії від життя...»²⁹. Такі відступи художньої фантазії і мислення Л. Толстого від правди життя (коли письменник «міркує абстрактно... допускає тільки точку зору «вічних» начал моральності, вічних істин релігії...»³⁰) з погляду ленінської теорії відображення пояснюються історичними особливостями селянства в епоху першої російської революції — класу, психологію і ідеологію якого переніс письменник у свої твори і своє вчення. «Кажучи про те, що суспільна свідомість є відображення дійсності, — відзначає М. Ф. Овсянников, — Ленін зовсім не вважав, що всяке відображення реальності є обов'язково правильне її відображення, воно може бути і викривленим, приклад тому — релігійні форми свідомості і модерністське мистецтво. Теорія відображення Леніна дає критерій, за допомогою якого можна визначити об'єктивність, істинність відображення. Для всіх форм суспільної свідомості таким критерієм є суспільно-історична практика. ...Теорія відображення допомагає нам зрозуміти, внаслідок чого свідомість людини, також і художня, може давати і нерідко дає спотворену, неправильну картину реальності»³¹.

Отже, тільки розуміння суспільно-історичної практики як об'єктивної основи художнього відображення дозволяє розкрити її значення як критерію його відповідності правді життя. Практика виступає критерієм істини в своєму об'єктивному значенні, як суспільно-історичний процес, незалежний від свідомості і волі людей. Це особливо важливо відзначити стосовно художньої творчості, результати якої включають в себе як один з найсуттєвіших компонентів суб'єктивний момент — естетичну оцінку. Тому критерій цінності художнього твору має набагато більш відносний і історичний характер, ніж критерій наукової істини. Про це переконаливо свідчить досвід сприймання різних творів мистецтва в різні часи, представниками різних класів і народів, де важливу роль у визначенні реальної цінності того чи іншого твору мистецтва відіграють своєрідний характер самої суспільної практики, що породила цей твір, класовий світогляд, культурні традиції та ін.

Залежність оцінки того чи іншого твору мистецтва від характеру і рівня суспільно-історичної практики нерідко використовувалась ідеалістичною естетикою як підстава для тверджень про нібито довірливий характер ідейно-естетичного змісту і художньої форми мистецтва, про начебто відсутність будь-якого об'єктивного критерію для визначення його суспільної вартості. Відкидали об'єктивні критерії в оцінці творів мистецтва також і російські махісти на чолі з О. О. Богдановим й такі вульгарні соціологи, як В. М. Шулятиков.

На думку О. О. Богданова, між реалістичним мистецтвом, що відображає протест народних мас проти існуючого ладу, і реакційним, запануванням, яке задовольняє потреби пануючої верхівки, немає принципової різниці щодо їх відповідності об'єктивній дійсності. Як перше, так і друге обслуговує певні класи і відповідає досвіду цих класів, —

²⁸ У тому числі і відносини в сфері суспільної психології та ідеології, бо політична філософська, моральна свідомість різних класів суспільства, формуючи світогляд митця, виступають стосовно художньої творчості об'єктивними факторами, які безпосередньо визначають її ідейний зміст.

²⁹ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 311.

³⁰ Ленін В. І. Л. М. Толстой і його епоха. — Повне збір. творів, т. 20, с. 95.

³¹ Овсянников М. Теорія отраження и эстетика. — В кн.: Борьба идей в эстетике. — М.: Искусство, 1974, с. 13—14.

отже, їх цінність в межах цього досвіду «загальноновизнана». З цього випливав і нігілізм О. О. Богданова в оцінці класичної спадщини. Адже той же Л. Толстой не мав, за О. О. Богдановим, нічого спільного з «чи-сто пролетарським» досвідом, бо його твори виражали досвід зовсім іншого класу. Тому, коли О. О. Богданов проголошував, що «краса» зовсім не однакова для нетрудових і трудових класів»³², то ця правильна з деякого погляду думка була для засновника естетики пролеткульту підставою відкинути взагалі «красу», створену в епоху панування нетрудових класів. «...Мистецтво, — писав О. Богданов, — відбиває класовий лад суспільства, пристосовуючись до потреб певних класів...»³³. Далі цього О. Богданов не йшов у своєму розумінні ролі практики як критерію художнього пізнання, обмежуючи суспільно-історичну практику людства історичним досвідом окремого класу.

В. І. Ленін різко критикував спроби махістів трактувати критерій практики в суб'єктивістському дусі, прагматично. В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін показав, що зведення критерію практики до суб'єктивного досвіду неминуче призводить до ідеалістичного «визнання суб'єктивної істини релігії поряд із суб'єктивною (не існуючою поза людством) істиною науки»³⁴. Стосовно мистецтва підміна об'єктивного критерію суб'єктивним досвідом (навіть досвідом великої групи людей) означає усунення відмінності між правдивим і неправдивим, реакційним і прогресивним мистецтвом.

Об'єктивний характер суспільної практики людства зумовлений тим, що сама практика не може вийти за межі об'єктивних закономірностей реального світу. «Людина, — наголошував В. І. Ленін, — в своїй практичній діяльності має перед собою об'єктивний світ, залежить від нього, ним визначає свою діяльність»³⁵. Об'єктивний процес оволодіння людством природою загалом у своїй тенденції має значення абсолютного критерію пізнання, хоча елемент абсолютного неоднаковою мірою виявляється в практиці тієї чи іншої епохи, того чи того класу — залежно від місця і ролі цього класу в прогресивному розвитку суспільства. Отже, найоб'єктивнішим критерієм виступає практика того класу, який уособлює в собі передові тенденції суспільства і досвід якого найбільше відповідає об'єктивній необхідності суспільного розвитку.

Урахуємо також і те, що самостійність практики певного класу — дуже відносне поняття. Адже в практичній діяльності найочевидніше виступає єдність, цілісність усього суспільного «організму», де практика кожного класу є складовою частиною практики всього суспільства певної історичної епохи. Так само в історичному аспекті практика людства є також розвитком єдиного людського суспільства, і тому відповідна єдність суспільно-історичної практики зберігається в поступовому русі суспільства від нижчих до вищих суспільно-економічних формацій. Тому ми можемо говорити про «загальнолюдські» елементи критерію оцінки творів мистецтва і милуватися художніми творами античного світу або віддавати належне окремим рисам таланту сучасного буржуазного письменника, далекого і чужого нам за своїм світоглядом і творчою манерою.

Класовий характер суспільної практики в епоху поділу суспільства на класи виявляється в тому, що «загальнолюдський» елемент, як об'єктивно-абсолютний момент практики, з найбільшою повнотою виражено в практиці класу передового і найменше — в практиці класу реакційно-

³² Богданов О. О. Наука про суспільну свідомість.— К., 1921, с. 125.

³³ Там же, с. 124.

³⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 285.

³⁵ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 157.

го, хоча остання має такий же об'єктивний характер, як і перша. І справді, життєва практика об'єктивно підтверджує правдивість критичного зображення буржуазної дійсності у творах багатьох західних письменників. Однак, коли ці ж письменники (як, наприклад, Ф. Кафка) переносять властиві капіталістичному світові риси на характеристику людського суспільства загалом, вбачаючи, скажімо, в знеособленому і «атомізованому» буржуазному індивіді вираження сутності «людини взагалі», то їх твори, безперечно, розходяться з практикою передових суспільних сил сучасності — практикою революційної боротьби трудящих за соціальне визволення, отже, суперечать і правді життя.

Класово-партійний характер практики як критерію правдивості мистецтва глибоко був розкритий В. І. Леніним в оцінці ідейного змісту художніх творів Л. Толстого. Коли В. І. Ленін мав на меті показати суперечливий характер світогляду і творчості великого письменника, він звертався до конкретної історичної обстановки, яка зумовила сильні і слабкі риси Л. Толстого, оцінюючи їх «не з точки зору сучасного робітничого руху і сучасного соціалізму...», а з точки зору того протесту проти наступаючого капіталізму, розорення і обезземелення мас, який мав бути породжений патріархальним російським селом»³⁶. Чи впливає з цього, що значення творів Л. Толстого обмежувалось тільки епохою підготовки першої російської революції, тобто 1861—1905 рр.? Такий висновок був би логічним з погляду вульгарно-соціологічного підходу, несумісного з принципами ленінської теорії відображення: Але В. І. Ленін, звичайно, відкинув його. Художні твори Л. Толстого, писав В. І. Ленін, «завжди цінують і читатимуть маси, коли вони створять собі людські умови життя, скинувши ярмо поміщиків і капіталістів...»³⁷. В. І. Ленін відзначав, що, крім практики сучасної Л. Толстому епохи, крім практики селянських мас пореформеної, але дореволюційної Росії, яка є критерієм для того, щоб зрозуміти своєрідність творчості письменника, існує більш повний і правильний критерій оцінки толстовської спадщини. Таким критерієм в нову, порівняно з 1861—1905 рр., епоху революційного руху була практика передового класу суспільства — робітничого класу Росії. Пролетаріат виступив на історичну арену як реальна сила, здатна практично розв'язати ті суперечності російського життя, що дістали відображення в творах Л. Толстого. «І тому, — зауважує В. І. Ленін, — правильна оцінка Толстого можлива тільки з точки зору того класу, який своєю політичною роллю і своєю боротьбою під час першої розв'язки цих суперечностей, під час революції, довів своє покликання бути вождем у боротьбі за свободу народу і за визволення мас від експлуатації, — довів свою безмежну відданість справі демократії і свою здатність боротися з обмеженістю і непослідовністю буржуазної (в тому числі і селянської) демократії, — можлива тільки з точки зору соціал-демократичного пролетаріату»³⁸. Тільки такий критерій — практика передового революційного класу суспільства — дозволяє, на думку В. І. Леніна, відмежувати прогресивний зміст творчості Л. Толстого від реакційних ідей його релігійно-етнічної проповіді, чітко визначити в творчій спадщині письменника «те, що не відійшло в минуле, що належить майбутньому»³⁹.

Отже, і в застосуванні суспільно-історичної практики як критерію правдивості художнього відображення дійсності, тобто до оцінки суто

³⁶ Ленін В. І. Лев Толстой як дзеркало російської революції.— Повне збір. творів, т. 17, с. 198.

³⁷ Ленін В. І. Л. М. Толстой.— Повне збір. творів, т. 20, с. 17.

³⁸ Там же, с. 19—20.

³⁹ Ленін В. І. Л. М. Толстой.— Повне збір. творів, т. 20, с. 21.

гносеологічної сторони відношення мистецтва до дійсності, В. І. Ленін так само виходить з єдності соціального, партійно-класового і гносеологічного аспектів естетичного дослідження. Розвиток марксистсько-ленінської естетичної науки підтверджує методологічну плідність такого підходу, втіленого в ленінській теорії відображення. І навпаки, відокремлення і абсолютизація якогось одного аспекту мистецтва призводить до спрощеного, неправильного в кінцевому підсумку розуміння художньої творчості як засобу пізнання і активного перетворення дійсності. Для ленінської теорії відображення однаково важливо розглядати мистецтво і як продукт певного соціального середовища, і як форму відображення соціальної дійсності⁴⁰. Тільки через конкретну зумовленість твору мистецтва суспільними відносинами можна зрозуміти особливості відображення ним дійсності і, навпаки, в ідейному змісті цього відображення (а не в фактах соціального походження митця, його теоретичних деклараціях тощо) втілюється соціально-ідейна спрямованість і реально-практичне значення художнього твору в суспільному житті.

Тому з нашого погляду, невиправданими є спроби деяких авторів вивести сутність і специфічні особливості художньої творчості з принципу відображення як загальної властивості матерії, поминувши опосередкованість художнього відображення суспільно-історичною практикою, активно-перетворювальною діяльністю суспільної людини. Той загальноновизнаний у марксистсько-ленінській філософії факт, що «практика здійснюється як справді людська, творча, перетворювальна діяльність тільки при умові об'єктивно-істинного відображення дійсності людиною»⁴¹, зовсім не дає підстави переглядати положення про первинний, визначальний характер предметно-практичної, матеріальної діяльності суспільства щодо його духовної діяльності. Ствердження ленінською теорією відображення здатності мистецтва адекватно пізнавати сутність відображуваних ним явищ має фундаментальне значення для розуміння творчої природи мистецтва. Ленінське положення про те, що «думка людини безконечно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого... порядку, до сутності другого порядку і т. д. без кінця»⁴², зачіпаючи й художню творчість, унеможливило її тлумачення як тільки конкретно-чуттєвого, лише «зовнішньоподібного» наслідування реальних явищ дійсності. Якщо художнє відображення є пізнанням реального світу, воно з необхідністю включає узагальнення явищ на рівні розкриття їх сутності.

Щоправда, художнє мислення проникає не в ті ж самі сутності, що науково-теоретичне. «Суть» речей або «субстанція»,— зауважував В. І. Ленін,— теж відносні; вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів... діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих *віх* пізнання природи прогресуючою наукою людини»⁴³. Відносність об'єктивно існуючих сутностей визначає не тільки прогрес пізнання, його проникнення в глибини реальності, а й диференціацію форм пізнавальної діяльності: те саме явище дійсності може бути пізнане з різних сторін, у неоднакових аспектах. Мистецтво, за справедливим визначенням С. Раппопорта, узагальнює «явища дійсності у зв'язку з відношеннями до них людини»⁴⁴, причому мистецтво розкриває ці відношення «в їх сутності, в

⁴⁰ Див.: Овсянников М. Теория отражения и эстетика.— В кн.: Борьба идей в эстетике, с. 15.

⁴¹ Практика и познание.— М.: Наука, 1973, с. 10.

⁴² Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 211.

⁴³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 256.

⁴⁴ Раппорт С. Х. От художника к зрителю.— М.: Советский художник, 1978, с. 45.

їх стійкому, необхідному, соціально-історичному змістові...»⁴⁵. Виходячи з величезного значення безпосередньо емоційного ставлення митця до дійсності, яке надає художнім творам особливої емоційної наснаженості і чуттєвої достовірності самого життя, марксистсько-ленінська естетика водночас відкидає зведення мистецтва до чуттєвого пізнання в межах буденної свідомості. «Художні емоції не мають аналога в буденній свідомості. Здатність до їх створення споріднена зі здатністю до формування вищих абстракцій, яка властива науковій свідомості»⁴⁶.

Тому важко без застережень прийняти положення про те, що внаслідок «необхідності відтворення таких елементів, які добре знайомі нам з буденного життя» (без чого неможливе особистісно-емоційне ставлення до художнього образу), «художнє відображення дійсності взагалі і реалістичне особливо розміщується, так би мовити, в обмеженішому діапазоні, ніж науковій моделі»⁴⁷. Звичайно, мистецтво не в змозі відтворити у своїх образах будову елементарних частинок або структуру гена,— але не тому, що воно обмежене рамками буденної свідомості (до речі, саме поняття буденної свідомості історично відносне — в епоху сучасної науково-технічної революції наукові уявлення дедалі більше стають її надбанням).

Мистецтво, безперечно, більшою мірою, ніж наука або філософія, пов'язане з таким виявом буденної свідомості, як суспільна психологія,— настроями, прагненнями, уявленнями, інтересами людей. Воно, на відміну від інших форм суспільної свідомості, здатне, як це показав В. І. Ленін на прикладі творчості Л. Толстого, з усією безпосередністю втілювати й передавати психологічний стан людей, їх переживання і емоції. Але, відтворюючи суспільну психологію людей, мистецтво — і передусім реалістичне мистецтво — своїми засобами узагальнює і систематизує суспільно-психологічні явища, розкриває закономірний зв'язок почуттів і настроїв людини з реальними обставинами їх життя, нарешті, оцінює їх з позицій певного суспільного ідеалу. Інакше кажучи, відтворюючись в мистецтві, суспільна психологія, буденна свідомість набувають значення вищого рівня суспільної свідомості — ідеології, рівнозначної за ступенем узагальненості відображення дійсності науковому пізнанню.

Що ж до діапазону художнього відображення реального світу, то він не вужчий від наукового, а просто зовсім інший, бо іншою є практична мета художнього пізнання. «Панування над природою, яке проявляє себе в практиці людства,— писав В. І. Ленін,— є результат об'єктивно-вірного відображення в голові людини явищ і процесів природи...»⁴⁸. Це положення стосується і художньої творчості, але потребує конкретного з'ясування, в якій самій сфері практики людства реалізуються здобутки об'єктивно-правильного відображення мистецтвом дійсності. Очевидно, що це не сфера матеріального виробництва — оброблення природи людини, за висловом К. Маркса, в якій визначальне значення відіграє наука. Але поряд з цим К. Маркс називає й іншу, не менш важливу галузь суспільно-історичної практики: «*оброблення людей людьми*»⁴⁹. Цією метою і зумовлюються як діапазон, так і специфічні стосовно науки особливості художнього відображення: якщо мис-

⁴⁵Р а п п о р т С. Х. От художника к зрителю.— М.: Советский художник, 1978, с. 47.

⁴⁶ Там же, с. 85.

⁴⁷ Андреев А. Л. Ленинская теория отражения и природа искусства.— М.: Знание, 1978, с. 21.

⁴⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 181.

⁴⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 33.

тецтво сприяє «пануванню» над природою, то насамперед над «природою» людської особистості, бо саме тут воно дає об'єктивно правильне відображення реальних явищ і процесів.

Отже, і в питанні про взаємовідношення художньої творчості і наукового пізнання надзвичайно важливо дотримуватися ленінського принципу єдності соціального і гносеологічного підходів до духовно-відображувальної діяльності людини.

Порівняльний аналіз мистецтва і науки в межах тільки гносеологічного протиставлення свідомості і дійсності в кращому випадку дає тільки перелік відмінностей між ними, але не в змозі пояснити їх причини, оскільки розглядає художню діяльність переважно з боку її об'єкта. Пізнавальний зміст творів мистецтва є наслідком такого відображення дійсності, основою якого є естетичне відношення суб'єкта і об'єкта. Естетичною природою художньої творчості зумовлені і орієнтованість пізнавального змісту мистецтва на його засвоєння як особистісного досвіду індивіда, неповторно індивідуальний, емоційний характер художнього «знання», своєрідна «очевидність» художньої правди, яка не потребує логічних доказів своєї істинності. Естетичний характер сприймання творів мистецтва робить його активно творчим за своєю природою процесом «співпереживання» художнього змісту реципієнтом, чим спричинюються особливості ідейно-виховного впливу мистецтва на людину.

Передовому мистецтву нашого часу — мистецтву соціалістичного реалізму — належить важлива роль у виконанні накресленого в Постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» завдання: «озброювати радянський народ, кожне нове покоління непереможною зброєю історичної правди, глибоким розумінням законів і перспектив соціального розвитку, спираючись на непохитну основу марксистсько-ленінського вчення»⁵⁰.

* * *

Ленинская теория отражения как методологическая основа научного понимания художественного творчества предполагает в качестве своего важнейшего принципа учет общественно-исторической практики, опосредующей отношение искусства к действительности. «Точка зрения жизни, практики» как первая и основная, по словам В. И. Ленина, точка зрения теории познания обуславливает единство социально-классового и гносеологического подхода к анализу явлений художественной культуры. Блестящим образцом применения диалектико-материалистической теории отражения к исследованию художественного творчества являются ленинские статьи о Л. Н. Толстом, в которых всесторонне раскрыто значение общественной практики как непосредственной основы и исторического критерия объективно-правдивой художественной картины эпохи, воссозданной писателем.

⁵⁰ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Постанова ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р.] — К., 1979, с. 3.

На допомогу керівникам теоретичного семінару „Праця В. І. Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм” і методологічні проблеми сучасного наукового пізнання“

П. Ф. ЙОЛОН

МЕТОДИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Нині досягнення природничих, суспільних і технічних наук, перспективи їх дальшого розвитку вимагають глибокого філософського осмислення і узагальнення. Правильне розуміння законів і тенденцій розвитку наукового пізнання, способів здобування нових знань забезпечує марксистсько-ленінська методологія, серцевину якої є матеріалістична діалектика.

Матеріалістична діалектика як методологічна основа сучасної науки є закономірним підсумком всієї історії людської культури. К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко проаналізували й осмислили тисячолітній досвід пізнання та суспільно-історичної практики і відкрили найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, які стали вихідними методологічними принципами дальшого наукового пізнання та революційного перетворення дійсності.

Ленінська філософська спадщина становить новий етап у розвитку діалектико-матеріалістичної методології. В нових історичних умовах і на основі узагальнення новітніх досягнень науки В. І. Ленін збагатив матеріалістичну діалектику новими ідеями та положеннями. Особливе місце в розробці сучасної наукової методології належить праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Глибокий розвиток в ній марксистського вчення про науковий метод став одним з найважливіших надбав сучасності.

Серед сукупності фундаментальних методологічних положень, які мають невичерпне евристичне значення для сучасної науки, слід назвати передусім класичне діалектико-матеріалістичне визначення матерії, всебічний розгляд соціокультурного і гносеологічного змісту принципу практики, розвиток діалектико-матеріалістичного вчення про практику як критерій істини, про процесуальний характер і об'єктивність істини, про необхідність і шляхи з'ясування світоглядного і методологічного значення новітніх досягнень науки. Ці ленінські ідеї мають надзвичайно актуальне значення на сучасному етапі розвитку наукового пізнання. Вони органічно пов'язані з фундаментальними положеннями, які містяться у «Філософських

зонтах» й інших працях В. І. Леніна, є дальшим розвитком методологічних ідей основоположників марксизму¹.

Під таким кутом зору ми і розглянемо в цій статті деякі істотні характеристики наукового методу.

Поняття про науковий метод. Пізнання людиною об'єктивного світу становить цілеспрямований закономірний процес. Щоб досягти об'єктивної істини, суб'єкт пізнання має рухатися по шляху, який сам є істинним. «Не тільки результат дослідження,— зазначав К. Маркс,— але й шлях, який веде до нього, повинен бути істинним. Дослідження істини само повинно бути істинним»². Істинний шлях дослідження дістає своє вираження в організації пізнавальної діяльності суб'єкта відповідно до природи розглядуваного об'єкта. Способом такої організації виступає науковий метод.

Метод за своїм змістом і формою є певною, історично зумовленою єдністю об'єктивних і суб'єктивних моментів пізнавальної діяльності людини. Об'єктивну сторону методу становлять закономірності реального світу, відображені в людському мисленні. Це означає, що основою кожного наукового методу є система об'єктивно істинного знання про закони функціонування та розвитку природи, суспільства і мислення. Оскільки найбільш розвинутою, зрілою і досконалою формою наукового знання є теорія, то науковий метод за своїм об'єктивним змістом збігається з науковою теорією. Тому в процесі наукового пізнання теорія і метод тісно пов'язані між собою.

Діалектична єдність методу пізнання з науковою теорією виявляється принаймні у таких моментах. По-перше, структура ме-

¹ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.—Повне збір. творів, т. 29, с. 186—187; його ж. Матеріалізм і емпіріокритицизм.—Повне збір. творів, т. 18, с. 121—133; його ж. Ще раз про профспілку. Повне збір. творів, т. 42, с. 278—280.

² Маркс К. Замітки про найвищу форму пруську цензурну інструкцію.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 7.

тоту в загальних рисах збігається з структурою теорії. Тому систематизація наукових знань і удосконалення структури теорії є водночас і формуванням методу, ефективність якого в пізнанні визначається ступенем зрілості науки, мірою логічної досконалості наукової теорії. Чим вища логічна організація наукової теорії, тим ефективнішу роль відіграє вона в процесі пізнання як метод дослідження. І навпаки, чим менше розроблена наука з теоретичного погляду, тим слабкіше евристичне значення її методу. По-друге, послідовність в застосуванні окремих ланок наукового методу в основних рисах відтворює послідовність логічного руху змісту теорії. Тому процес здобування нового знання щодо форми набуває закономірного руху самої науки. Враховуючи що обставину, основоположники марксизму наголошували на необхідності розвивати науку у власному, притаманному їй внутрішньому зв'язку. Ця вимога, яка послідовно втілена в «Капіталі» К. Маркса, стосується кожної науки, незалежно від специфіки розглядуваного об'єкта. Всяка випадковість і довільність в науці, відсутність необхідної закономірності руху її змісту не може не позначитися на успішному застосуванні об'єктивно істинного знання цієї науки як методу дослідження. Отже, науковий метод, оскільки він формується на основі об'єктивно істинних знань, є за своїм змістом відображенням закономірностей об'єктивного світу.

Метод кожної науки включає в себе елементи, сформовані на основі трьох різновидів знань: нагромаджених певною конкретною наукою; здобутих суміжними науками або науками, що вивчають закономірності більш вищого рівня загальності; знання філософського і світоглядного характеру. Рух змісту методу є рухом цих різновидів знання, кожний з яких відіграє певну роль в пізнанні об'єктивної істини. Учені, які заперечують методологічне значення філософських і світоглядних знань, як звичайно, опиняються в полоні віджилих, іноді реакційних філософських поглядів. «В яку б позу не ставали природодослідники,— пише Ф. Енгельс,— над ними панує філософія. Питання лише в тому, чи бажають вони, щоб над ними панувала яка-небудь погана модна філософія, чи ж вони бажають керуватися такою формою теоретичного мислення, яка ґрунтується на обізнаності з історією мислення та її досягненнями»³. В історії пізнання були періоди, коли панування «модної філософії» в науці призводило до появи в ній глибоких криз. Так, на початку ХХ ст. вибухнула криза у фізиці, причини якої докладно розкриті В. І. Леніним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Для фізики тоді був тільки один шлях

найшвидшого виходу з кризи: взяти на своє озброєння найдосконаліший з наукового погляду діалектичний метод.

Об'єктивна сторона виражає істотну ознаку наукового методу. Проте, щоб з'ясувати суть наукового методу, потрібно водночас розкрити його суб'єктивну сторону. Вона полягає в тому, що знання закономірностей об'єктивного світу перетворюється на метод наукового пізнання лише за умов свідомого застосування їх суб'єктом пізнавальної діяльності відповідно до внутрішньої логіки об'єкта та завдань дослідження. Інакше кажучи, вже здобуте знання може стати засобом для отримання нових результатів тоді, коли знає певної теоретичної обробки, в процесі якої воно набуває нової пізнавальної спрямованості. Якщо функція наукової теорії полягає в тому, щоб відобразити, пояснити і передбачити нове коло явищ реальної дійсності, то завдання наукового методу—забезпечити на основі досягнутого рівня наукових знань і вироблених наукою пізнавальних засобів адекватне розв'язання проблеми. Така «перерієнтація» знання відбувається тоді, коли пізнана закономірність усвідомлюється не тільки як істинне відображення об'єктивного світу, але і як закономірність руху самого пізнання. Метод виробляється наукою під кутом зору того, як суб'єкт пізнання має діяти, щоб досягти об'єктивної істини. Пізнані закономірності об'єктивної реальності, ставши основою наукового методу, перетворюються на правило дослідницьких дій суб'єкта. Тому з суб'єктивного боку метод виступає як система правил, сукупність прийомів, які визначають послідовність і характер дій над розглядуваними об'єктами. У деяких течіях буржуазної філософії абсолютізується ця сторона методу. Останній характеризується як якість суб'єктивна процедура, повністю відірвана від об'єкта. Своєю граничною вираження ця абсолютізація досягає у суб'єктивно-ідеалістичних течіях, де метод тлумачиться як такий, що не має ніяких об'єктивних засад.

Марксистсько-ленінська філософія виходить з того, що суть кожного наукового методу визначається відображеннями в ньому закономірностями реальної дійсності, що дієвість і ефективність наукового методу залежить від того, наскільки він відповідає природі об'єкта, що справді науковий метод є діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного при визначальній ролі об'єктивного.

Отже, науковий метод є сформована на основі знання закономірностей об'єктивного світу система правил і прийомів, що спрямовують пізнавальну діяльність суб'єкта по шляху оволодіння об'єктивною істинною.

Схема типології наукових методів. Сучасні природничі і соціально-гуманітарні науки мають у своєму арсеналі достатньо великий комплекс мето-

³ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 489.

дів пізнання. Їх розмаїтість і специфіка визначаються багатьма чинниками. Насамперед особливості кожного методу залежать від характеру об'єктивних закономірностей, які він кристалізує в собі у вигляді певних теоретичних норм і практичних правил пізнання відповідно до специфіки відображуваного об'єкта. З цього випливає і багатоманітність історично сформованих методів пізнання: філософські методи, математичні методи, хімічні методи, соціологічні методи та ін. Крім того, специфіка методу залежить від рівня і сфери застосування, що дає змогу говорити про теоретичні, емпіричні і наскрізні методи. Особливо важливою рисою методу є рівень його загальності щодо застосування. На цій основі виділяють такі методи: всезагальні, загальнонаукові і конкретні, або спеціальні.

Всезагальні методи ґрунтуються на знанні найзагальніших законів розвитку природи, суспільства та людського мислення. До всезагальних методів насамперед належать методи, сформовані у лоні розвитку філософії як такої форми теоретичної свідомості, що узагальнює історію соціально-практичного і культурно-історичного освоєння людиною дійсності. Історія розвитку людського пізнання знає два філософських методи — діалектичний і метафізичний.

Діалектичний метод. Об'єктивним змістом діалектичного методу є закони і категорії матеріалістичної діалектики. Оскільки закони діалектики діють у всіх сферах об'єктивної реальності та мислення, а категорії є відображенням найзагальніших властивостей матеріального світу, то це забезпечує найширше застосування діалектичного методу в науковому пізнанні і перетворенні дійсності. Проте не тільки в цьому полягає специфіка діалектичного методу. Річ у тім, що методи, скажімо, формальної логіки відзначаються теж великою загальністю, використовуються в усіх галузях наукового знання. Але вони виявляють свою обмеженість там, де треба з'ясувати шляхи виникнення і розвитку наукового знання, генезис наукових теорій, відношення наукового знання до об'єктивної дійсності та ін. Діалектичний метод вивчає закони розвитку наукового пізнання, рух людського мислення до об'єктивної істини, діалектику абсолютного і відносного в пізнанні, розкриває особливості форми і тенденції сучасного наукового пізнання.

Діалектичний метод ґрунтується на ряді важливих фундаментальних принципів. В його основі лежить принцип матеріальної єдності світу, який полягає у визнанні того, що весь світ, який оточує людину, є не що інше, як довічно рухома матерія. Людська свідомість також не існує поза матерією чи паралельно їй. Вона є продуктом поступального розвитку матерії, властивістю її високоорганізованої форми, здатною відображати об'єктивну реальність. Як мето-

дологічна настанова принцип матеріальної єдності світу спрямовує наукове пізнання на розкриття спільної субстанційної основи якісно відмінних форм руху, на виявлення загальних законів, що керують різноманітними процесами в мікро-, макро- і мега-світі, на визначення для кожного пізнаваного явища закономірного місця в структурі загальної наукової картини світу.

У процесі пізнання об'єктивну дійсність треба розкривати такою, якою вона є сама по собі. Причини виникнення, функціонування і зникнення усіх явищ природи треба шукати в самій природі. Зразком методологічного застосування принципу матеріальної єдності світу є здійснений В. І. Леніним аналіз найновіших досягнень фізики на рубежі XIX—XX ст., критика їх ідеалістичного витлумачення, зокрема, критика принципу економії мислення, «теорії символів», концепції енергетизму⁴.

Основоположним принципом діалектичного методу є також принцип розвитку. Для діалектичної філософії, підкреслював Ф. Енгельс, немає нічого раз назавжди встановленого. «На всьому і в усьому бачить вона печать неминучого падіння, і ніщо не може встояти перед нею, крім безперервного процесу виникнення і знищення, безконечного переходу від нижчого до вищого»⁵. Тому в процесі пізнання потрібно зосереджувати увагу на протилежних тенденціях реальної дійсності та розкривати закономірності розвитку її явищ. «Умова пізнання всіх процесів світу,— підкреслював В. І. Ленін,— в їх «саморусі», в їх спонтанейному розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх, як єдності протилежностей»⁶.

У конкретних сферах наукового пізнання і перетворення дійсності принцип розвитку набуває необхідної специфікації. Конкретизуючись у певних поняттях, він стає вихідним методологічним пунктом наукового розуміння якісних перетворень речовини у фізиці та хімії, теорії зародження та еволюції органічних форм у біології, виникнення людського суспільства і його поступального переходу до вищих рівнів організації. Виражаючи свій зміст в категоріях, що безпосередньо відображають суспільно-історичний процес, принцип розвитку став однією з теоретичних передумов марксистсько-ленінської теорії класової боротьби та соціальних революцій.

Діалектичний метод ґрунтується також на принципі універсального взаємозв'язку. Не можна пізнати суті явищ, не розкривши всіх їх опосередкувань. «Усвідомлення то-

⁴ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм—Повне зібр. творів, т. 18, с. 18, 160—165, 226—231, 244—267.

⁵ Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 264.

⁶ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 299.

го,—наголошує Ф. Енгельс,—що вся сукупність процесів природи перебуває у систематичному зв'язку, спонукає науку виявляти цей систематичний зв'язок всюди, як в частковостях, так і у цілому»⁷. Цей принцип вимагає від дослідника дотримуватись конкретно-історичного підходу у вивченні явищ об'єктивної реальності, забезпечує всебічний аналіз.

Важливого методологічного значення набув принцип універсального взаємозв'язку на сучасному етапі розвитку пізнання завдяки виникненню і широкому застосуванню особливого способу наукового дослідження—так званого системного підходу. Відповідно до вимог останнього об'єкт дослідження розглядається як сукупність органічно пов'язаних компонентів, які взаємодіють між собою. За цих умов фундаментального значення для науки набули поняття системи, ієрархії систем, структури, структурного рівня, організації, зв'язку, управління, що не могло не вплинути на категоріальний склад сучасного конкретно-наукового мислення.

Діалектичний метод виходить також з принципу єдності логічного і історичного. Кожне явище виникло не у відриві від попереднього розвитку дійсності, а, навпаки, воно склалося як результат цього розвитку, як його завершення. В своєму дійсному існуванні воно успадкувало всі найістотніші віхи свого становлення і містить у собі в своєрідній формі, у так званому знятому, згорнутому вигляді, всю попередню свою історію. У пізнанні сутності явищ можна рухатися двома шляхами. Перший полягає в тому, щоб відтворити весь історичний процес, описати крок за кроком всі моменти і етапи виникнення та становлення певного явища. Такий шлях називають історичним. Другий шлях спрямований на те, щоб відобразити явище в теоретично послідовній формі. Його називають логічним. Кожен з них, застосований відірвано один від одного, має свої хибні. Сам по собі історичний шлях, змальовуючи дійсну історію з усіма її випадковостями, зигзагами, частими відхиленнями в бік від основної лінії розвитку, відступами назад, може загубити між цими деталями закономірну суть процесу, його історичну необхідність. Так само логічний шлях, застосований у відриві від історичного, перетворюється на пусту гру абстракцій. Тому справжній шлях до об'єктивної істини ґрунтується на визнанні того, що кожне явище на конкретному етапі свого руху є тим, чим воно стало в процесі свого історичного розвитку, що логіка його дійсного функціонування є його згорнута історія. Теорія явища не може не бути одночасно і його історією, тобто історією в її необхідній і логічно послідовній формі, а історія явища не може не бути одночасно і його теорією, тільки теорією

в конкретному виявленні її змісту. Характеризуючи діалектику логічного і історичного, Ф. Енгельс зауважував, що логічний «метод по суті є не чим іншим, як тим же історичним методом, тільки звільненим від історичної форми і від випадковостей, які заважають. З чого починає історія, з того ж повинен починатися й хід думок, і його дальший рух являтиме собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес...»⁸. Отже, тільки тоді відтворення того чи іншого явища в мисленні буде істинним, коли воно ґрунтується на діалектичній єдності логічного і історичного.

Діалектичний метод сформувався як закономірний результат усієї історії розвитку пізнання і практичного перетворення світу.

Першу спробу розробки діалектичного методу здійснили на ідеалістичній основі представники класичної німецької філософії, насамперед Гегель. К. Маркс і Ф. Енгельс критично переосмислили філософську систему Гегеля, виробили на матеріалістичній основі справді науковий філософський метод. «Мій діалектичний метод...—писав К. Маркс,—не тільки відмінний від гегельовського, але є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, що його він перетворює навіть під назвою ідеї в самотійний суб'єкт, є деміург (творець, будівничий.—Ред.) дійсного, яке становить лише його зовнішній прояв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній»⁹. В. І. Ленін високо оцінював методологічне значення діалектики для теорії пізнання, підкреслюючи велику заслугу К. Маркса у перетворенні її на дійсний метод пізнання. Діалектика, зазначав він, в Марксовому розумінні включає в себе теорію пізнання, гносеологію, «яка повинна розглядати предмет так само історично, вивчаючи й узагальнюючи походження і розвиток пізнання, перехід від незнання до пізнання»¹⁰.

Наукове пізнання, особливо сучасне, має справу з об'єктами найрізноманітнішої природи, інколи принципово відмінними за своїми якісними і кількісними ознаками. В кожному конкретному випадку пізнавальний процес відбувається в далеко не ідентичних умовах, часто таких, що докорінно змінюють його характер та істотно впливають на його кінцевий результат. Перед

⁸ Енгельс Ф. Карл Маркс. «До критики політичної економії».—Твори, т. 13, с. 466.

⁹ Маркс К. Капітал. Том перший. Писав до другого видання.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 23.

¹⁰ Ленін В. І. Карл Маркс.—Повне зібр. творів, т. 26, с. 48.

⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 35.

кожним актом дослідження ставиться своя, цілком визначена мета, добирається відповідний пізнавальний інструментарій. Зрозуміло, за таких умов немає і не може бути якогось шаблону в застосуванні діалектичного методу. Залежно від природи об'єкта, умов пізнання і дослідницької мети діалектичний метод набуває своєрідної форми. Так, для систематичного дослідження особливо складних цілісних систем, що розвиваються, діалектичний метод використовується у формі так званого піднесення від абстрактного до конкретного. Саме таким чином був здійснений науковий аналіз капіталістичної суспільно-економічної форми в працях К. Маркса «Капітал» і В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму». Піднесення від абстрактного до конкретного є така організація дослідження, коли вихідним пунктом наукового вивчення береться найзагальніша абстракція, що відображає найпростіше і найістотніше відношення (властивість) розгляданого об'єкта. Через виявлення і логічне розв'язання внутрішніх суперечностей, через багатство послідовних визначень відбувається діалектичний рух абстракції і досягається розгалужена система конкретного знання, яка в логічно послідовній формі відображає закономірності реального процесу.

Обмеженість метафізичного методу. На відміну від діалектичного метафізичний метод розглядає об'єктивний світ як сукупність незмінних речей. «Для метафізика,— підкреслював Ф. Енгельс,— речі та їх мислені відображення, поняття, є окремі, незмінні, застигли, раз назавжди дані предмети, що мають бути досліджені один після другого і один незалежно від другого. Він мислить суцільними неопосередненими протилежностями; мова його складається з: «так-так, ні-ні; що більш того, те від лукавого». Для нього річ або існує або не існує, і так само річ не може бути самою собою і в той же час іншою. Позитивне і негативне абсолютно виключають одне одного, причина і наслідок у відношенні одна до одної теж перебувають в застиглій протилежності»¹¹. Метафізичний спосіб мислення сформувався за історичних умов розвитку класичної механіки, яка досліджувала простий рух тіл у просторі. Перенесений у інші галузі пізнання і набувши філософського значення, метафізичний метод у ході розвитку науки виявив свою обмеженість і наукову неспроможність. «Метафізичний спосіб розуміння,— відзначав Ф. Енгельс,— хоч і є правомірним і навіть необхідним у певних галузях, більш чи менш широких залежно від характеру предмета, рано чи пізно досягає шоразу тих меж, за якими він стає одно-

стороннім, обмеженим, абстрактним і заплутується в нерозв'язаних суперечностях, тому що за окремими речами він не бачить їх взаємного зв'язку, за їх буттям— їх виникнення і зникнення, через їх спокій забуває їх рух, за деревами не бачить лісу»¹². Метафізичний метод не може задовольнити сучасний розвиток пізнання. Підкреслюючи методологічне значення діалектики для пізнання, В. І. Ленін зазначав: «Діалектика як живе, багатостороннє... пізнання з безліччю відтінків усякого підходу, наближення до дійсності...— ось незмірно багатий зміст порівняно з «метафізичним» матеріалізмом, основна *віда* якого є невміння застосувати діалектику... до процесу і розвитку пізнання»¹³. Сучасна наука свідомо чи стихійно послуговується діалектико-матеріалістичним світорозумінням як єдиною науковим філософським методом.

Загальнонаукові методи. Діалектичний метод є методологічною основою загальнонаукових і спеціальних методів, що застосовуються в конкретних науках. Особливістю цих методів є те, що вони, хоча і широко використовуються в науці, проте мають обмежену сферу дії. Це обмеження полягає, зокрема, в тому, що той чи інший метод застосовується не в усіх науках або не на всіх рівнях пізнання (тільки на теоретичному чи емпіричному). До загальнонаукових методів належать спостереження, експеримент, порівняння, аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, інтерпретація, моделювання та ін.

Спостереження як метод пізнання становить цілеспрямований і планомірний процес сприйняття предметів і явищ об'єктивного світу та їх властивостей. Основою спостереження є органи чуттів людини, можливості яких у процесі пізнання розширюються через використання різних приладів: мікроскопів, телескопів тощо. Спостереження належить до емпіричного рівня пізнання. Однак це не означає, що мислення в процесі спостереження лише «працює» чуттєві дані. Мислення і на цьому етапі пізнання відіграє активну роль: воно визначає пізнавальну мету, забезпечує раціональну форму вираження результатів дослідження.

Пізнавальна ефективність наукового спостереження залежить від того, наскільки воно провадиться систематично. Систематичність спостереження впливає з підпорядкованості його завданням цілеспрямованого пошуку і дає можливість уникнути прогалин і випадковостей у дослідженні. Сам процес спостереження має бути ретельно підготовленим. Дослідник повинен наперед ознайомитись з раніше здобутими даними, що прямо або опосередковано стосуються предметної області спостереження, визначити оптимальні умо-

¹¹ Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 198.

¹² Там же, с. 199.

¹³ Ленін В. І. Філософські зошити.— Там же, с. 303.

ви, за яких об'єкт найдоступніший для спостереження і виявляє властивості, які становлять науковий інтерес. Відповідність спостереження науковим критеріям залежить також від ступенів розробки гіпотези щодо його майбутніх результатів.

Спостереження може провадитися у природних або штучних умовах. Якщо дослідник не втручається в хід самого об'єктивного процесу, не змінює умов існування об'єкта розгляду, то спостереження має природний характер. Природна форма ходу спостереження має як позитивну, так і негативну сторони. Позитивна сторона полягає в тому, що сприйняття об'єкта тут відбувається в його безпосередній цілісності. Негативна — в тому, що не завжди вдається уникнути неістотних елементів, які не дозволяють спостерігати процес в «чистому» вигляді. Тому частогусто дослідник створює спеціальні штучні умови для того, щоб забезпечити спостереження в «чистому» вигляді. Таке спостереження набуває особливої форми як метод пізнання і називається експериментом.

Отже, експериментом є наукове спостереження, при якому об'єкт дослідження ставиться в штучні умови свого існування або штучно відтворюється. Оскільки експеримент є особливою формою спостереження, то йому притаманні всі ті характеристики, що й спостереженню. Водночас він має і свої особливості.

Насамперед у експерименті об'єкт дослідження ставиться в такі умови, де найяскравіше виявляються властивості, які цікавлять дослідника. Далі, експерименту властива повторюваність, що забезпечує надійність спостереження. Варіюючи умови протікання процесу, можна встановити залежність одних його характеристик від інших або викликати такі явища, які в природі не існують в звичайних умовах. Перевагою експерименту є також те, що за його допомогою можна вивчати явища, які з певних причин, наприклад через свою надзвичайну масштабність, часову або просторову віддаленість, не можуть бути об'єктом спостереження в природних умовах. Експеримент як метод дослідження набагато складніший від звичайного спостереження. Крім приладів, що посилюють наші природні органи чуттів, він включає в себе так звані експериментальні пристрій, який забезпечує створення спеціальних штучних умов дослідження об'єкта. Іноді вже саме створення такого пристрою, наприклад синхрофазотрона, є значним зрушенням у розвитку науки.

Є чимало різновидів експерименту. Залежно від мети дослідження існують експерименти: а) пошукові, метою яких є відкриття нових процесів, речей, явищ і їх властивостей; б) перевірочні, які проводяться для підтвердження або спростування того чи іншого теоретичного положення; в) демонстраційні, завдання

яких — ілюструвати той чи інший висновок. Відповідно до того, з чим працює вчений — беспосередньо з самим об'єктом чи з його заміником, моделлю, — виділяють два різновиди експериментів: натуральні і модельні. Модельні експерименти особливо ефективні тоді, коли об'єкт дослідження недоступний для безпосереднього здійснення над ним певних перетворень (скажімо, експериментування з моделлю майбутнього корабля). Розрізняють також реальні експерименти, якщо мають справу з матеріальними предметами в реальних умовах, і мислені, коли оперують лише образами предметів в умовних умовах. Особливість мислених експериментів полягає в тому, що вони або принципово, або на певному етапі розвитку пізнання практично нездійсненні (наприклад, мислений експеримент для виявлення властивостей якогось тіла, коли його умовно доводять до температури абсолютного нуля). У зв'язку зі зростанням абстрактного рівня науки мислений експеримент набуває дедалі більшого значення.

Наукове спостереження і експеримент є засобом здобування первинного вихідного знання, яке фіксується як протоколи, графіки, таблиці тощо, а за своїм змістом є знання фактів. Тому результати спостереження та експерименту становлять емпіричну базу науки, над якою надбудовуються всі інші рівні знання і яка є основою наукових узагальнень, відкриття законів, побудови теорій.

Порівняння як метод дослідження дає змогу виявити спільні або відмінні властивості у процесі зіставлення двох об'єктів дослідження. Знання про схожість або відмінність однаково важливе для пізнання: перше є основою узагальнення, друге — з'ясування особливостей прояву об'єкта пізнання. Порівняння може бути якісним, коли визначається наявність або відсутність відповідних властивостей у зіставлюваних предметах, і кількісним, коли розкривається ступінь виявлення тієї самої ознаки розглядуваних предметів. Особливим різновидом кількісного порівняння, яке набуло в науці самостійного значення, є той, який ґрунтується на зіставленні предметів з якимось спеціально обраним предметом, що характеризується як одиниця виміру (еталон порівняння). Його називають вимірюванням.

У процесі вимірювання порівнювані предмети розглядаються як величини, що завдяки еталону набирають певного числового значення. Математичний апарат, який застосовується для обробки результатів вимірювання, надає поняттям і формулюванням законів відповідної строгості, а будові теорій — стрункості. Значення вимірювання як методу пізнання важко переоцінити. К. Маркс зауважував, що наука тоді набуває необхідної довершеності, коли вона широко послуговується математикою.

Важливе значення для дослідження предметів і явищ об'єктивного світу мають аналіз і синтез, які діалектично пов'язані між собою. Аналітичний підхід полягає у розчленуванні об'єкта на його складові частини. В процесі аналізу відбувається систематичне вивчення кожного складового елемента, зокрема його відношення до інших елементів, розрізнення випадкових і необхідних властивостей, істинних і неістинних та ін.

Синтез не існує окремо від аналізу, поряд чи поза ним. В актах мислення він органічно пов'язаний з аналізом, але на відміну від останнього має протилежну процедуру спрямованість — поєднувати складові елементи розглядуваного об'єкта в єдине ціле. Під єдиним цілим розуміють не просту суму або хаотичне нагромування частин, а поєднання їх на основі загального принципу, який становить внутрішній закон існування предмета або явища. У ході синтезу визначається місце кожного елемента, пізнаються способи їх поєднання і розкриваються загальні закономірності функціонування цілісної єдності.

Метафізичному способу мислення притаманне протиставлення аналізу і синтезу. На противагу цьому в філософії діалектичного матеріалізму аналіз і синтез характеризуються як такі прийоми дослідження, що не існують окремо один від одного.

Діалектична єдність аналізу і синтезу виявляється принаймні в таких моментах. Аналіз і синтез є передумовою один одного. Так, приступаючи до аналізу, дослідник вже наперед має у своїй свідомості цілісне, синтетичне уявлення про предмет чи явище, а синтез можливий лише за умов аналітичного розчленування предмета вивчення. Щодо цього аналіз і синтез виступають взаємним доповненням один одного. Крім того, вже саме проведення аналізу супроводжується синтезом і навпаки. Так, К. Маркс розглядаючи капіталістичне виробництво, вирізняє найпростіші його відношення і водночас створює найпростіші абстракції, які є синтетичним відображенням найбагатоманітніших форм виявлення цих відношень. Отже, на одному рівні дослідження синтез виступає моментом аналізу, на іншому — аналіз є моментом синтезу.

Аналіз і синтез широко використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівні пізнання. Таку саму роль відіграє індукція і дедукція, які є парними діалектично пов'язаними прийомами пізнання.

Індукція спрямована на пізнання загального через пізнання одиничного і особливого. Передумовою індукції є докладне ознайомлення з фактами, які відображають відповідні сторони і властивості предметів і явищ. На цій основі ґрунтуються загальні характеристики окремих предметів з дальшим перенесенням їх на

всі предмети певного класу. Отже, індуктивний метод, розширюючи знання відомої галузі до знання раніше невідомої, виступає засобом наукового узагальнення. Особливого пізнавального значення набуває індукція тоді, коли вона розкриває загальні й істинні відношення між об'єктами, виявляє причинно-наслідкові зв'язки.

Індукція є основою індуктивного умовиводу, якому властивий рух думки від одиничного до особливого, від особливого до загального, від менш загального до більш загального. Він застосовується як засіб доведення теоретичних положень науки, зокрема у тих випадках, коли виникає потреба в аргументації фактами.

Дедукція — прийом, за допомогою якого на основі знання загального пізнається часткове, одиничне. Для дедукції характерним є використання загальних положень науки у вивченні конкретних процесів і явищ об'єктивного світу. На відміну від індукції, яка є засобом узагальнення, ущільнення знання, дедукція конкретизує знання, розгортає загальне положення в розгалужену систему.

Дедуктивний метод посідає особливе місце в структурі сучасного теоретичного мислення. Він широко використовується як засіб побудови наукових теорій, формалізованих мов, інформаційно-математичних систем тощо. Як засіб побудови наукових теорій цей метод може бути: аксіоматичним, якщо з усіх положень теорії виділяються базові твердження — аксіоми, з яких за правилами умовиводу дістають всі інші положення теорії — теореми; генетичним (конструктивним), коли логічний розвиток теорії відбувається через побудову (конструювання) за певними правилами всіх її об'єктів з деяких вихідних; гіпотетико-дедуктивним, якщо всім положенням наукової теорії надають вигляду логічних наслідків з якихось припущень і коли ці наслідки можуть бути перевірені фактами. Дедуктивний спосіб побудови використовується в математиці і логіці, широко застосовується в сучасній фізиці, дедалі настійніше проникає в біологію, хімію, лінгвістику, прикладну соціологію та ін.

Для марксистської філософії характерне метафізичне протиставлення індукції і дедукції, заперечення пізнавального значення одної за рахунок другої, а якщо визнавався їх взаємозв'язок, то применшувалося пізнавальне значення того чи того методу. Наукове розв'язання проблеми взаємозв'язку індукції і дедукції стало можливе лише на основі матеріалістичної діалектики. «Індукція і дедукція, — робить висновок Ф. Енгельс, — зв'язані між собою з такою необхідністю, як синтез і аналіз. Замість того, щоб однобічно підносити одну з них до небес за рахунок другої, треба старатись застосовувати кожну на своєму місці, а цього можна добитися лише в тому випадку, якщо не

випускати з уваги їх зв'язку між собою, їх взаємне доповнення одна одною»¹⁴.

Поширеним в усіх галузях пізнання і на всіх його рівнях є абстрагування. Абстрагування є процесом мисленого відходу від багатоманітності характеристик предметів і явищ при одночасній зосередженості пізнавальної уваги на одній або кількох з них. Процес абстрагування ефективний лише за умови, коли відкидаються неістинні, випадкові і одиничні властивості та відношення, а предметом дослідження стають суттєві, закономірні і загальні з них. Результат процесу абстрагування фіксується у двоякій формі. По-перше, в процесі абстрагування створюються особливі об'єкти — так звані абстрактні об'єкти. Прикладом їх може бути математична точка, лінія, будь-яке число, інерція, вартість тощо. Абстрактні об'єкти є своєрідними представниками матеріальних речей в сфері теоретичного мислення. Звичайно, абстрактний об'єкт певною мірою однобічно репрезентує реальний предмет, збіднює, огрубляє, омертвляє його, проте є неодмінним засобом пізнання об'єктивного світу. Підкреслюючи необхідність цього, В. І. Ленін відзначав: «Ми не можемо уявити, виразити, виміряти, зобразити руху, не перервавши неперервне, не спростивши, огрубивши, не поділивши, не омертвивши живе»¹⁵.

По-друге, формою вираження результату процесу абстрагування є абстракція, яка відображає реальне явище під кутом зору окремої властивості чи відношення. Оскільки абстрагування може бути застосоване не тільки щодо конкретних речей, а й абстрактних об'єктів, які вже є його результатом, то воно набирає вигляду багатоступінчастого процесу, а утворене знання відноситься до різних рівнів абстракції. Чим вищого рівня абстракція, тим вона є загальнішою. Але це не свідчить про те, що абстракції відвертають людську думку від дійсності. Відзначаючи що особливість абстракції, В. І. Ленін наголошував: «Мислення, йдучи від конкретного до абстрактного, не відходить, коли воно *правильне*... — від істини, а підходить до неї. Абстракція *матерії*, закону *природи*, абстракція вартості і т. д., одним словом усі наукові (правильні, серйозні, не безглуді) абстракції відображають природу глибоке, правильніше, повніше»¹⁶. Зауважимо, що кожна абстракція є виправданою тільки в певних межах. Вихід за ці межі загрожуює перетворити її в безглузде утворення.

Особливим різновидом абстрагування є ідеалізація, в процесі якої дослідник відкидає не тільки неістинні, а й певні комплекси істинних властивостей, концентруючи пізнавальний інтерес на їх гранич-

ному виявленні. Наприклад, у створенні ідеалізації «абсолютно чорне тіло» усуваються всі властивості реальних речей, крім одної — здатності тіл поглинати світло. Однак і ця властивість береться лише у тому її вияві, коли тіло поглинає абсолютно все світло, що падає на нього. Безперечно, таких речей, як «абсолютно чорне тіло» насправді не існує і їх принципово не можна побудувати. Значення ж їх для науки полягає в тому, що за їх допомогою можна вивчати дію законів в чистому вигляді, досить точно їх формулювати, надаючи найзагальнішого вигляду. Значення абстракцій для науки досить велике, особливо для тих наук, де експеримент не може широко застосовуватись. Підкреслюючи роль абстракцій для політичної економії, К. Маркс писав: «При аналізі економічних форм не можна користуватися ні мікроскопом, ні хімічними реактивами. Те і друге повинна замінити сила абстракції»¹⁷.

Зворотним прийомом пізнання щодо абстрагування в певному розумінні виступає інтерпретація. Значення останньої в сучасному науковому пізнанні підвищується в зв'язку з тим, що внаслідок зростання рівня його абстракції зміст наукових термінів не піддається безпосередньому розумінню. Метод інтерпретації полягає в знаходженні системи об'єктів, що становлять сферу значень для абстрактних термінів наукової теорії.

Оскільки рівень абстракції, що інтерпретується, може бути різний, то інтерпретація так само, як і абстрагування, може виступити багатоступінчастим процесом. Система понять більш абстрактної теорії може інтерпретуватись на об'єктах менш абстрактної теорії, поняття якої в свою чергу можуть тлумачитись на об'єктах теорії ще нижчого рівня та ін. Подібно до того, як можлива абстракція від абстракції, так і можлива інтерпретація інтерпретації. Найнижчим рівнем інтерпретації є та, коли вдається абстрактні терміни асоціювати з наочними уявленнями певних речей або з відповідними ефектами в експерименті. Але зауважимо, що такі безперервний ланцюг від абстракцій найвищого рівня до предметів і явищ реального світу далеко не завжди можна провести, а іноді зовсім не можна провести, однак знайти той чи інший об'єктивний аналог можливо майже для всіх абстракцій, якщо вони правильні. Гносеологічне значення інтерпретації, крім всього іншого, полягає ще й у тім, що вона немов «заземляє» процес абстрагування.

Особливо велику роль в сучасному науковому пізнанні відіграє метод моделювання. Найчастіше під моделюванням розуміють штучне відтворення досліджуваного об'єкта в якійсь іншій матеріальній системі. Об'єкт, що відтворюється, називають оригіналом, а його відтворення — моделлю. Між оригіналом і моделлю

¹⁴ Енгельс Ф. Діалектика природи. — Там же, с. 504—505.

¹⁵ Ленін В. І. Філософські зошити. — Там же, с. 216.

¹⁶ Там же, с. 142.

¹⁷ Маркс К. Капітал. — Там же, с. 8.

лю існує цілком визначене відношення. Модель має бути з певного погляду подібна до оригіналу, але водночас й істотно відрізняється від нього. Вона відтворює властивості об'єкта, які безпосередньо цікавлять дослідника. Залежно від способу реалізації модель може бути фізичною, якщо вона побудована з речовинного матеріалу (діюча модель корабля), і знаковою, якщо вона побудована з сукупності знаків (хімічна формула речовини).

Спеціальні методи. Загальнонаукові методи в процесі пізнання перебувають в тісному взаємодоповненні з конкретно-науковими або спеціальними методами. Під спеціальними розуміють такі наукові методи, які формуються на основі знання про об'єктивні закономірності в конкретних галузях науки або навіть в окремих теоріях і використовуються для здобуття нових знань в їх межах. До спеціальних методів можна залічити, наприклад, методи розв'язання рівнянь в математиці, метод спектрального аналізу в фізиці, метод умовних рефлексів в біології, метод якісного аналізу в хімії, метод анкетування в прикладній соціології та ін. Отже, поле застосування спеціальних методів досить вузьке. Іноді спеціальний метод розробляється для розв'язання лише окремої проблеми чи вузького кола однотипних проблем. Такий спеціальний метод називають методикою дослідження.

Арсенал наукових методів, звичайно, значно багатший, ніж той, який тут охарактеризований. Ми не зачепили таких ефективних загальнонаукових засобів пізнання, як метод математичної гіпотези, метод принципів, метод формалізації, метод класифікації та ін.

Взаємозв'язок методів. У практичному процесі пізнання всі наукові методи тісно взаємодіють між собою. Жоден з методів не може бути успішно застосований ізольовано від інших. Важко собі уявити, наприклад, експеримент, процес абстрагування або моделювання, без використання філософського, загальнонаукових, спеціальних методів чи певних методик. Під час проведення експерименту дослідник хоче того чи ні повинен виходити з філософської настанови, що знайшла класичне формулювання у праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»:

«1. Існують речі незалежно від нашої свідомості, незалежно від нашого відчуття, поза нами...

2. Рішуче ніякої принципіальної різниці між явищем і річчю в собі немає і бути не може. Різниця є просто між тим, що пізнане, і тим, що не пізнане...

3. В теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, слід міркувати діалектично, тобто не припускати готовим і незмінним наше пізнання. а розбирати, яким чином

з незнання постає знання, яким чином неповне, істотне знання стає повнішим і точнішим»¹⁸.

Сучасна наука має в своєму розпорядженні багатий набір різних пізнавальних засобів загальнонаукового та спеціального характеру. Однак наукове пізнання безперервно змінюється і розвивається. Розширюється множина об'єктів науки, поглиблюються наші знання про навколишній світ. Водночас змінюються, удосконалюються і змістовно збагачуються методи пізнання. Філософською основою їх була і лишається матеріалістична діалектика, яка є надійним методом пізнання та революційного перетворення світу.

При вивченні питання про природу наукового методу, його істотні риси, об'єктивну та суб'єктивну сторони, про сутність діалектичного методу та його роль у розвитку сучасної науки, про характерні широкі застосування наукових методів і їх діалектичну взаємодію в процесі пізнання рекомендуємо таку літературу: К. Маркс. «Злиденність філософії», розділ «Метод». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, с. 125—143; К. Маркс. «Вступ», розділ «Метод політичної економії». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 683—691; К. Маркс. «Капітал. Післяслово до другого видання». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 14—24; Ф. Енгельс. «Анти-Дюринг», розділ 1. «Стара передмова до «Анти-Дюринга». «Діалектика природи». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20; К. Маркс. «До критики політичної економії». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, с. 459—468; В. І. Ленін. «Карл Маркс». — Повне зібр. творів, т. 26, с. 44—50; В. І. Ленін. «Матеріалізм і емпіріокритицизм», розділ V. — Повне зібр. творів, т. 18; В. І. Ленін. «Філософські зошити». — Повне зібр. творів, т. 29, с. 186—196, 198—199, 298—304; В. І. Ленін. «Ще раз про профспілки...» — Повне зібр. творів, т. 42, с. 276—281; «Метод». «Методологія». «Наука». — Філософська енциклопедія. М., 1964; «Метод». «Методологія науки». — Філософський словник. К., 1973; И. Д. Андреев. «О методах научного познания». — М., 1964; «Діалектика как методология научного познания». — М., 1978; «Діалектика научного познания». — М., 1978; И. Б. Михайлова. «Методы и формы научного познания». — М., 1968; М. В. Мостепаненко. «Философия и методы научного познания». Ленинград, 1972; В. А. Штофф. «Проблемы методологии научного познания». — М., 1978; Б. А. Глинский и др. «Моделирование как метод научного познания». Изд-во Моск. ун-та, 1965; Г. А. Подкорытов. «Историзм как метод научного познания». Изд-во Ленингр. ун-та, 1967.

¹⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, — Там же, с. 92—93.

В. Г. КРЕМЕНЬ

ЛЕНІНСЬКА КРИТИКА ЛІВООПОРТУНІСТИЧНОЇ ОЦІНКИ РУШІЙНИХ СИЛ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

Розвиток світового революційного процесу відбувається в постійній боротьбі марксистсько-ленінських партій проти різних ворожих марксистській опортуністичних течій. «Правий і лівацький ревізіонізм,— підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС,— аж ніяк не бездіяльні і боротьба за марксистсько-ленінські основи комуністичного руху, проти спроб їх перевернути або підірвати лишається спільним для всіх завданням»¹.

Роздрібненість і аморфність лівацьких угруповань у національному і міжнародному планах, відсутність зв'язків між ними, недовговічність існування їх організацій, нестабільність їх складу — все це унеможливило точне визначення кількості таких угруповань. За даними дослідників з НДР, в розвинутих капіталістичних країнах більшість лівацьких угруповань належить до троцькістської та маоїстської орієнтації². «Лівий» опортунізм становить досить еkleктичну суміш різних ультрареволюційних концепцій, які часто не тільки відрізняються, але й прямо суперечать одна одній. Водночас зазначимо, що в корінних питаннях оцінки тенденцій суспільного розвитку на сучасному етапі усім лівацьким угрупованням властива певна спільність позицій, визначальними для якої є антимарксизм, антирадянщина, вороже ставлення до теорії і практики реального соціалізму. Їх представникам характерне нерозуміння об'єктивних тенденцій сучасного суспільного розвитку, неможливість правильно визначити справжню класову розстановку революційних сил, недооцінювання (аж до повного заперечення) революційної ролі робітничого класу, перебільшення революційних можливостей окремих непролетарських верств населення, нерозуміння співвідношення необхідності і випадковості у суспільному розвитку, нездатність об'єктивно оцінити власні сили напередодні будь-якої політичної дії.

Проти таких поглядів з усією рішучістю виступали основоположники марксизму-ленінізму. «...У «лівих» комуністів,— писав В. І. Ленін,— нема й натяку на те, щоб вони розуміли значення питання про співвідношення сил»³. Ленінська теорія соціалістичної революції потребує строго об'єктивно враховувати всі фактично наявні класові сили для забезпечення успіху в боротьбі пролетаріату за своє звільнення.

Сучасний лівий ревізіонізм виявляє неабияку активність, щоб дискредитувати революційний рух робітничого класу в капіталістичних країнах, довести його соціальну «пасивність» і навіть звинуватити в

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 474.

² Staatsmonopolistischer Kapitalismus und Opportunismus.— Berlin: Dietz Verlag, 1979, S. 204—205.

³ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і дрібнобуржуазність.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 276.

«уникненні історичної відповідальності»⁴. Виходячи з цього, представники італійської групи «Маніфесто» намагалися обґрунтувати тезу про втрату робітничим класом революційності і навіть прагнули залічити деякі його загони (робітничий клас індустріальної Півночі Італії) до числа прямих співучасників імперіалістичного пограбування мас, проголосивши основною суперечністю своєї країни суперечність між робітниками Півночі і трудящими Півдня⁵. Один з лідерів згаданої групи, редактор журналу «Маніфесто» Р. Россанда твердила у зв'язку з цим, нібито взагалі суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами нині більше не може спричинити революційну ситуацію⁶. Аналогічні погляди властиві представникам перуанської «Революційної соціалістичної ліги», лідери якої (зокрема, троцькіст С. Фріас⁷) силкуються дискредитувати революційні можливості сучасного робітничого класу, посилаючись на подекуди наявні негативні явища в робітничому русі (вплив на нього деяких буржуазних партій, «жовтих» профсоюзів та ін.), намагаючись надати їм якогось «загальноісторичного» масштабу. Повне заперечення або применшення «лівими» опортуністами революційних можливостей робітничого класу капіталістичних країн споріднює їх з правоопортуністичними лідерами, які обстоюють тезу про «інтеграцію» робітничого класу в систему державно-монополістичного капіталізму, про втрату марксизмом-ленінізмом значення революційної ідеології пролетаріату.

Дуже подібна до троцькістських поглядів на роль робітничого класу в сучасному революційному процесі маоїстська оцінка революційних можливостей пролетаріату. Про це свідчать, зокрема, документи і матеріали останніх з'їздів КПК, виступи пекінських керівників. Так, у статтях програмного характеру, опублікованих в журналі «Хунці» після X з'їзду КПК, не вживається навіть сам термін «міжнародний робітничий рух». Замість нього маоїсти вживають вислови «революційні народи всього світу» і «пригноблені нації колоніальних країн». Така демагогія використовується маоїстами для «теоретичного обґрунтування» ворожого міжнародному комуністичному і робітничому рухові антисоціалістичного політичного курсу, для прикриття блокування з найреакційнішими силами сучасності. XI з'їзд КПК фактично закріпив курс на проведення розкольніцької діяльності в міжнародному комуністичному і робітничому русі. В матеріалах останнього з'їзду вже немає жодного слова про участь в «формуванні єдиного фронту боротьби проти імперіалізму, колоніалізму і неоколоніалізму»⁸, тоді як попередній з'їзд КПК ще проголошував підтримку таких дій.

В оцінці міжнародних подій нове пекінське керівництво виходить з маоїстської схеми «трьох світів», згідно з якою провідна роль в світовому розвитку належить нині не світовій системі соціалізму, а країнам, що розвиваються, тобто країнам «третього світу», до числа яких залічується і Китай. Антимарксистські погляди використовуються маоїстами, щоб виправдати антирадянський, ворожий міжнародному комуністичному і робітничому рухові, антисоціалістичний курс Пекіна, його союз з найреакційнішими силами сучасного світу. «Прямим пособником імперіалізму, — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про

⁴ Басманов М. Н. В обзоре реакции: троцкизм 30—70-х годов.— М.: Политиздат, 1979, с. 193.

⁵ Станчев Е. Неотроцкизмът — перманентно на страната на реакцията.— Ново време, София, 1973, ч. 49, № 4, с. 88—103.

⁶ Rossanda R. Le marxisme de Mao.— Temps modernes, 1970—1971, N 293—294.

⁷ Frias S. Revolution peruana y camino socialista.— Lima, 1970, p. 59.

⁸ Цит. за: Правда, 1977, 27 авг.

110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — виступає керівництво Китаю, яке проводить великодержавну, гегемоністську політику, ворожу справі миру і соціалізму»⁹.

Водночас маоїстські групи, подібно до троцькістських, силкуються виставити себе за «істинних» виразників інтересів робітничого класу. З цією метою вони, зокрема, присвоюють своїм організаціям і періодичним виданням назви дійсно марксистсько-ленінських організацій і їх видань. Так, маоїстська група в ФРН (яка нещодавно заявила про саморозпуск) безсоромно іменувала себе «Комуністичною партією Німеччини», а своїй газеті привласнила назву «Роте фане» (так звалася справді революційна друкована трибуна, заснована К. Лібкнехтом і Р. Люксембург і заборонена згодом фашистами)¹⁰. Аналогічне маскуванню ворожих справжнім інтересам робітничого класу політичних орієнтацій властиве ультралівим угрупованням «Робітнича революційна партія», «Міжнародна марксистська група», «Бойова тенденція» в Англії. Перша з них веде нині особливо активну за останні роки провокаційну кампанію проти Комуністичної партії Великобританії, по-наклепницькому проголошуючи її «основною світовою контрреволюційною силою»¹¹. Намагаючись внести розкол в робітничий рух, лівацькі організації проповідують псевдореволюційний радикалізм на словах, авантюризм на ділі, виступаючи організаторами антикомуністичних кампаній, спрямованих на нейтралізацію впливу послідовно марксистських партій на робітничий рух.

Лівацькі погляди з питання про склад робітничого класу, його історичну роль, намагання фальсифікувати саме поняття «робітничий клас», звести його лише до людей фізичної праці і на цій підставі «аргументувати» висновок про зменшення його чисельності і втрату ним своїх соціальних функцій, є безгрунтовними і теоретично неспроможними. Належність до робітничого класу визначається насамперед об'єктивним становищем людини в системі виробничих відносин, адже капітал прагне отримати додаткову вартість із фізичної і з розумової праці. До того ж частка розумової і фізичної праці в діяльності робітників перебуває в прямій залежності від рівня розвитку продуктивних сил суспільства. За умов сучасної науково-технічної революції постійно зростає кількість саме робітників, у професійних заняттях яких розумова діяльність переважає над фізичною. Однак це зовсім не означає, що згадані професійні категорії населення не належать до робітничого класу.

Отже, головне джерело революційності робітничого класу, як і раніше, визначається сьогодні насамперед його об'єктивним становищем в системі капіталістичного виробництва, антагонізмом його життєвих інтересів з усім ладом приватновласницьких суспільних відносин, який зумовлює зростання революційної активності пролетаріату. Часткове задоволення безпосередніх економічних потреб робітників за умов загального посилення капіталістичної експлуатації не тільки не усуває цього антагонізму, а й постійно загострює його. Саме тому зміни в структурі робітничого класу капіталістичних країн об'єктивно сприяють розширенню соціально-економічної бази його революційності.

⁹ Постанова ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна». — Радянська Україна, 1979, 16 груд.

¹⁰ Варто зазначити, що авантюрна діяльність лівацького угруповання використовується реакційними силами імперіалізму для дискредитації діяльності комуністичних партій. В 1974 р. Верховний суд ФРН визнав цю групу як законну політичну партію.

¹¹ Reid B. Ultra-groups which give aid to the right.— Comment, 1974, vol. 12, N. 15, 235.

Про останнє свідчить насамперед реальна динаміка класової боротьби в капіталістичних країнах. Так, 1978 р. в США, за даними міністерства праці цієї країни, загальна кількість страйкового часу становила 39 млн. робочих днів, тобто на 3 млн. більше, ніж 1977 р. Небувалого розмаху досягла страйкова боротьба в Греції: якщо в 1974 р. кількість страйкарів становила близько 16 тис. чоловік, то в 1978 р. — близько 3 млн. Загальна кількість учасників страйків у розвинутих капіталістичних країнах досягла 1978 р. 50 млн.¹² Постійно активізується боротьба проти капіталістичної експлуатації і в інших капіталістичних країнах. «Страйкова боротьба, в якій беруть участь найрізноманітніші верстви трудового населення, — відзначалось на XXV з'їзді КПРС, — досягла найвищого за останні десятиріччя рівня. Зросли сила й авторитет робітничого класу, піднялась його роль як авангарду в боротьбі за інтереси трудящих»¹³. Отже, твердження «лівих» опортуністів про «втрату» робітничим класом революційної ролі є хибними у своїх основах.

Важливим джерелом дальшого зростання соціальної ролі робітничого класу є неухильне збільшення його рядів, у тому числі найпередовішого загону — промислового пролетаріату. Якщо на початку нинішнього століття промислової пролетаріат розвинутих капіталістичних країн становив не більше 30 млн. чоловік, то тепер його чисельність доходить до 85—90 млн. чоловік¹⁴. До того ж, як зауважував В. І. Ленін, «безглуздо ототожнювати число фабрично-заводських робітників з числом робітників, зайнятих у капіталістичному виробництві»¹⁵. Щодо пролетаріату загалом «фабрично-заводські робітники відіграють роль тільки передових лав, авангарду»¹⁶. До пролетаріату належать також робітники, зайняті в будівництві, сільському господарстві, на транспорті та інших галузях, представники нових спеціальностей, що виникають в процесі технологічного переоснащення виробництва.

Підвищення соціальної ролі робітничого класу як провідної сили суспільства значною мірою зумовлене розширенням рядів його союзників. В. І. Ленін, зокрема, писав, що робітничий клас, «економічно і політично, виражає справжні інтереси величезної більшості трудящих при капіталізмі»¹⁷. Нині, поряд з традиційним революційним союзом робітничого класу та селянства, розширюються можливості класового співробітництва пролетаріату з науково-технічною інтелігенцією. Такі можливості зумовлюються підвищенням загальноосвітнього та професійного рівня робітничого класу в умовах науково-технічної революції. Вони також визначаються, як говорить товариш Л. І. Брежнев, тим, що професії, які вимагають розумової праці, «стають все більш масовими. Інженерно-технічна інтелігенція в капіталістичних країнах формується тепер не тільки з представників буржуазії, а й із середніх верств, а частково і з представників трудящих. Все це значною мірою міняє ставлення інтелігенції до капіталістичного ладу, зближує її ін-

¹² Проблемы мира и социализма, 1979, № 5, с. 94.

¹³ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5, с. 471.

¹⁴ Проблемы мира и социализма, 1973, № 1, с. 92.

¹⁵ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 1, с. 303.

¹⁶ Там же, с. 306.

¹⁷ Ленін В. І. Вибори до установчих зборів і диктатура пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 40, с. 22.

тереси з інтересами робітничого класу»¹⁸. Розширення соціальної бази антиімперіалістичної боротьби накладає особливу відповідальність на робітничий клас, підвищує його революційну роль як головної сили, гегемона в боротьбі трудящих за демократію та соціалізм.

Важливим джерелом піднесення соціальної ролі робітничого класу в суспільному розвитку є зростання його організованості і свідомості. Практика антиімперіалістичної класової боротьби підтверджує правильність висновку В. І. Леніна про те, що «вся сила робітничого руху в його свідомості і в його масовому характері: капіталізм кожним кроком свого розвитку збільшує кількість пролетарів, найманих робітників, згуртовує, організує, освічує їх, готуючи таким чином класову силу, яка неминуче повинна йти до своєї мети»¹⁹. Особливо дійовий вплив на підвищення свідомості і політичної активності пролетаріату капіталістичних країн, зростання його революційної енергії роблять успіхи світової системи соціалізму в усіх галузях суспільної діяльності. Якщо раніше класова свідомість пролетаріату капіталістичних країн формувалася лише під впливом антагонізмів експлуататорського суспільства та революційної теорії, то з утворенням і зміцненням соціалістичних держав їх приклад справляє всезростаючу дію на формування антиімперіалістичних дій та політичної зрілості дедалі ширших верств трудящих буржуазного світу, згуртовуючи та організовуючи їх на боротьбу проти капіталістичної експлуатації.

«Лівим» властиве цілковите нерозуміння значення союзу всіх революційних сил при керівній ролі робітничого класу. Як зазначає член теоретично-ідеологічного комітету Компартії Великобританії М. Джонстон, для англійських троцькістських груп і групок (їх сьогодні в країні шістнадцять) характерне заперечення розробленої Компартією Великобританії програми широкого демократичного союзу усіх прогресивних сил і наполягання на спрощеній моделі «клас проти класу»²⁰. Цим сучасні «ліві» ультрареволюціонери демонструють повну нездатність правильно оцінити розширення фронту союзників пролетаріату в боротьбі проти панування монополій, за демократію і соціалізм. Особливо показово це виявляється в гіпертрофованій оцінці ними революційної ролі непролетарських прошарків трудящих, зокрема селянства, в запереченні необхідності революційного союзу робітничого класу і селян.

Як відомо, троцькістській теорії «перманентної революції» було властиве приниження ролі селянства як союзника робітничого класу в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства. Дещо відмінне обстоюють сучасні троцькістські та маоїстські псевдоревольюціонери. «Процес піднесення світової соціалістичної революції, — твердить Х. Посадас, лідер латиноамериканських троцькістів, — у першу чергу пов'язаний зі вступом до нього селянства», яке, на його думку, «становить найважливішу силу світової історії»²¹. Аналогічну точку зору обстоює вже згадуваний С. Фріас, який прагне довести, що «селянство — це вирішальна революційна сила»²². Перебільшення ролі селянства в сучасному визвольному русі властиве і прибічникам маоїзму, які ме-

¹⁸ Брежнев Л. І. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 2, с. 365.

¹⁹ Ленін В. І. Об'єктивні дані про силу різних течій в робітничому русі. — Повне збір. творів, т. 25, с. 232.

²⁰ Джонстон М. Борьба с троцкизмом в Великобритании. — Проблемы мира и социализма, 1980, № 1, с. 90.

²¹ «Voz obrera». — Lima, 1969, N 124.

²² Frias S. Op. cit., p. 62.

ханістично переносять на селянство ту історичну роль, яку об'єктивно може відіграти тільки пролетаріат. Такий погляд обстоює і більшість італійських ревізіоністів «лівого» ухилу.

Марксистсько-ленінські партії провадять непримиренну боротьбу як проти недооцінювання революційної ролі селянських мас, так і проти перебільшення, абсолютизації революційності селянства. У своїй діяльності вони керуються висновком В. І. Леніна про необхідність активної участі селянських мас в соціалістичній революції. В. І. Ленін підкреслював, що без участі селянства революційна боротьба не може бути справді масовою. «Соціалістична революція в Європі не може бути нічим іншим, як вибухом масової боротьби всіх і всяких пригноблених і незадоволених. Частини дрібної буржуазії і відсталих робітників неминуче братимуть участь в ній — без такої участі не можлива масова боротьба, не можлива ніяка революція»²³. Водночас В. І. Ленін, вказуючи на необхідність революційної роботи серед селянства, відзначає її надзвичайну складність. Селяни, як клас дрібних хазяїв, поставлені «у значно менш вигідні умови боротьби за свободу і боротьби за соціалізм, ніж робітники. Селяни не об'єднані разом великими підприємствами, а роздроблені дрібним, відособленим господарюванням. Селяни не бачать перед собою такого відкритого, явного, єдиного ворога, як робітники — капіталіста»²⁴. Наведені висновки В. І. Леніна мають особливе значення для вироблення стратегії і тактики революційної боротьби комуністичних та робітничих партій країн Азії, Африки і Латинської Америки, в соціальній структурі яких переважає саме селянство.

Аналізуючи з класових позицій соціально-політичні сили національного визволення в колоніях та напівколоніях, В. І. Ленін твердив, що основною масою населення там є селянство і дрібна буржуазія з усіми недоліками, які властиві характеру революційності цих верств. Їх слабкість полягає в дрібнобуржуазній несталості, хитаннях, відсутності ясної програми та ін. Згадані хиби можуть бути подолані тільки за умови тісного союзу з пролетаріатом і насамперед — з міжнародним робітничим рухом. У промові на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу В. І. Ленін відзначав: «Ви повинні знайти своєрідні форми цього союзу передових пролетарів усього світу з трудящими й експлуатованими масами Сходу, які живуть часто в середньовічних умовах»²⁵. Нині, як неодноразово зауважувалось на Міжнародних Народах комуністичних та робітничих партій, першочергове значення для перспектив антиімперіалістичної боротьби має зміцнення інтернаціонального союзу між світовою соціалістичною системою, робітничим і національно-визвольним рухом.

З марксистом-ленінізмом несумісні також як намагання «лівих» перебільшити революційні здатності окремих верств інтелігенції на сучасному етапі розвитку світового революційного процесу, так і властиве деяким лівацьким концепціям негативне, зневажливе ставлення до неї. Неправомірно ставлячи знак рівності між розвитком науки та посиленням експлуатації в капіталістичному суспільстві, «ліві» роблять хибний висновок про спільність інтересів інтелігенції та експлуататорських класів.

²³ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення.— Повне збір. творів, т. 30, с. 51.

²⁴ Ленін В. І. Політичне становище і завдання робітничого класу. Повне збір. творів, т. 14, с. 191.

²⁵ Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу, 22 лист. 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 309.

Правильна оцінка ролі і місця інтелігенції в соціалістичній перебудові експлуататорського суспільства може бути здійснена тільки з позицій марксистсько-ленінської теорії класів і класової боротьби. Оскільки інтелігенція не є самостійним суспільним класом, а її соціально-політична роль у суспільстві визначається ставленням до основних класів, «свідомий пролетаріат, — наголошує В. І. Ленін, — повинен уміти критично ставитись до інтелігенції, яка стає на його сторону»²⁶. Йдеться насамперед про суперечливий соціальний статус інтелігенції за умов капіталізму, де вона розділена на кілька соціальних груп залежно від того, якому основному класові суспільства вона служить. Відповідно до цього в середовищі інтелігенції класово-антагоністичного суспільства вирізняються угруповання з докорінно протилежними інтересами, а також такі, політична поведінка яких характеризується хитаннями між силами революції та контрреволюції.

Істотні зміни в суспільному становищі численних верств інтелігенції сучасного капіталізму зумовлюються загостренням загальної кризи буржуазного суспільства за умов науково-технічної революції. Підвищення продуктивної ролі науки приводить до посилення класової диференціації інтелігенції капіталістичних країн, одна з частин якої вливається в ряди буржуазії, а інша, значно більша за чисельністю, безпосередньо втягується у сферу жорстокої капіталістичної експлуатації, наближаючись за своїм соціальним становищем до робітничого класу, тобто виконуючи роль найманих робітників. Останнє підвищує соціальну роль робітничого класу, розширює можливості залучення пролетаріатом на свою сторону численних представників інтелігенції, активізуючи його зусилля, спрямовані на подолання деяких традиційних суперечностей в її політичній поведінці.

Антимарксистська сутність лівацьких поглядів на рушійні сили соціалістичної революції виявляється в оцінці революційних можливостей молоді і насамперед студентської молоді, гіпертрофування яких використовується для заперечення провідної ролі робітничого класу. Згадуваний перуанський троцькіст С. Фріас вважає молодь другою після селянства революційною силою. Студенти, твердить він, «готові діяти революційно, не гаючи часу»²⁷. Марокканський представник лівацького революціонізму К. Мурад вважає «ударними силами завтрашньої марокканської революції» люмпен-пролетаріат і студентську молодь, які, на його думку, «становлять совість країни і виражають очікування її народу»²⁸. Прагне всіляко посилити свій згубний вплив на молодіжний рух маоїзм.

Нинішні троцькісти і маоїсти намагаються використати політичну неосвіченість молоді, закликаючи її до авантюристичних виступів, які нічого спільного не мають з діяльністю комуністичних і робітничих партій, штучно підігриваючи подекуди наявний сепаратизм у рядах молодіжного руху. Лівацькі авантюристичні організації, які функціонують у капіталістичних країнах і країнах, що розвиваються, малочисленні за складом і маловпливові з політичного боку. Стосунки між ними характеризуються постійною ворожістю, взаємними звинуваченнями і терором, намаганнями завдати поразки конкуруючим організаціям. Цю обставину всіляко використовує сучасна буржуазна пропаганда. Спекулюючи на привласнених лівацькими групами назвах своїх організацій

²⁶ Ленін В. І. Російський радикал мудрий по шкоді— Повне збір. творів, т. 14, с. 33.

²⁷ Frias S. Op. cit., p. 63.

²⁸ Mourad K. E. Le Maroc a la recherche d'une revolution.— Paris : Sindbad, 1972, p. 161.

(типу «Фракція Червоної Армії», «Пролетарські цілі», «Червоні бригади» та ін.), вона силкується видати їх за «марксистів», компрометуючи робітничий і комуністичний рух. Особливо використовується при цьому та обставина, що «лівим» інколи вдається спровокувати певну частину недосвіченої з політичного погляду молоді на невинправдані, авантюристичні дії. Наприклад, у ході протесту студентів італійських університетів проти високого рівня безробіття серед випускників (лютий — березень 1977 р.), «ліві» використали його для організації безладдя, актів вандалізму, які виявилися в репресіях проти професорсько-викладацького складу і профсоюзних діячів, пошкодженні університетських приміщень та ін.

Такі акти насильства не приводять до зміни становища студентів, вони лише сприяють активізації реакційних правих організацій, які намагаються використати бездумні, авантюристичні дії у своїх інтересах. Ці приклади є в багатьох капіталістичних країнах, зокрема в ФРН, де заборону посідати пости в державних організаціях представникам демократичних сил країни і насамперед комуністам намагалися обґрунтувати «боротьбою з політичним екстремізмом». Буржуазна пропаганда всіляко намагається замовчати справжні позиції комуністичних партій стосовно лівоадикальних організацій. Тим часом комуністи ФРН відразу ж чітко сформулювали своє ставлення до лівацьких сект: «Терористичні дії і авантюри спрямовані проти інтересів робітничого руху, проти боротьби трудящих за їх інтереси, демократію і соціальний прогрес. Вони використовуються, як показує історія і події останнього часу, лютими ворогами робітників і демократії... для того, щоб ще активніше агітувати проти тих, хто критикує практику великокапіталістичного полювання за прибутками, несправедливі відношення влади і власності в нашій країні, виступає за співучасть і права трудящих. Ми рішуче відхиляємо спроби дискредитації демократів і соціалістів як потенціальних союзників терору»²⁹. Аналогічні заяви зроблені й комуністичними партіями інших капіталістичних країн.

Комуністи, аналізуючи питання про місце молоді в сучасній класовій боротьбі, виходять з багатих лєнінських традицій керівництва молодіжним революційним рухом, у тім числі і студентським. В. І. Ленін, як відомо, ще на II з'їзді РСДРП в 1903 р. висунув резолюцію про ставлення до молоді та студентства, в якій вітав пошкваллення революційної діяльності в їх колах і запропонував усім організаціям партії виявляти максимальне сприяння молоді в організаційному, політичному та ідеологічному плані. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що молодь зможе зробити належний вклад в революційну боротьбу лише за умови марксистського керівництва нею з боку робітничого класу і його партії.

Заперечення ролі світової системи соціалізму як головної революційної сили сучасності, недооцінювання революційного потенціалу сучасного робітничого класу виявляється і в спотворенні ліваками лєнінського вчення про роль пролетарської партії. Погляди сучасних «лівих» на роль партії досить строкаті і суперечливі, але спільним для всіх їх є передусім виступи проти марксистсько-лєнінських партій, заперечення революційного характеру їх діяльності. Так, троцькіст Е. Мандель твердить, нібито міжнародний комуністичний рух виявився неспроможним використати революційні події 1968—1969 років у Франції та Італії в інтересах робітничого класу цих країн³⁰. За такими інсинуаціями кри-

²⁹ Erlebach K. Terrorismus und Reaction.— Marxistische Blätter (Frankfurt a. M.), 1978, Jg. 16, N 4, S. 49.

³⁰ Mandel E. Zur Krise des Sowjet kommunismus— «Neues Forum», Wien, 1972, N 1(218), S. 27.

ється не що інше, як намагання сучасних ліваків перекласти відповідальність за невдачі стихійних спалахів псевдореволюційного авантюризму «лівих» екстремістів на комуністичні партії, які, як відомо, виступають за високий рівень свідомої класової організованості усіх антиімперіалістичних сил в класовій боротьбі. Лівацькі ж ультрареволюціонери, ігноруючи роль партійної організації революційних сил, нездатні протиставити останній нічого, крім псевдореволюційних фраз. Про це переконливо свідчить, наприклад, троцькістська програма IV Інтернаціоналу «Смертельна агонія капіталізму», в якій комуністичні партії ототожнюються з соціал-демократією і по-наклепницькому проголошуються «зрадниками» революції, а троцькістський інтернаціонал демагогічно змальовується «єдиною справжньою революційною течією»³¹, яка нібито спроможна перетворити передреволюційну ситуацію в революційну.

Отже, спотворюючи ленінське вчення про пролетарську партію, намагаючись дискредитувати діяльність сучасних комуністів, ліваки силкуються позбавити робітничий клас його найціннішої революційної зброї. Адже у робітничого класу немає іншого зняряддя боротьби за владу, крім партії. Тільки політична організація робітничого класу, тобто комуністична партія, може керувати діяльністю пролетаріату, а через нього — всіми трудящими масами. «Партія, — відзначав В. І. Ленін, — це авангард класу і завдання її зовсім не в тому, щоб відображати середній стан маси, а в тому, щоб вести маси за собою»³². Недостатня партійна організованість, як і проповідь безпартійності, можуть означати або дрібнобуржуазну несталість, або ж обман мас і політичне шахрайство.

Підбиваючи загальний підсумок, зауважимо, що визначальним для сучасних «лівих» є невміння залучити до класової боротьби всі революційні сили суспільства, яке виявляється насамперед в хибності лівацьких оцінок революційних можливостей робітничого класу та інших шарів трудящих, характеру їх взаємодії в класовій боротьбі. Заперечення в тих або інших формах провідної історичної місії пролетаріату неодмінно призводить лівоопортуністичні організації до неправильних оцінок місця в революційній боротьбі його союзників. Антимарксистська сутність сучасних лівацьких поглядів на питання про рушійні сили соціалістичної революції, як і на інші принципові проблеми революційного процесу в умовах значного зростання класової боротьби в капіталістичних країнах, актуалізує завдання критики лівацьких спотворень теорії соціалістичної революції. Про це, зокрема, говориться в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», де підкреслюється необхідність провадити послідовну боротьбу проти будь-яких форм опортунізму і ревізіонізму.

* * *

Развитие мирового революционного процесса в современных условиях актуализирует перед международным рабочим движением и его авангардом — марксистско-ленинскими партиями вопрос о критическом разоблачении авантюристической деятельности левацких группировок. Современные «левацкие» течения (в частности, маоистской и троцкистской ориентации) представляют собой эклектическую смесь различных ультрареволюционных концепций, нередко, противоположных одна другой. Вместе с тем, по коренным вопросам оценки тенденций общественного развития на современном

³¹ Reid B. Op. cit., p. 236.

³² Ленін В. І. Промова в аграрному питанні 14 (27) листопада.— Повне зібр. творів, т. 35, с. 90.

етапе всем левацким группировкам свойственна общность позиций, которая характеризуется антимарксизмом, антисоветизмом, враждебностью по отношению к теории и практике реального социализма. Леворевизионистским концепциям свойственно непонимание объективных тенденций современного исторического этапа в развитии общества, неспособность определить действительную классовую расстановку революционных сил, недооценка революционной роли рабочего класса, преувеличение революционных возможностей непролетарских слоев населения.

Надежным, испытанным оружием в борьбе против любых левацких извращений революционной теории и практики выступает ленинское теоретическое наследие, развитое в документах КПСС и братских коммунистических партий.

В. В. ТАНЧЕР

ДИЛЕМА СВДОМОГО І СТИХІЙНОГО В СУЧАСНІЙ БУРЖУАЗНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Темпи соціального розвитку, ефективність суспільної організації багато в чому залежать від пізнання діалектики стихійного та свідомого в історичному процесі, всебічного врахування обох чинників в стратегії управління суспільством. Свідоме використання суспільних законів в організації суспільного життя стає за сучасних умов мірилом історичної зрілості суспільного ладу, показником рівня науковості його ідеології та політики. Таке використання об'єктивних законів суспільного розвитку розцінюється в марксизмі-ленінізмі як могутній прискорювач історії, доказ історичних переваг соціалізму перед капіталізмом.

Проблема співвідношення стихійного і свідомого в суспільній практиці, з'ясування ролі суб'єктивних та об'єктивних чинників в соціальних процесах є нерозв'язною для буржуазної соціології. Підхід буржуазних суспільствознавців до питань, пов'язаних з розумінням співвідношення об'єктивного та суб'єктивного чинників в історичному розвитку, характеризується передусім метафізичною однобічністю і ідеалістичною абсолютизацією одного з них. Фактично в буржуазній соціології переважають або традиції натуралістичного об'єктивізму, або ж ідеалістичного суб'єктивізму (феноменологічного або «критичного» гатунку).

Названі тенденції не є чимсь принципово новим в сучасній буржуазній соціології. За своїми генетичними джерелами вони сягають ще до ідеалістичних соціологічних концепцій, які були нищівно розкритиковані В. І. Леніним під час боротьби з економічним матеріалізмом і суб'єктивізмом.

В. І. Ленін рішуче викривав як об'єктивістські погляди на суспільний розвиток, так і суб'єктивістські ілюзії, підкреслюючи, що неодмінним наслідком цих антинаукових уявлень про суспільство є утопізм або волюнтаризм. У його працях піддано аргументованій критиці метафізичне розчленування і протиставлення об'єктивних і суб'єктивних факторів — двох складових частин історичного процесу, показано, що «несумісність» цих факторів існує лише в свідомості буржуазних теоретиків і пояснюється нездатністю їх усвідомити діалектичну природу соціальних закономірностей. В. І. Ленін зазначав, що один з найпоширеніших прийомів суб'єктивного філософа — «ідея про конфлікт між детермінізмом і мораллю, між історичною необхідністю і значенням осо-

би»¹. Розвінчуючи антинауковий характер «сентиментально-міщанської балаканини» навколо співвідношення детермінізму та свободи волі, він послідовно обстоював положення, що «ідея історичної необхідності зовсім не підриває ролі особи в історії: історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів»².

В. І. Ленін довів наукову безпідставність буржуазних концепцій соціального детермінізму, в яких останній уподібнювався автоматизмові чи фаталізмові. Критикуючи абсолютизацію стихійності в робітничому русі, яку обстоювали економісти, він підкреслював роль суб'єктивного фактора в суспільному розвитку.

З'ясування діалектики об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку можливе лише на ґрунті історичного матеріалізму.

Нерозуміння цієї діалектики, властиве як «класичній», так і сучасній буржуазній соціології, пов'язане, передусім, з запереченням об'єктивного характеру законів суспільного розвитку. Так відомий французький соціолог Р. Арон, характеризуючи в праці «Головні течії в соціологічній думці» погляди сучасних буржуазних соціологів, змушений визнати: «вони ніколи не говорять про закони історії, по-перше, тому, що не знайомі з ними, а, по-друге, тому, що не вірять в їх існування»³. Прибічники позитивістсько-натуралістичного підходу до аналізу суспільних явищ лишаються ідеалістами в тлумаченні історичного розвитку (не кажучи вже про різноманітні феноменологічні, рефлексивні, етнометодологічні та ін. суб'єктивістські концепції сучасної буржуазної соціології, які неправомірно психологізують явища суспільного життя).

В позитивістсько-натуралістичних течіях буржуазної соціології абсолютизується лише один із моментів соціального пізнання і діяльності, а саме — об'єктивність суспільних явищ. Поза увагою соціологів даної орієнтації лишається той факт, що об'єктивний хід соціального процесу не може реалізуватись інакше, ніж через діяльних, свідомих людей, які ставлять цілі, усвідомлюють їх і згідно з ними здійснюють свою діяльність.

Людина, з погляду об'єктивістів, є випадковим, не істотним чинником у світі соціальних об'єктів. Суспільні явища у світі такого розуміння пізнаються за канонами природничонаукової методології. Внаслідок такої односторонності у працях соціологів-позитивістів фіксуються лише зовнішні вияви соціальних чинників, а ціннісно-смысловий зміст соціального світу ігнорується. Отже, методологія соціального пізнання теоретиків даного напрямку характеризується неправомірним отождненням соціального з природним, абстрактною односторонністю, яка призводить до антиісторизму. До того ж за «об'єктивний науковий факт» тут видають по суті лише об'єктивну видимість соціальних явищ, «безпосередньо дане». Звідси — фетишизація видимості, концептуалізована здебільшого в категоріях буденної свідомості, яка властива позитивістській соціології.

У натуралістично орієнтованих буржуазних дослідників відбувається реіфікація (уречевлення) суб'єктивного в науках про суспільство. Методологічна обмеженість позитивістсько-натуралістичного підходу до суспільних процесів призводить до фрагментаризації теоретичних висновків з розрізнених емпіричних даних. В концепціях теоретиків даного напрямку чинники суспільного процесу знеособлюються, виступають

¹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?— Повне збір. творів, т. I, с. 148.

² Там же, с. 148.

³ Aron R. Main currents in sociological thought.— London, 1976, p. 10.

як якісь абстрактні «сутності», що діють на людину ззовні і покладаються поза безпосередньою людською діяльністю.

Одним з найтипівіших представників подібної позитивістсько-натуралістичної методології в соціально-гуманітарних науках є американський соціолог Т. Парсонс. В його теоретичних конструкціях суспільний розвиток постає як однолінійна еволюція, що відбувається через «адаптивні стрибки», аналогічно до біологічної еволюції людини. Саме адаптивні чинники, твердить Парсонс, показують нам «спосіб існування людського суспільства»⁴. Процес соціалізації людини тлумачиться тут як психо-біологічна адаптація, пристосування до природно-соціального оточення; нормативні цінності і соціальні ролі — як такі, що детермінуються тільки зовні і до яких індивід лише пристосовується. У світлі парсонівської концепції «процесу еволюційних змін» людина зображається як керований організм, здатний виявляти свою волю тільки в межах адаптивного пристосування до наявних умов. Межами ж «еволюційної арени» тут подається «християнський світ», правильніше сказати, його нормативно-ціннісна система.

Виходячи з таких світоглядно-методологічних установок, Парсонс намагається зводити наклепи на соціалістичний лад, на соціалістичну демократію. Він, зокрема, силкується довести наявність якоїсь суперечності між централізованим контролем з боку радянської держави діяльності соціальних інститутів соціалістичного суспільства та ідеалами «свободи», твердить про «проміжне становище» в нашій країні (між «владою» і «масами») соціальних інститутів, прагне протиставляти «планове начало» і «плюралістичну демократію» та ін.⁵ За такими інсинуаціями криється цілковите нерозуміння сутності соціалістичної суспільної організації.

Механічне накладення Парсонсом абстрактно-ідеалістичної схеми «соціальної взаємодії» на суспільну організацію при соціалізмі переконливо свідчить про теоретичну хибність даної концепції. Навіть чимало буржуазних дослідників відзначають акцент Парсонса на релігійних цінностях, які у нього покликани стабілізувати та інтегрувати капіталістичне суспільство, ігнорування найпекучіших проблем сучасності, що свідчить про нездатність об'єктивно осмислити проблеми суспільного розвитку. Оскільки ж структурний функціоналізм (Парсонс є одним з лідерів цього напрямку) і донині лишається провідним напрямом в буржуазному соціологічному мисленні, все це особливо наочно демонструє методологічну кризу буржуазної соціально-гуманітарної думки.

З аналогічних Парсонсу позицій виступає апологет буржуазної суспільної системи і «американського способу життя» економіст і соціолог Н. Чемберлен у праці «Місце бізнесу в американському майбутньому»⁶. Їх же, по суті, поділяють і обстоюють такі буржуазні теоретики, як Г. Кан, Д. Белл, П. Дракер, Д. Бернхейм у збірнику «Майбутнє корпорації». Буржуазні цінності, менеджерсько-бюрократичний етос апологетично змальовується ними як вершина розвитку людського духу і соціальної організації.

Питання про співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в суспільному житті, специфіку раціональності практичної діяльності та свідомого освоєння і перетворення світу зображаються буржуазними

⁴ Parsons T. The system of modern societies.— Englewood Cliffs. N. J., 1971 р. 3.

⁵ Parsons T. Op. cit., p. 125—127.

⁶ Chamberlain N. W. The place of business in America's future.— New York, 1973.

теоретиками у вигляді альтернативи: або «вільний», «плюралістичний» розвиток, або «тоталітарне» управління науково-технічним прогресом. Як засвідчують дискусії XVI Всесвітнього філософського конгресу (1978 р.)⁷, буржуазні філософи та соціологи нині особливо активно намагаються протиставляти свідомому і планомірному управлінню суспільними процесами на основі їх пізнання — ідеї «непланованого прогресу», тобто свавілля технократичного детермінізму. За своїм соціально-класовим змістом такі намагання, за визначенням В. І. Леніна, є спробою «теоретично обґрунтувати... плазування і схилення перед стихійністю»⁸.

Зазначимо, що розчарування в технократичному оптимізмі, який донедавна вважався невід'ємною рисою позитивістсько-натуралістичного підходу до історичного процесу, обернулося поряд з широкою хвилею анитехніцизму (соціального критицизму) в соціально-гуманітарних науках, про який буде йтися далі, і неоконсерватизмом. Занепад ілюзій «соціальної рівноваги», «загального благополуччя» та ін., які насаджувалися технократами, усвідомлення деяких суперечностей державно-монополістичного регулювання суспільних процесів і безперспективності бюрократичних спроб розв'язати соціальні проблеми сучасного капіталізму породили ідеї «соціальних меж» втручання держави в перебіг соціальних змін (Д. Мойніхем, С. Хантігтон), «соціетального перевантаження» (Е. Етціоні), тобто уявлення про марність активної людської діяльності стосовно перетворення соціальної структури. В руслі таких тенденцій ліберально-буржуазному реформаторству протиставляється теза про «непорушність органічних структур суспільного розвитку». Інакше кажучи, всіляко піднімаються на щит фізикалістські моменти натуралістичних оцінок соціальних явищ. Таких позицій нині дотримуються Д. Белл, С. Лінсет, Р. Нізбет, М. Даймонд та ін.

Співзвучні погляди поділяють прибічники сциентистської інтерпретації співвідношення свідомого і стихійного. Показовою щодо цього була одна з дискусій на XVI Всесвітньому філософському конгресі, в якій відомий французький біолог Ж. Моно намагався у сциентистському дусі витлумачити певні дані досліджень у галузі генетики як загальну закономірність розвитку природи і суспільства, тобто абсолютизував саме випадковість. Намагання заперечити діалектико-матеріалістичний філософський принцип єдності і взаємодії необхідного і випадкового були піддані ґрунтовній критиці філософами-марксистами.

Незважаючи на те, що в працях соціологів позитивістсько-натуралістичного напрямку досить часто підбуємо елементи стихійного природничонаукового матеріалізму, які переплітаються з суб'єктивно-ідеалістичними тенденціями, ідеї «раціональної» суспільної організації і наукового пізнання соціально-історичних явищ в суперечливому поєднанні з ліберально-буржуазними реформістськими ілюзіями та відвертою апологетикою капіталізму, усі ці автори нехтують тим визначальним фактом, що соціальний розвиток докорінно відрізняється від біологічної еволюції, що люди не зможуть пристосовуватися до навколишнього середовища, а насамперед змінюють його відповідно до своїх потреб. Свідома, доцільна практична діяльність щодо перетворення дійсності, як було доведено марксизмом, становить родову ознаку людини, яка виділяє її з тваринного світу. Перетворюючи навколишній світ, людина змінює і саму себе.

⁷ Федосеев П. Н. *Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.* — Вопросы философии, 1978, № 2; 1979, № 1.

⁸ Ленін В. І. Що робити? — Повне зібр. творів, т. 6, с. 32.

У марксистсько-ленінській філософії переконливо обґрунтовано і доведено, що людина — не проста функція в суспільній організації, не пасивний об'єкт суспільних сил, а виступає насамперед активним суб'єктом історії. Пристосування ж людини до навколишнього середовища відбувається через постійне зростання свободи її вибору, яке ґрунтується на пізнанні та свідомому використанні законів суспільного розвитку для досягнення певних цілей. Інша річ, що в умовах капіталізму ці процеси деформуються і обмежуються класовими інтересами правлячих кіл, що й дістає спотворене тлумачення в працях його теоретичних апологетів.

Якщо у прибічників позитивістсько-натуралістичного напрямку в буржуазній соціології нехтування діалектики взаємодії суб'єктивного і об'єктивного у суспільному розвитку призводить до абсолютизації механістично витлумаченої об'єктивної детермінації поведінки людини, то в концепціях буржуазних «критичних» соціологів, зокрема в феноменологічній та «рефлексивній» соціології, всіляко фетишизуються суб'єктивний чинник, роль свідомості, які перетворюються в єдино сущий і дійовий чинник соціального світу. Прибічникам цього напрямку властиве метафізичне протиставлення об'єктивної соціальної детермінації людських учинків, з одного боку, та активної участі особи в організації її суспільного життєвого середовища, з другого.

Принциповим індетермінізмом, який проповідується соціократами, пояснюється, зокрема, їх плюралістичне тлумачення перспектив суспільного прогресу. Це перетворює концепції «критично-радикалістської» соціології в строкату еклетичну суміш поглядів та ідей, спільним теоретико-методологічним принципом яких виступає суб'єктивістська психологізація людської діяльності і основ соціальних відносин. У межах даного методологічного напрямку суспільна організація розглядається насамперед як проблема управління, де вирішальну роль відіграють установка соціального дослідника та його соціальний ідеал («образ майбутнього»). Визначальним чинником суспільного розвитку тут проголошується суб'єктивне цілепокладання, яким нібито визначається той або інший напрям цього розвитку.

На основі таких установок декларуються і цілі соціологічних досліджень. Так, один із ліворадикальних соціологів Т. Янг проголошує, що соціальне пізнання має бути вільне від політичного диктату правлячих кіл, що воно «аутентичне» за своєю теоретико-методологічною суттю та ін. Серед прикладів теоретичної реалізації такої установки Янг називає концепції А. Гоулднера, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля та ін.⁹

У «рефлексивній соціології» А. Гоулднера пафос критики по-позитивістському орієнтованих емпіричних соціологічних досліджень аргументується з допомогою ідеї «соціолога-співучасника», провідника соціальних поглядів, який вносить політичну пристрасть в науки про суспільство. Гоулднер навіть підкреслює необхідність створення суспільної організації, яка б опосередковувала соціальну теорію та соціальну практику¹⁰. Теоретична суть його концепції ідеалістична і полягає в тому, що перебудову суспільного устрою слід розпочинати з перебудови соціологічних теорій, тобто нове суспільство треба починати зі створення нової соціології. Соціальний світ, який для Гоулднера є плюралістично-дискретним, перетворюється в єдине ціле лише в рефлексії теоретика, а соціальні проблеми розв'язуються, відповідно, відшукуванням адекватних методів їх опису. Отже, механізми впорядкування со-

⁹ Theories and paradigms in contemporary sociology. S. Denisoff, O. Callahan, M. Levine. (eds) — Itasca, Ill, 1974, p. 440—441.

¹⁰ Gouldner A. W. For sociology. — L., 1973, p. 80.

ціальних процесів нібито цілком залежать від рефлексивної діяльності свідомості, яка трансформує фрагменти об'єктивного буття в щось цілісне і неперервне.

Аналогічні погляди, згідно з якими соціальна організація — це логічний конструкт, постійно відкритий для зміни, знаряддям яких виступають ідеї, подибуємо в концепціях Г. Гарфінкеля, Р. Фрідріхса, Е. Тірік'яна та ін. Звідси, власне, походять і гіпертрофування ролі соціально-гуманітарних наук як провідної сили соціальних змін, абсолютизація суб'єктивного чинника соціальних процесів, властивих «радикальним» критикам позитивістської соціології. Характерно, що тоді, коли засновник соціологічного радикалізму в США Ч. Р. Мілз виступав за перетворення проблем розвитку особи в суспільну проблему буржуазної держави, у прибічників рефлексивно-феноменологічного напрямку в соціальному пізнанні суспільні проблеми перетворюються в своєрідний соціологічний «нарцисизм». Не можна не погодитись з Т. Боттомором, який зазначає, що такий соціальний критицизм є скоріше «симптомом інтелектуального безсилля, ніж засобом від хвороби»¹¹

В суб'єктивістських концепціях буржуазних соціологів проблема переосмислення сутності людської діяльності, зміни уявлень про відношення людини до зовнішнього світу, намір переглянути, врешті, сам спосіб витлумачення світу й суспільної свідомості — завжди ставиться як завдання переорієнтації людської діяльності безвідносно до тих соціальних умов і форм соціальних відносин, у яких вона відбувається.

Методологічні установки «гуманістичної» соціології роблять досить значний вплив на концепції сучасних реформістських теоретиків технократизму, представниками яких є, зокрема, А. Турен і Н. Бірнбаум з їх «критичними» моделями «постіндустріального» суспільства. Спільним для названих концепцій є намагання поєднати технократичний детермінізм з абстрактно-гуманістичним волюнтаризмом.

Так, у центрі соціальної організації і діяльності декларованої Туреном моделі «програмованого суспільства» перебувають поширення інформації та пропаганда, політична участь мас. І хоча тут всіляко акцентується роль соціальних відносин, останні неправомірно відриваються від економічного базису суспільства. Соціально-політична активність різних груп населення виводиться Туреном з професійних та культурних орієнтацій людей, економічні інтереси яких, на його думку, є «спільними»¹². Активізм як провідний чинник суспільної організації в моделі Турена відривається від корінних життєвих інтересів протилежних класів буржуазного суспільства і отримує суб'єктивістсько-культурологічне тлумачення. Що ж стосується закликів підпорядкувати соціальні дослідження гуманістичним цілям, то вони у відриві від своєї матеріально-економічної зумовленості набувають характеру собі ривної абстрактно-моралізуючої проповіді.

У іншого прибічника «критичного» перегляду концепції «постіндустріального» суспільства Н. Бірнбаума проблема соціальної організації подається як проблема соціальної свідомості мас. В суспільній моделі Бірнбаума свідомість має визначатися рівнем технології та добробутом населення, вплив яких представлено у вигляді ідеологічного продукту тих сил, що здійснюють політичне панування, — бюрократів, менеджерів, політичних діячів та ін. Вважаючи за головну проблему суспільного устрою абстрактно інтерпретовану в ліберально-буржуазному дусі «гуманізацію», Бірнбаум намагається дати аналіз таким по-

¹¹ Bottomor T. B. *Sociology as social criticism.*— L., 1975, p. 52.

¹² Touraine A. *The post-industrial society.*— New York, 1971.

няттям, як «клас», «влада», «культура» та ін., трактуючи їх суб'єктивно-психологічно. Численні антимарксистські, антирадянські випадки, ревізіоністські потуги та типово дрібнобуржуазний критицизм роблять його концепцію еkleктичним зібранням волюнтаристських ідей та вульгарно-технократичних установок в тлумаченні суспільного розвитку і соціальної організації¹³.

Отже, в тлумаченні визначальних чинників суспільного розвитку розглянуті концепції «радикально-критичних» теоретиків ідеалістично суб'єктивізують явища надбудови, лишаючись водночас на позиціях натуралістичного еволюціонізму в трактуванні їх матеріально-виробничого фундаменту. Релятивізація причинно-наслідкових залежностей в соціальних процесах, плюралістична багатofакторність в їх виникненні приводять буржуазних соціологів до висновку про панування випадковості в суспільному розвитку. Критицизмові дрібнобуржуазних радикалів чужа дійсна революційність. Адже цілком очевидно, що «радикальні» зміни нинішнього капіталізму трактуються «критичними» соціологами головним чином як удосконалення його надбудови, діяльності держави, соціальних інститутів (в тім числі — соціальних дослідників). Базисні ж явища капіталістичного суспільства по суті не зачіпаються критичним аналізом.

Показово, що, навіть визнаючи наявність в умовах капіталізму соціальних конфліктів та класової боротьби і виступаючи проти апологетики капіталізму буржуазною академічною соціологією, «критики-радикали» твердять про обов'язковість соціальних конфліктів в будь-якій соціальній системі. Цим, зокрема, пояснюється намагання Бірнбаума, Клекека, Андерсена та ін. відшукати свідчення про «конфліктні протиборства» в соціалістичному суспільному житті. Тут дрібнобуржуазні теоретики не йдуть далі повторення антикомуністичних штампів. Однак бажання «врівноважити» критику окремих явищ сучасного капіталізму антирадянщиною переконливо засвідчує спільну буржуазно-класову природу їх концепцій.

Усім різновидам «критичних» і феноменологічних доктрин властива нездатність показати, як об'єктивні процеси суспільного розвитку реалізуються в свідомій людській діяльності. Послідовний аналіз співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в соціальному житті підміняється тут перебільшенням ролі свідомості, перетворенням її в єдино значущий чинник соціального світу. Все це призводить прибічників розглядуваного напрямку в тупики суб'єктивізму, унеможливаючи вихід за межі «самоочевидного» і перехід до аналізу об'єктивної детермінації в становленні суб'єктивних образів світу, «Соціологічного розуміння соціального світу,— твердить англійський феноменолог Д. Уолш,— ... можна досягти шляхом вивчення процесів інтерпретації, в ході і з допомогою яких людське суспільство (у тім числі і соціологи) створюють і пізнають соціальний світ»¹⁴. За межами такої суто феноменологічної характеристики, предметом якої є переважно сфера духовного осягнення світу, лишається об'єктивна суспільна практика, що виступає критерієм істинності людського пізнання. Нехтується один з корінних принципів матеріалістичної філософії, згідно з яким мотиваційно-смысловна сфера людської діяльності детермінується об'єктивно.

Характерно, що і модернізовані концепції ідеологів так званого постіндустріалізму (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, П. Дракер, Г. Кан та ін.), в яких технофетишистська установка індустріалізму з її технократично-

¹³ Birnbaum N. *Toward a critical sociology*.— New York, 1971.

¹⁴ Цит. за: Новые направления в социологической теории.— М.: Прогресс, 1977, с. 68.

апологетичною спрямованістю була дещо модифікована з врахуванням волонтаристських ідей дрібнобуржуазного соціального критицизму, демонструють неспроможність уникнути дилеми свідомого і стихійного¹⁵. Вони закликають до активізації впливу держави і суспільних інститутів на процеси науково-технічного розвитку, маючи на увазі головним чином модернізацію технології виробництва, вдосконалення бюрократичних механізмів і методів соціального регулювання і контролю, ефективніше використання наукових знань в процесі «прийняття рішень» та ін. Визначаючи на словах «бажаність» певних соціальних перетворень — необхідність «гуманізації» бюрократично-корпоративного капіталізму, його «оздоровлення», переорієнтації бізнесу на соціальні цінності тощо, захисники «постіндустріальних» моделей буржуазного ладу вдаються до абстрактного моралізування і по суті залишають без змін та обмежень дію законів капіталістичного виробництва, а значить і вплив стихійних сил на всі основні сторони суспільного життя буржуазного світу.

У марксистсько-ленінській теорії співвідношення стихійного та свідомого в суспільному розвитку, об'єктивні закони і суб'єктивні дії людей розглядаються в нерозривній єдності з предметно-практичною діяльністю. Дійсна діалектика співвідношення суб'єктивного і об'єктивного розкривається через принцип взаємозв'язку продуктивних сил та виробничих відносин, оскільки головний елемент матеріального виробництва — люди водночас виступають і його суб'єктом, їх діяльність має свідомий і доцільний характер. Об'єктивне виявляється через діяльність людей, а суб'єктивне об'єктивується з допомогою цієї ж діяльності.

Принципи планомирного врахування стихійного і свідомого в суспільному житті були систематично розроблені в ленінській теорії побудови соціалістичного суспільства. Вони набули дальшого розвитку в соціальній стратегії розвинутого соціалізму. Ці принципи ґрунтуються на фундаменті діалектико-матеріалістичного пояснення співвідношення суб'єктивного і об'єктивного чинників соціального розвитку.

Уже відзначалось, що історична зрілість соціальної організації перевіряється ступенем свідомої постановки і планомирного розв'язання тих завдань, які постають перед суспільством. В наші дні, як ніколи раніше, виявляється нездатність капіталізму, що не може уникнути криз, його політиків й ідеологів розв'язати проблему науково обґрунтованої соціальної організації, проблему раціонального управління суспільним виробництвом. Критичний аналіз буржуазних концепцій управління неодмінно свідчить про поглиблення суперечності між розробкою обґрунтованих форм і методів управління, які б спирались на пізнання закономірних тенденцій історичного розвитку, і об'єктивного неможливістю за умов капіталізму використовувати наукові принципи суспільної організації. Правляча державно-монополістична еліта ніяк не може подолати стихію, яка панує в капіталістичній соціально-економічній системі.

Марксистсько-ленінське положення про те, що суспільні закони не є щодо людини чимось зовнішнім, не зв'язаним з її суспільною діяльністю, дістає своє підтвердження в практиці комуністичного будівництва. Об'єктивні закони детермінують й зумовлюють рамки свідомих дій людей; проте, як вже зазначалось, не виключають можливості ак-

¹⁵ Див.: Bell D. The cultural contradiction of capitalism.— London, 1976; Drucker P. The age discontinuity.— New York, 1968; Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества.— М., 1979; и др.

тивної участі особи у вдосконаленні суспільних відносин, зміни співвідношення свідомого і стихійного в житті соціалістичного суспільства на користь першого. За умов соціалізму суспільний прогрес стає послідовно планомірним, всебічно і пропорціонально збалансованим, свідомо спрямованим на гармонійний розвиток усіх сторін і елементів соціальної системи.

Такі історично зрілі форми господарювання і удосконалення соціально-економічної структури, як науково обгрунтоване планування, суспільна організація виробництва, вільна творча колективна праця, зростання ідейно-політичних та моральних стимулів, неухильне підвищення ролі суспільних організацій та трудових колективів в управлінні суспільним виробництвом тощо, властиві тільки соціалістичній суспільній організації. Вони переконливо демонструють її переваги над капіталізмом. Саме в науковому пізнанні історичної необхідності і в свідомо-планомірному використанні її законів у розв'язанні соціальних завдань ці переваги виступають найяскравіше.

Відсутність названих форм свідомої організації суспільного життя за капіталізму зумовлює зміст тих теоретичних уявлень про суспільство, які поширені нині в буржуазній свідомості. Більшість буржуазних соціологів, як уже зазначалося, взагалі заперечує існування закономірностей в історичному розвитку. Послідовники позитивістсько-натуралістичного підходу до соціального процесу залишаються ідеалістами в його тлумаченні. Годі й казати про різні суб'єктивно-ідеалістичні — феноменологічні, екзистенціалістські, етнометодологічні та ін. — напрями, прибічники яких суб'єктивізують чи психологізують явища суспільного життя. Теоретико-методологічна неспроможність футурології на Заході не дозволяє робити їй достатньо достовірні довгострокові прогнози в соціальних сферах.

Стихія приватного підприємства за своєю природою несумісна з всеохоплюючим плануванням. Окремі спроби буржуазних державно-монополістичних органів впровадити планове начало за умов загострення кризових тенденцій, природно, не дали очікуваних результатів. Планування в масштабі усєї державно-монополістичної системи виявилось неможливим, оскільки не спиралось на наукове пізнання соціальної реальності. Більше того, воно суперечило законам капіталістичного виробництва.

Ті концепції буржуазних теоретиків, які містили, хоч і обмежене, визнання необхідності соціального планування й управління в будь-якій формі, характеризуються суперечливістю, непослідовністю, утопізмом. Досить назвати кризу ідей кейнсіанства, ліберально-реформістських концепцій «пріоритету держави» (Д. Белл, П. Дракер) або дрібнобуржуазні гасла «соціалістичної демократизації» сучасного капіталізму (М. Харрінгтон, І. Хув). Жодна з них не спирається на дійсні закономірності суспільного розвитку, залишаючись в сфері абстракцій, соціальних утопій.

Один із засновників соціального радикалізму в США Ч. Мілз визнавав, що чим більше соціальні дослідники на Заході дізнаються про своє суспільство, тим менше можливостей впливати на нього вони знаходять. Цю ж думку акцентує і Г. Маркузе, твердячи, що «нема політичного ґрунту, на якому теорія і практика, думка і дія зустрінуться»¹⁶. Розрив між критичною теорією і реальною політичною практикою виступає причиною постійних сплесків песимізму в звивистих течіях дрібнобуржуазного соціального критицизму.

¹⁶ Marcuse H. One-dimensional man.— Boston, 1964. p. XIII.

Парадоксальність ця з погляду об'єктивного аналізу цілком закономірна. Соціальний розвиток за умов державно-монополістичного капіталізму відбувається переважно через стихійну реалізацію історичної необхідності, всупереч постійній протидії класових інтересів пануючих сил. Для внесення ж свідомості в суспільний розвиток треба, щоб соціальне пізнання і практика будувалися на ґрунті наукової ідеології — теоретичного вираження історичної необхідності.

Такою прогресивною ідеологією нині виступає марксизм-ленінізм. Ідеологічна діяльність КПРС — переконливе свідчення ефективності планомірного використання суб'єктивного чинника в удосконаленні соціальної організації соціалістичного суспільства, посилення свідомого підходу до розв'язання історичних завдань. «Із зростанням масштабності і складності проблем, які ми ставимо перед собою в своєму розвитку,— відзначає товариш Л. І. Брежнев,— неухильно зростає і роль свідомого начала в суспільстві — роль партії як керівної, спрямовуючої сили в будівництві комунізму, а також і роль науки, що покликана творчо розробляти проблеми, розв'язанням яких зайняті партія, держава, народ»¹⁷.

У марксистсько-ленінській теорії суспільного розвитку співвідношення стихійності і свідомості розглядається в його невіддільності від типу суспільної організації, характеру виробничих відносин, політичної системи, активності народних мас в управлінні суспільними справами,— тобто від тих корінних рис, якими відрізняються дві протилежні суспільні системи. Дилема стихійного — свідомого, нерозв'язна для буржуазної соціології, зумовлена в гносеологічному плані недооцінюванням значення наукової ідеології, її зворотного впливу на соціальну дійсність, ідеалістичною абсолютизацією суб'єктивної або об'єктивної сторони суспільних явищ. З класового погляду ця нерозв'язність зумовлюється апологетикою капіталізму, неприйняттям буржуазною соціологією соціалістичних принципів суспільного устрою.

* * *

Проблема соотношения стихийного и сознательного в общественной практике предстает в виде неразрешимой антиномии для буржуазного сознания. Подход буржуазных обществоведов к вопросам, связанным с пониманием соотношения субъективного и объективного факторов в историческом развитии, характеризуется прежде всего метафизической абсолютизацией одного из них. При этом в буржуазной социологии преобладают то ли традиции натуралистического объективизма (структурный функционализм, социальный бихевиоризм), то ли установки методологического субъективизма (феноменологического, «рефлексивного» или «критического» толка). Методологическая бесперспективность подобных подходов обстоятельно раскрыта в ленинской критике буржуазной социологии.

¹⁷ Брежнев Л. І. Гордість вітчизняної науки.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, т. 5, 1976, с. 359.

ЗНАЧЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ДЛЯ РОЗРОБКИ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ДІАЛЕКТИКО-МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Суспільствознавці нашої республіки приділяють постійну увагу дослідженню і пропаганді ленінської спадщини, в скарбниці якої винятково важливе місце належить книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

У зв'язку з семидесятиріччям з дня виходу в світ «Матеріалізму і емпіріокритицизму» опубліковано збірник наукових праць, підготовлений колективом авторів Інституту філософії і Інституту суспільних наук АН УРСР*.

Автори показують значення ленінських ідей, зокрема сформульованих у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», для розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, для дослідження її структури і основних категорій, розв'язання філософських питань сучасного природознавства, для критики сучасної буржуазної філософії і ревізіонізму.

Значний інтерес, гадаємо, становить аналіз філософської теорії матерії, яка посідає важливе місце в праці В. І. Леніна. І. С. Нарський показує значення ленінського визначення матерії для розвитку діалектичного і історичного матеріалізму, розкриває зв'язок цього поняття з іншими вихідними положеннями марксистсько-ленінської філософії. На його думку, це визначення є втіленням теоретичної системи марксизму. Відповідаючи всьому змістові діалектичного і історичного матеріалізму, воно має важливе значення для визначення головної історико-філософської закономірності — (боротьби двох основних ліній у філософії — матеріалізму і ідеалізму), а також для обґрунтування принципу партійності, класовості філософії. Автор відзначає, що ленінський підхід до визначення матерії приводить до уточнення тези про матеріальну єдність світу, до виявлення в цій тезі, поряд з онтологічною, також і гносеологічної сторони.

Окремі статті першого розділу монографії присвячені аналізу структури і змісту предмета діалектичного і історичного матеріалізму.

М. О. Булатов розглядає системну єдність марксистсько-ленінської філософії: єдність діалектики і матеріалізму, діалектичного і історичного матеріалізму, єдність теорії пізнання, логіки і діалектики. Важливе принципове значення з погляду роз-

робки філософських категорій має аналіз автором ленінського підходу до розкриття змісту категорій. Зміст категорій розглядається тут у трьох аспектах: як об'єктивна визначеність матерії; як визначеність, що так чи інакше сприймаються, чуттєво відображуються; як результат пізнання (поняття матерії, простору, руху та ін. — с. 38). У зв'язку з цим у статті підкреслюється багатоаспектність ленінського аналізу категорій. На думку М. О. Булатова, основними є гносеологічний, логічний і діалектичний аспекти цього аналізу. Слід було б, гадаємо, виділити і онтологічний аспект. Сам автор такий підхід не виключає, наприклад, під час характеристик поняття «матерія».

Е. П. Семенов висвітлює сутність ленінської теорії відображення і значення цієї теорії для сучасної гносеології, показує всезагальний, атрибутивний характер відображення. Аналізуючи різні форми відображення, він розглядає питання про його активність. На думку автора, в плані критики релятивізму актуальною є проблема адекватності відображення. Цю проблему розглядає і Д. А. Микитенко в статті, присвяченій деяким філософським питанням теорії відображення.

Досліджуючи ленінські положення про основні категорії марксистської філософії, автори монографії аналізують фундаментальні категорії історичного матеріалізму. Так, М. М. Верников розкриває зміст категорій суспільного буття і суспільної свідомості. Критикуючи способи звуженого тлумачення суспільного буття (зведення його до матеріального виробництва і виробничих відносин) і спроби розширення його змісту (коли до суспільного буття залічуються і елементи надбудови — держава, право, політичні відносини), автор справедливо твердить, що, визначаючи категорію «суспільне буття» і «суспільна свідомість», слід керуватися ленінським визначенням матерії, враховувати генетичний зв'язок цих категорій з відповідними категоріями філософського матеріалізму «матерія» і «свідомість», аналізувати зміст цих категорій у світлі ленінської теорії відображення.

Значний інтерес з методологічного погляду становить другий розділ монографії, присвячений філософським питанням сучасного природничонаукового пізнання в світлі ленінської спадщини. П. С. Дишлевий визначає найбільш актуальні проблеми, порушені природознавством ХХ ст. в ході його революційних перетворень. До

* Работа В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» и актуальные проблемы марксистско-ленинской философии. — Киев, Наук. думка, 1979. — 220 с.

предмета дослідження філософських питань природознавства він цілком правомірно включає проблематику, пов'язану з вивченням форм вираження необхідного, закономірного взаємозв'язку діалектико-матеріалістичної філософії і наукового природознавства, з'ясування філософських підвалин в розвитку сучасного природознавства та ін.

Спеціальна увага в рецензованій праці приділяється з'ясуванню значення ленінського підходу до аналізу революцій в природознавстві для філософського осмислення сучасної гносеологічної ситуації у фізиці елементарних частинок (В. І. Кузнецов), ленінської ідеї про активність свідомості для розгляду проблеми формування понять у релятивістській фізиці (Л. В. Озодовська), критерію практики в ленінській теорії відображення — для дослідження проблеми істинності релятивістських фізичних теорій (В. Л. Храмова).

Автори підкреслюють, що вихідні методологічні принципи марксистсько-ленінської теорії відображення (об'єктивність, пізнаваність явищ об'єктивного світу, діалектичний характер процесу пізнання) є необхідним засобом аналізу гносеологічних ситуацій в сучасному природознавстві. На основі аналізу розвитку релятивістської фізики у праці розглядаються різні критерії оцінки адекватності концептуальних систем фізики. В. Л. Храмова, виходячи із ленінської тези про абсолютність і відносність практики як критерію істини, показує роль позаемпіричних критеріїв оцінки істинності фізичних теорій (зокрема критерію «внутрішньої досконалості»).

Велика увага приділяється розкриттю ленінської теорії відображення і її методологічного значення для сучасного наукового пізнання. Спеціальний параграф другого розділу присвячений ленінській концепції відображення і її значення для дослідження загальних закономірностей процесу відображення (Н. В. Кивенко).

Цікавим за проблематикою і змістом є, на наш погляд, заключний розділ рецензованої праці, присвячений висвітленню методологічного значення книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» для історико-філософської науки, критики сучасної буржуазної філософії і ревізіонізму. Зауважимо, що історико-філософська проблематика проймає всі твори В. І. Леніна. Особливу увагу В. І. Ленін приділяв роботі принципів марксистського дослідження історії філософії: В. С. Горський обґрунтовує положення про те, що історико-філософське знання є істотним елементом в системі філософії, за допомогою якого філософія реалізує потребу в самосвідомості. Це положення, на його думку, є вихідним у визначенні марксистсько-ленінського підходу до історико-філософської науки. Автор визначає основоположний принцип історико-філософського дослідження — принцип партійності. Він підкреслює, зокрема, що в певному розумінні весь вик-

лад праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» виступає як розгортання цього принципу, що дозволяє конкретизувати зміст марксистсько-ленінської філософської концепції загалом (див. с. 254). Цей принцип дає змогу насамперед з'ясувати сутність таких суспільних утворень, до яких належить філософія, специфіку їх взаємодії, генезис і дальше функціонування того чи іншого вчення. Досліджуючи зміст ленінського принципу партійності, розкриваючи його методологічне значення, автор підкреслює, що, як основоположний в історико-філософській концепції марксизму-ленінізму, цей принцип орієнтує насамперед на з'ясування тих фундаментальних утворень у філософії (матеріалізм і ідеалізм) і в соціальному житті загалом (класи), боротьба між якими в кінцевому підсумку істотно зумовлює специфіку того чи іншого філософського вчення (див. с. 256).

Логічним продовженням аналізу марксистсько-ленінської концепції історії філософії є дослідження ленінських принципів критики буржуазної філософії. З принципу партійності, як відзначає І. В. Бичко, випливають всі інші принципи цієї критики. У праці показано, як В. І. Ленін, послідовно додержуючись внімок принципу партійності, викриває марністські спроб буржуазних філософів вийти «за рамки» протилежності матеріалізму і ідеалізму, знайти «третю лінію» у філософії, уявити її як нібито «безпартійну». Для практики ідеологічної боротьби дуже важливе значення має положення В. І. Леніна про гносеологічні і соціально-класові корені філософських течій, що протистоять марксизмові. Спеціальну увагу І. В. Бичко приділяє висвітленню ленінського аналізу шляхів, якими ідеалізм проникає в свідомість природознавців. Одним із таких шляхів наприкінці XIX — на початку XX ст. був, як показав В. І. Ленін, метафізичний матеріалізм, що після виникнення діалектичного і історичного матеріалізму зазнає кризи. В розділі розглядаються також різні протистовицькі тенденції сучасного ідеалізму.

В книзі показано також важливість ленінських ідей для критики теоретико-пізнавальних настанов сучасного позитивізму. Є. Є. Ледников піддає критиці теоретико-пізнавальні основи неопозитивізму, зокрема його розуміння історії («теорія когеренції»); О. М. Кравченко розкриває неспроможність сучасних форм конвенціоналізму, його гносеологічні корені.

В рецензованому збірнику докладно розглянуто ленінський аналіз зв'язку махізму і релігії (В. Є. Доля).

Критикуючи сучасні буржуазні філософські і ревізіоністські концепції, автори переконливо показують, що книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» — зразок партійності і неприхильності до ідейних противників марксизму.

Рецензований збірник наукових праць багато в чому поглиблює наші уявлення

про світоглядну й методологічну значущість тих фундаментальних ідей, які містяться в ленінській філософській спадщині.

Під час ознайомлення з матеріалами, вміщеними в збірнику, впадає в око різноманітність викладу. Окремі статті другого розділу, присвяченого філософським питанням сучасного природознавства, на наш погляд, переобтяжені спеціальним матеріалом.

Спірним є висловлене не в збірнику положення, що відчуття тільки в своїй сукупності дають образне відображення дійсності. (див. с. 227). Не слід, як нам здається, переоцінювати трактування відчуттів в деяких працях з психофізіології органів чуття (як окремого розрізняю-

го елемента чуттєвого відображення) і отожднювати це трактування з загально-філософським. Не можна, гадаємо, також погодитись із закидом Т. Павлову та іншим авторам, нібито вони наївно-реалістично розуміли проблеми відчуття (автори збірника посилаються при цьому на праці, видані 20—30-х років тому).

У збірникові відсутній заключний розділ, в якому були б підбиті підсумки дослідження, накреслено перспективні напрями розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії у світлі ленінської спадщини.

Загалом рецензована праця виконана на високому ідейно-теоретичному рівні.

М. В. ДУЧЕНКО.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МАРКСИСТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Значні успіхи радянських і зарубіжних марксистів у вивченні конкретних фактів, що характеризують історичний шлях філософської думки, в поглибленому аналізі корінних проблем марксистсько-ленінської методології історико-філософського дослідження становлять передумову створення узагальнюючих праць з історії філософії.

Протягом останніх років побачили світ видання, в яких глибоко і всебічно відтворюється картина розвитку світової і вітчизняної філософії, розкриваються об'єктивні закономірності філософського пізнання, виявляються особливості функціонування філософських ідей в суспільстві. Відзначаючи істотні досягнення радянських істориків філософії, журнал «Коммунист» у редакційній статті «Про стан і напрями філософських досліджень» підкреслює: «Розробка проблем історії філософії почала органічніше пов'язуватись із розв'язанням актуальних завдань. Важливим результатом досліджень всесвітньої і вітчизняної історії філософії стало створення узагальнюючих праць з історії діалектики взагалі, історії марксистсько-ленінської матеріалістичної діалектики передусім. Досить ефективно розвивались дослідження ленінського етапу розвитку нашої філософії. Вирішується завдання створення капітальних праць з історії марксистсько-ленінської філософії в цілому»¹.

Значною подією у філософському житті є вихід в світ капітального дослідження «Марксистська філософія у XIX століт-

ті»*, здійсненого Інститутом філософії АН СРСР за участю вчених Академії суспільних наук при ЦК КПРС.

Цьою видане дослідження, присвячене головним етапам формування та історичного розвитку марксистської філософії в XIX ст.

Автори широко розкривають ленінський внесок у дослідження марксистської філософської спадщини, узагальнюють сучасні результати наукового вивчення історії філософської думки в нашій країні та марксистами за кордоном, піддають ґрунтовній критиці ревізійністські та буржуазні концепції.

Завдання, яке розв'язують автори праці, зумовило її структуру, що відтворює в загальних рисах періодизацію історії марксизму, основні принципи якої були розроблені В. І. Леніном.

Перша книга складається з трьох розділів. В першому з них розглядається формування філософії діалектичного та історичного матеріалізму в 1842—1848 роках, коли К. Маркс і Ф. Енгельс звільняються від своїх ранніх ідеалістичних та революційно-демократичних поглядів і здійснюють перехід на позиції пролетарської ідеології та філософії діалектичного і історичного матеріалізму, розробляють філософські основи марксистського світогляду і методу в цілому. Другий розділ колективної монографії висвітлює розвиток К. Марксом і Ф. Енгельсом (1848—1852 рр.) діалектико-матеріалістичної теорії суспільства на основі осмислення досвіду європей-

¹ О состоянии и направлениях философских исследований. — Коммунист, № 15, 1979, с. 70.

* Марксистская философия в XIX веке: В 2-х кн. — М.: Наука, 1979. — Кн. I, 486 с. Кн. II, 398 с.

ських буржуазно-демократичних революцій середини XIX ст. В третьому розділі аналізується розвиток філософії марксизму, особливо її методу і теорії пізнання, на базі дослідження К. Марксом і Ф. Енгельсом економічних законів капіталістичної суспільно-економічної формації в 50—60-ті роки XIX ст.

Друга книга включає два розділи, в першому з яких висвітлюється розвиток філософії К. Марксом і Ф. Енгельсом після Паризької Комуні в 70-х — на початку 90-х років XIX ст. Окремий розділ присвячено розглядові поширення марксистської філософії в європейських країнах та ідейної боротьби в II Інтернаціоналі.

Як відомо, на 90-ті роки XIX ст. припадає початок діяльності В. І. Леніна, що знаменувало настання якісно нового етапу в історії філософії марксизму й марксистського вчення взагалі. Але зважаючи на те, що ленінському етапові в історії марксистської філософії буде присвячено наступний том, тут цей період філософської творчості В. І. Леніна спеціально не розглядається. Втім, слід зазначити, що ідея органічної єдності діяльності В. І. Леніна з творчістю К. Маркса і Ф. Енгельса проймає всю рецензовану працю — автори, аналізуючи ті чи ті проблеми, постійно відзначають роль В. І. Леніна в дальшому творчому розвитку філософії марксизму, в боротьбі за чистоту ідей марксистської філософії.

У центрі уваги авторського колективу — філософські ідеї, викладені в основних творах К. Маркса й Ф. Енгельса, найдетальніше розглядаються такі їхні праці, як «Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Німецька ідеологія», «Злиденність філософії», «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії».

Найістотнішим нам видається здійснене в книзі узагальнення результатів проведеного трьома поколіннями дослідників детального аналізу філософського змісту «Капіталу» К. Маркса і праць, що були підготовчими до нього, розкриття методологічного значення ідей «Капіталу» для теорії пізнання і діалектичної логіки. В орбіті аналізу включено практично всю спадщину класиків марксизму.

Автори цілком справедливо наголошують на тому, що марксизм є єдине, цільне вчення, складові частини якого органічно взаємопов'язані, узгоджуються одна з одною, об'єднують одну одну і в певному розумінні «переходять» одна в одну. Послідовне дотримання цього принципу під час викладу матеріалу дає їм можливість продемонструвати зразки історико-філософського аналізу, спрямованого на виявлення філософських ідей у тих текстах, які безпосередньо були присвячені не філософським, а суспільно-політичним, конкретно-науковим проблемам.

У праці міститься докладний огляд

творчого доробку дослідників історії марксизму протягом останнього десятиліття, радянських учених — А. Г. Багатурія, М. Т. Іовчука, Б. М. Кедрова, А. Д. Косічева, М. І. Ляпіна, Т. І. Ойзермана, М. М. Розенгалля, М. В. Серебрякова, Б. О. Чагіна, П. М. Федосеева та ін., зарубіжних марксистів М. Бура, Д. Бергне-ра, А. Геле, Н. Ірбаджакова, А. Козінга, М. Корнфорта, Ж. Коньо, Т. Павлова, Р. Ріхти, Р. Штейгервальда, Т. Ярошевського то й ін.

Творчий підхід до аналізу розглядуваних питань характеризує і дослідження етапів економічно-філософських пошуків молодого К. Маркса починаючи з 1843 року, виявлення філософських проблем, що були в центрі уваги К. Маркса на кожному з чотирьох етапів його роботи над «Капіталом», розкриття Марксового розуміння причин та коріння виникнення псевдоприродних феноменів в історичному процесі. Висвітлення цих питань в книзі здійснюється на ґрунті глибокого змістового і текстологічного аналізу. Автори розглядають такі проблеми, як співвідношення понять «предмет праці» і «виробничі сили», «спосіб виробництва» та «суспільно-економічна формація», проблему первісної формації і так званого азійського способу виробництва та інші питання, навколо яких в марксистській літературі точилася або й нині триває полеміка.

Дослідники не обминули й актуальних екологічних проблем, що порушуються в зв'язку з аналізом книги Ф. Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Становить інтерес розгляд питання про можливість застосування поняття соціальної революції до історії стародавнього світу на ґрунті осмислення філософсько-соціологічного змісту праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

Автори полемізують з деякими сучасними зарубіжними марксистами з приводу оцінки місця в історії марксизму К. Каутського. Ф. Мерінга, переконливо обґрунтовуючи свою точку зору.

Ґрунтовний аналіз спадщини основоположників марксизму дає змогу авторам спеціально виділити коло проблем, що в своїй сукупності складають суть марксистської історико-філософської концепції. Це має велике значення для подальшої розробки методологічних проблем марксистсько-ленінської історії філософії. У зв'язку з розглядом докторської дисертації К. Маркса, праць К. Маркса й Ф. Енгельса «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», творів Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» автори відтворюють вихідні принципи марксистсько-історико-філософського дослідження — принципи партійності історії філософії, розуміння основного закону історії філософії — закону боротьби матеріалізм-

му з ідеалізмом, форм вивау цієї боротьби на різних етапах історичного розвитку, соціальних та гносеологічних коренів ідеалізму, ставлення до філософської традиції, співвідношення історичного та логічного в історико-філософському дослідженні (тут розкривається принцип пізнавальної ретроспекції, проблема вихідної «клітинки» дослідження, співвідношення між логічно побудованою теорією об'єкта та історичними засобами його дослідження та ін.), вихідних принципів текстологічного аналізу праць, що є об'єктом історико-філософського вивчення, та багатьох інших.

Багато повчального, крім того, що вже сказано, знайде для себе під час ознайомлення з цією працею й історик вітчизняної філософської думки. Тема «Марксизм і духовна культура слов'янських народів» простежується в багатьох місцях дослідження, але найбільш концентрований виклад її — у розділах, присвячених діяльності Дмитра Благоєва, і в спеціальній главі «Філософія марксизму в Росії XIX ст.»

Автори цієї глави аналізують думки К. Маркса, що безпосередньо стосуються Росії. Тут увагу привертає з'ясування марксистських методологічних принципів дослідження общини та її ролі у всесвітній історії (на підставі листа К. Маркса до В. І. Засулич та начерки відповіді на лист В. І. Засулич до К. Маркса). Особливо висвітлюється значення філософських праць Г. В. Плеханова 1883—1895 років, а також складний процес «відображення» марксизму в творчості російських мислителів другої половини XIX ст., які стояли на позиціях, відмінних від тих, що характерні для ідеологів пролетаріату. На жаль, у цій главі поза увагою авторів лишилася спадщина передових вітчизняних діячів, що проживали на колишніх окраїнах царської Росії, представників прогресивної думки України, Білорусії, Закавказзя, Середньої Азії. Хоч загалом їхня діяльність відбувалася в єдиному руслі загальноросійської революційної думки, де наймогутніший струмінь становили російські мислителі, такий огляд потрібен не для кількісного збільшення імен, причетних до аналізованих процесів, а для розкриття специфіки взаємодії думки революційних демократів кінця XIX — початку XX ст. з філософією марксизму, адже в ряді істотних моментів ставлення їх до марксизму відмінне від ставлення революційних демократів 60-х років і ідеологів революційного народництва.

В останньому розділі праці, присвяченому висвітленню історії поширення марксистської філософії в європейських країнах, бракує багатьох тем, що робить його неповним. Щоправда, автори від початку зауважили, що книга не претендує на повний розгляд всієї історії марксистської філософії в XIX ст. В ній висвітлені головні етапи формування і розвитку

філософії марксизму (кн. I, с. 16). Однак не зрозуміло, чому огляд історичної долі марксизму в країнах Західної Європи в другій книзі обмежується начерками (відзначимо: цікавими і змістовними) діяльності П. Діцгена, К. Каутського, Ф. Мерінга, П. Лафарга, А. Лабріолі, Д. Благоєва, і не містить навіть згадки про В. Лібкнехта, А. Бебеля, К. Шорлеммера, Ж. Гада, діячів «Соціалістичної лігні» в Англії.

Автори обрали спосіб викладу, який можна назвати проблемно-портретним. Він, мабуть, найкраще відповідає завданню, що стояло перед рецензованою працею, але й міг породити труднощі у збереженні структурної єдності монографічного дослідження. Авторам робить честь те, що в цілому їм вдалося подолати ці труднощі. І все ж, особливо в другій книзі, є окремі місця, позначені структурно непослідовністю викладу. Так, наприклад, глава тринадцята, присвячена питанням, пов'язаним з розробкою основоположниками марксизму філософських проблем природознавства, часто-густо повторює зміст розділів першої книги, де вже йшлося і про значення трьох великих відкриттів у природознавстві для становлення марксистської філософії, і про ідеї праць К. Маркса й Ф. Енгельса 40—60-х років та їх важливість для філософського осмислення досягнень природознавства. Глава чотирнадцята називається «Розвиток Ф. Енгельсом марксистської філософії у працях кінця 70—80-х років», а цілий параграф в ній присвячено характеристичні етичних і естетичних поглядів і Ф. Енгельса і К. Маркса.

Звичайно, ці окремі недоліки не можуть знизити загальної високої оцінки рецензованої праці. І тому не згадкою про них, а відзначенням ще однієї позитивної характеристики книги хочемо завершити наш відгук. Більше виклад матеріалу в обох книгах демонструє послідовне проведення в життя марксистсько-ленінського принципу партійності. Вся картина історії марксизму в XIX ст. відтворюється в нерозривному зв'язку з тією гострою боротьбою, яку вели К. Маркс і Ф. Енгельс та їх наступники проти відвертих і прихованих ворогів ідеології пролетаріату. Досить повно охоплені основні тенденції і етапи розвитку буржуазної та ревізійоністської марксології, здійснюється науково обґрунтована критика спроб фальсифікації марксизму та його історії. В критичному аналізі буржуазної, ревізійоністської літератури автори не обмежуються висвітленням фактів, які стосуються історії XIX ст.

Це же раз засвідчує актуальність праці, присвяченої історії марксизму в XIX ст., праці, що має відкрити серію капітальних узагальнюючих досліджень розвитку марксистсько-ленінської філософії.

Наші автори

- ШИНКАРУК** — академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР,
Володимир Іларіонович — головний редактор журналу «Філософська думка»
- ЯЦЕНКО** — доктор філософських наук, заступник завідуючого відділом
Олександр Іванович — діалектичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР
- БУЄВА** — доктор філософських наук, професор, заступник директора
Людмила Пантелеївна — Інституту філософії АН СРСР
- ЛЕКТОРСЬКИЙ** — доктор філософських наук, професор, завідуючий сектором
Владислав Олександрович — теорії пізнання Інституту філософії АН СРСР
- БУЛАТОВ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробіт-
Михайло Олександрович — ник Інституту філософії АН УРСР
- АНДРОС** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Євген Іванович
- ПЕРЕДЕРІЙ** — доктор філософських наук, професор, ректор Ровенського
Віталій Феофанович — Інституту культури
- МАЗЕПА** — доктор філософських наук, завідуючий відділом марксист-
Володимир Іванович — сько-ленінської естетики Інституту філософії АН УРСР
- КРИМСЬКИЙ** — доктор філософських наук, старший науковий співробітник
Сергій Борисович — Інституту філософії АН УРСР
- КУЗНЕЦОВ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробіт-
Володимир Іванович — ник Інституту філософії АН УРСР
- ІОЛОН** — кандидат філософських наук, заступник директора Інституту
Петро Федорович — філософії АН УРСР
- КРЕМЕНЬ** — кандидат філософських наук
Василь Григорович
- ТАНЧЕР** — кандидат філософських наук, старший науковий співробіт-
Віктор Володимирович — ник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ,
В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВ-
ДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИ-
ЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
(заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4

Телефони: 29-38-78, 29-48-55

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Т. М. Карпенко

Здано до набору 18.01.80. Підп. до друку 19.03.80. БФ 3С573. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,67. Тираж 2000 пр. Зам. 0-42.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжков-друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграф-
книга» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 2, март—апрель, 1980. (На українському мові). Научно-теоретический журнал Інститута філософії АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакції: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканского производственного объединения «Поліграфкнига» Госкомиздата УССР, 252004, Киев-4, Репіна, 4.

***Про продовження конкурсу статей
з актуальних питань теорії
матеріалістичної діалектики***

Правління Українського відділення Філософського товариства СРСР і редакція журналу «Філософська думка» прийняли рішення продовжити конкурс на кращі статті з актуальних питань теорії матеріалістичної діалектики до 1 жовтня 1980 р.

Про умови конкурсу див.: «Філософська думка», 1979, № 3.